

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/147650>

Please be advised that this information was generated on 2017-12-05 and may be subject to change.

1640

ARBEID EN LEVENSTANDAARD
IN NIJMEGEN
OMSTREEKS DE REDUCTIE
(1550 - 1600)

P. H. M. G. OFFERMANS

1971
DE WALBURG PERS ZUTPHEN

**ARBEID EN LEVENSSSTANDAARD
IN NIJMEGEN
OMSTREEKS DE REDUCTIE
(1550 - 1600)**

PROMOTOR:
PROF. DR. P. H. WINKELMAN

ARBEID EN LEVENSTANDAARD
IN NIJMEGEN
OMSTREEKS DE REDUCTIE
(1550 - 1600)

PROEFSCHRIFT

TER VERKRIJGING VAN DE GRAAD VAN DOCTOR IN DE LETTEREN
AAN DE KATHOLIEKE UNIVERSITEIT TE NIJMEGEN,
OP GEZAG VAN DE RECTOR MAGNIFICUS DR. G. BRENNINKMEYER,
HOOGLERAAR IN DE FACULTEIT DER SOCIALE WETENSCHAPPEN,
VOLGENS BESLUIT VAN DE SENAAT
IN HET OPENBAAR TE VERDEDIGEN
OP VRIJDAG 3 DECEMBER 1971, DES NAMIDDAGS TE 2 UUR PRECIES
DOOR
PAULUS HUBERTUS MARIA GERARDUS OFFERMANS
GEBOREN TE AMSTENRADE

1971
DE WALBURG PERS ZUTPHEN

DIT WERK WORDT ALS DEEL III UITGEGEVEN
IN DE GELDERSE HISTORISCHE REEKS
ISBN. 906011.361.6

Voor mijn Ouders

INHOUDSOPGAVE

LIJST VAN AFBEELDINGEN	7
LIJST VAN VAAK VOORKOMENDE AFKORTINGEN	8
INLEIDING	9
Noten en bronvermeldingen bij de inleiding	13
HOOFDSTUK I - DE SOCIALE STRUCTUUR	14
§ 1. De bevolking	14
1. De demografische situatie	14
2. Het burgerrecht	17
3. Burgers en regenten	21
4. Samenvatting van de maatschappelijke structuur	25
§ 2. Sociaal-charitatieve instellingen	27
1. De houding van de gemeenschap tegenover de sociaal kwetsbare burgers	27
2. De gasthuizen en de stichting van Styn Buys	31
3. Paria's van de maatschappij	37
§ 3. Scholen	41
1. De schooltypen	41
2. Docenten en leerlingen	45
3. Het convict van de Fraters	47
Noten en bronvermeldingen bij hoofdstuk I	50
HOOFDSTUK II - DE ECONOMISCHE STRUCTUUR	57
§ 1. De interstedelijke handel	57
1. De kooplieden	57
2. Het Nijmeegse handelsgebied	58
3. De betrekkingen met de Duitse Hanze	59
4. Handelsbelangen	61
5. Handelsbelemmeringen door de oorlogstoestand	65
§ 2. De stedelijke marktpolitiek	67
1. Het principe van de directe ruil	67
2. Jaarmarkten, weekmarkten en dagmarkten	68
3. De graanhandel en de stedelijke duurtropolitiek	70
4. Bepalingen betreffende andere levensmiddelen	73
§ 3. Gilden, ambachten en broederschappen	77
1. Broederschappen en gilden	77
2. De vier grote ambachten	79
3. De kleine ambachten	86
4. Systematische vergelijking van de ambachten	97
Noten en bronvermeldingen bij hoofdstuk II	100
HOOFDSTUK III - DE PRIJZEN	107
§ 1. Het geld	107
1. De monetaire situatie	107
2. Vaak voorkomende munten en hun waarde in Brabantse stuivers	110

§ 2. Prijzenpolitiek en accijnzen	110
1. De prijszetting door de overheid	110
2. De controle op maten en gewichten	113
3. Stedelijke belastingen	114
§ 3. De graan- en broodprijzen	117
1. De statistische bewerking van de cijfers	117
2. De weisprijzen	119
3. De roggeprijzen	119
4. De haverprijzen	120
5. De broodprijzen	121
6. Duurteperioden	122
§ 4. De prijzen van de overige levensmiddelen	123
1. De vleesprijzen	123
2. De boter- en kaasprijzen	126
3. De visprijzen	127
4. De bier- en wijnprijzen	129
§ 5. De overige prijzen	131
1. De prijzen van brandstoffen	131
2. De textielprijzen	133
3. De schoenenprijzen	134
Noten en bronvermeldingen bij hoofdstuk III	136
HOOFDSTUK IV - DE LONEN	139
§ 1. Het loontype en de arbeidsomstandigheden	139
1. De bronnen	139
2. Loontype en loondifferentiatie	140
3. Werkdagen en arbeidsuren	143
4. Gratificaties en nevenverdiensten	145
§ 2. De lonen van de ambachtslieden	146
1. Het loon van de metselaar	146
2. Het loon van de timmerman	148
3. Het loon van de leidekker	149
4. Het loon van de stratemaker	150
5. Wat de stadsvoerman verdiende	151
§ 3. De lonen van de ongeschoolden	152
1. Het dagloon van de ongeschoolde arbeider	152
2. Vrouwen- en kinderarbeid	153
§ 4. De salarissen van de magistratuur en de overheidsdienaren	154
1. De salarissen van de vroede vaderen en de notabele overheidsdienaren	154
2. De salarissen bij het onderwijs	158
3. De lonen van de lagere overheidsdienaren	161
Noten en bronvermeldingen bij hoofdstuk IV	168

HOOFDSTUK V - DE LEVENSSSTANDAARD	170
§ 1. De koopkracht van het loon	170
1. De type-lonen	170
2. De bruikbare prijzen	171
3. De koopkracht van het loon	172
§ 2. De evolutie van de levensstandaard	174
1. De aanpassing van de lonen aan de prijzen	174
2. Statistische hiaten	177
3. Conclusies uit de beschikbare cijfers	179
§ 3. Een vergelijking met andere Nederlandse steden	181
1. De gebruikte methode	181
2. De Gelderse steden	182
3. Een Stichtse en een Kleefse stad	185
4. Enige Zuidnederlandse steden	187
5. Conclusie	188
Noten en bronvermeldingen bij hoofdstuk V	190
BIJLAGEN	192
BIBLIOGRAFIE	204
Bronnen	204
Literatuur	211
REGISTER VAN PERSONEN EN GEOGRAFISCHE NAMEN	225
Résumé	231

LIJST VAN AFBEELDINGEN

1. Plattegrond der stad Nijmegen, getekend door Jacob van Deventer, omstreeks 1570.
2. Schepenbank in de schepenhal van het stadhuis van Nijmegen, 1554/1555.
3. Latijnse school van Nijmegen, 1544.
4. Pagina uit het register van kooplieden, 1571/1572.
5. Banier van het bakkersgilde van Nijmegen, 1550.
6. Schegbeeldje van een schip, gevonden in de Waal, tweede helft zestiende eeuw.
7. Initiaal in het Grote Graduale van Johannes van Deventer, eerste kwart vijftiende eeuw.
8. Aanvangspagina van de rekening van de stad Nijmegen, 1563.
9. Pagina uit het Raadssignaet of resolutieboek van de Raad van de stad Nijmegen, 1560.
10. Tinnen stadskan van Nijmegen, einde zestiende eeuw.
11. Zilveren draagteken van het schippersgilde, tweede helft zestiende eeuw.
12. Gravure, voorstellende de herovering van de stad Nijmegen door Maurits, 1591.

LIJST VAN VAAK VOORKOMENDE AFKORTINGEN

a.w.	=	aangehaald werk
br.	=	Brabants
Faber	=	Rekeningen van kannunik Faber
Gasthuis	=	Gasthuisrekeningen na de fusie van de gasthuizen in 1592
gl.	=	gulden
H. Cruis	=	Rekeningen van de H. Cruis-broederschap
H. Geest	=	Rekeningen van de broederschap van de H. Geest
inv.	=	Inventaris No.
Kab. v. Oudh.	=	Kabinet van Oudheden, niet geïnventariseerd archief
overige	=	overige bronnen; deze aanduiding wordt gebruikt wanneer een aan- gegeven bron als hoofdbron voor een reeks gegevens heeft gediend. De overige bronnen fungeerden als aanvulling. Zij zijn van zeer uiteen- lopende aard
R.A.	=	Rechterlijk archief
Rek.	=	Rekeningen van de stad Nijmegen
R.S.	=	Raadsignaat of raadsprotocol
st.	=	stuiver
Stadsr.	=	Stadsrechten van Nijmegen, uitgegeven door C. C. N. Krom en M. S. Pols, Den Haag 1894
St. Jacob	=	Rekeningen van het St. Jacobs-gasthuis
St. Michiel	=	Rekeningen van de broederschap van St. Michiel
St. Nic.	=	Rekeningen van het St. Nicolaas-gasthuis
St. Steven	=	Archief van de St. Stephenskerk
utr.	=	Utrechts

De geschiedenis van Nijmegen is reeds in talrijke publicaties beschreven. Daarbij zijn verschillende boeken en artikelen, die speciale aandacht schenken aan de periode 1550-1600 of een deel ervan.¹ De politieke, religieuze, militaire en economische geschiedenis van de stad lijkt dan ook voldoende bestudeerd te zijn. Maar de overtuiging, dat de echte geschiedenis van de mensen pas wordt geschreven, als zij de sociale situatie van de massa tot onderwerp neemt, heeft mij ertoe aangezet opnieuw het Nijmeegse verleden op te graven en uit te diepen.

Uit oorkonden, regesten en kronieken kan men een sluitende politieke geschiedenis samenstellen en bovendien liggen zij voor het oprapen. De gebeurtenissen die daarin beschreven worden, hebben het leven van de mensen ongetwijfeld beïnvloed. Maar: „Les lois et ordonnances sont écrites sur du papier patient, les chroniques sont trop sujettes au parti pris et elles supposent toujours connu ce que précisément nous ne connaissons pas; elles ne descendent jamais jusqu'aux couches profondes des masses.”²

De voortdurende zorg van een metselaarsknecht om zijn gezin te onderhouden van zijn karig dagloon vindt men zelden terug in de fraai geschreven en rijk van zegels voorziene charters. Zij roepen een onwaarschijnlijke realiteit op, die verbleekt bij het bestuderen van saaie stadsrekeningen, half opgevreten schepenprotocollen en pietepeuterig bijgehouden dagafrekeningen van godsinstellingen en armenhuizen. Daarin wordt men niet geconfronteerd met het steriele diplomatieke verkeer tussen gekroonde hoofden en hun al dan niet volgzame leenmannen, maar met het levensechte lot van de gewone man. Die gewone man vormt het onderwerp van deze studie, zijn plaats in de maatschappij, zijn sociale voorzieningen, zijn werk, zijn vrije tijd, zijn loon, zijn betrekkelijke welvaart of zijn bittere armoede.

Het schrijven van een dergelijke stadsgeschiedenis kan men het best vergelijken met het aan elkaar voegen van de stukjes van een legpuzzle. Men tracht daardoor een totaal beeld te verkrijgen. Het bronnenmateriaal vormt de stukjes van de puzzle. Een zorgvuldige lezing en bewerking van de afzonderlijke bronnen zou moeten voeren tot een beeld van de zestiende-eeuwse stadsmaatschappij. Met het bronnenmateriaal is echter hetzelfde gebeurd, wat op de duur met een legpuzzle pleegt te geschieden: er raken stukjes weg. Het beeld dat men krijgt van de stedelijke samenleving is dan ook in grote trekken herkenbaar, maar er ontbreken (belangrijke) details. Ik heb mij eerst de vraag gesteld, hoe de zestiende-eeuwse stedelijke maat-

schappij gestructureerd was, welke vermogensklassen schuil gingen achter het brede begrip: burgerij. Daarna heb ik mijn aandacht gericht op de lagere klassen. Wat deed de gemeenschap voor haar minder fortuinlijke leden? Een overzicht van de sociale instellingen is niet compleet zonder een schets van de onderwijsinstellingen. Daaraan is een afzonderlijke paragraaf gewijd.

De economische structuur van Nijmegen werd bepaald door zijn karakter van handelsstad. Zijn ligging aan de Waal, en de nabijheid van de Maas, maakten de stad tot een transitohaven bij uitstek. Maar de Nijmeegse kooplieden speelden ook een belangrijke actieve rol in de interstedelijke handel. Juist op dit gebied bleek echter, hoe Nijmegen in de tweede helft van de zestiende eeuw in verval raakte. De lokale marktpolitiek was van eminent belang voor de dekking van de levensbehoeften der burgerij. Alleen door een straf overheidstoezicht op de markten kon de voortdurende schaarste aan goederen gecompenseerd worden. De zestiende-eeuwse maatschappij was nog een corporatieve samenleving. Gilden, ambachten en broederschappen beheersten het sociaal-economische beeld van de stad. Zij worden dan ook uitvoerig behandeld. Niet alle stedelijke groeperingen komen in gelijke mate aan bod. Dit geldt met name voor de groep van de geestelijkheid, die, doordat zij geen burgerrecht bezat, in de samenleving een heel eigen plaats innam. Zeker speelde de geestelijkheid in de overgang van de katholieke naar de reformatorische godsdienst een belangrijke rol,³ maar zij nam in het sociaal-economische gebeuren van de stad een marginale positie in.

De vraag naar de welvaart van de stedelingen kan pas beantwoord worden na een diepgaande studie van de lonen en de prijzen. Immers daarin vinden wij de sociale verschillen tussen meesters en knechten geconcretiseerd in de daglonen en hun koopkracht, uitgedrukt in strikt noodzakelijke voedingsmiddelen en luxegoederen. Om die reden vormt de behandeling van prijzen, lonen en de ontwikkeling van de levensstandaard de hoofdmoot van deze publicatie. Een globale vergelijking van de Nijmeegse welvaart met die van enige andere steden is de logische afronding van een werkstuk dat de sociaal-economische verhoudingen in een handelsstad tot onderwerp heeft.

Waarom werd het tijdvak 1550-1600 gekozen? Laat ik vooropstellen, dat elke keuze van een begin- en eindjaar min of meer willekeurig is en de historische werkelijkheid geweld aandoet. De mensen leven immers een leven lang en niet van de ene historische gebeurtenis naar de andere. In sociaal-economisch opzicht kunnen sommige belangrijke politieke lotgevallen weinig relevant zijn, een plotselinge verhoging van de graanprijs, die in de grote politiek geen rol speelt, kan daarentegen desastreuze gevolgen hebben voor de welvaart van talrijke handarbeiders. Het schrijven van een welvaartsgeschiedenis is in de eerste plaats afhankelijk van de gegevens over lonen en prijzen die de bronnen bieden. Voor de Nijmeegse welvaarts-geschiedenis is het tijdvak 1550-1600 in dit opzicht bijzonder geschikt. Met

uitzondering van de moderne geschiedenis vinden wij noch daarvóór, noch daarna complete lonen- en prijzenreeksen in de bewaard gebleven archiefstukken.

Werd derhalve de keuze van het behandelde tijdperk min of meer door de bronnen opgelegd, het was een gelukkig toeval, dat de beschreven halve eeuw een buitengewoon dynamische periode in de Nijmeegse geschiedenis vormde. Dynamisch, wel te verstaan, in negatieve zin. De trotse en welvarende rijksstad zag zich door een aantal externe factoren beroofd van haar bevoorrechte positie in het interstedelijk verkeer. Van regionaal middelpunt werd zij door de krijgsgesbeurtenissen van de Tachtigjarige Oorlog verlaagd tot een slaperig provinciestedje in een uithoek van de Republiek. In macro-economisch opzicht is dit ongetwijfeld waar, maar wij stellen ons vooral de vraag, welke consequenties deze recessie had voor de levensstandaard van de geslonken Nijmeegse bevolking.

Een kort overzicht van de voornaamste gebeurtenissen van dit tijdperk mag echter niet ontbreken, omdat vele ervan een aantoonbare invloed hebben uitgeoefend op de welvaartsgeschiedenis. Hoewel Nijmegen sinds de verpanding in 1247 eigenlijk niet meer de status van vrije rijksstad bezat, bleef zij toch hardnekkig aan deze status vasthouden. En niet zonder succes. Latere keizers, zoals Karel IV in 1357,⁴ Frederik III in 1442,⁵ Karel V in 1549⁶ en Rudolf in 1576,⁷ hebben Nijmegen in zijn oorspronkelijke recht bevestigd. De stad ontleende hieraan onder andere het recht van appel op het hof van Aken, een andere vrije rijksstad, en niet op het hof van Gelre.⁸

De onafhankelijke positie van Nijmegen kon echter niet verhinderen, dat de stad verstrikt raakte in de godsdienstige troebelen die de inleiding vormden van de Tachtigjarige Oorlog. Van 1550-1566 was het nog vrij rustig in de stad.⁹ In 1566 braken godsdiensttwisten uit. Hoewel de magistraat op 29 augustus 1566 een religievrede instelde, werden de Gereformeerden toch uit de stad gejaagd. Later moest iedere inwoner van Nijmegen een eed afleggen, dat hij zich aan de ware godsdienst zou houden, „blyvende by die alde catholicke religion”.¹⁰

Vanaf 1568 waren er veel vreemde, vooral Spaanse, soldaten in de stad, die ingekwartierd werden bij burgers. In 1572 werd dit aantal aanzienlijk uitgebreid door de overwintering van Alva in Nijmegen. De economische gevolgen van deze plotselinge en onvrijwillige bevolkingsaanwas werkten nog lang door, maar daarna volgde een periode van uiterlijke rust, die voortduurde tot 1578. Toen laaiden de godsdienstige tegenstellingen weer hoog op. Dit resulteerde in de beeldenstorm van 27 februari 1579, waarbij de St. Stevenskerk en de nabijgelegen Latijnse School het moesten ontgelden. De vijfde maart 1579 trad de stad toe tot de Unie van Utrecht.¹¹

Dat althans een belangrijk deel van de Nijmeegse bevolking het met deze overgang niet eens was, bleek uit de revolutie van de burgerij van 6 maart

1585, die Nijmegen weer aan de Spaanse zijde bracht.¹² De Spaanse tijd (1585-1591) vormde een van de zwartste perioden uit de Nijmeegse geschiedenis. De handel met het westen lag helemaal stil, het economisch verkeer met het zuiden en het oosten was zeer moeilijk. De Spaanse soldaten behandelden de inwoners als vijanden. Tot overmaat van ramp stegen de prijzen tot een ongekennde hoogte.¹³

In 1589 deed Maarten Schenk een mislukte aanval op Nijmegen. Vanaf dat moment lieten de Staatsen de stad niet meer met rust. Op 21 oktober 1591 wist Maurits Nijmegen in te nemen. „Die heylsame Reductie” had echter minder heilsame gevolgen voor de stedelijke vrijheden. Eerst vervielen de kloosters en de godshuizen aan de stad. In 1592 verzette Maurits de wet. De ambachten en broederschappen werden uit de stadsregering gebannen. Daarmee was de vrije rijksstad van weleer tot een van de vele ja-knikkers van Gelderland geworden.¹⁴

Ik wil tenslotte een enkel woord wijden aan de door mij gevolgde methode. Zeer bewust heb ik gekozen tussen de uitersten van een verhaal, gebaseerd op refererende bronnen, en de opsomming van reeksen cijfers, verkregen door statistische bewerking van ruw, kwantitatief materiaal. Nog afgezien van het feit, dat de methoden van de moderne statistiek nauwelijks toepasbaar zijn op kwantitatieve gegevens van de zestiende eeuw,¹⁵ doet men de historische werkelijkheid van individuen op deze manier geweld aan. Daarom heb ik naar een synthese gezocht. Als het nodig is, komt de Nijmeegse stedeling in zijn eigen taal aan het woord, terwijl in andere gevallen ellenlange uiteenzettingen vervangen worden door nuchtere, veelzeggende cijfers.¹⁶ Op deze manier hoop ik de realiteit van het leven te benaderen, van meesters en knechten.

- ¹ Van belang is met name de publicatie van R. J. Kolman, *De Reductie van Nijmegen* (1591), Voor- en naspel, Groningen 1952.
- ² J. Cuvelier, *Les dénombrements de foyers en Brabant (XIVe-XVIe siècle)*, Bruxelles 1912-1913, pag. II.
- ³ Zie: J. S. van Veen, *De overgang op kerkelijk gebied te Nijmegen in 1578 en 1579*, in: *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis*, N.S., XVI (1920-1921), pag. 172-193.
- ⁴ Inv. 537. Bronvermeldingen met „inv.” verwijzen naar het betreffende nummer van de inventaris van het oud-archief der gemeente Nijmegen.
- ⁵ Inv. 548.
- ⁶ Inv. 562.
- ⁷ Inv. 558.
- ⁸ Akte van 22 april 1567, inv. 594; Akte van Karel van Brimeu, *Legerboek*, inv. 578.
- ⁹ De volgende gegevens zijn, tenzij een andere bron is aangegeven, ontleend aan: J. Smetius, *Cronyk van Nijmegen, de stad der Batavieren*, Nijmegen z.j.
- ¹⁰ C. C. N. Krom en M. S. Pols, *Stadsrechten van Nijmegen, Oude vaderlandsche rechtsbronnen* XI, Den Haag 1894, pag. 294.
- ¹¹ Kolman, a.w., pag. 27-41.
- ¹² Kolman, a.w., pag. 47-55; Inv. 596 en 597.
- ¹³ Kolman, a.w., pag. 55-56.
- ¹⁴ Kolman, a.w., pag. 57-78.
- ¹⁵ Cuvelier, a.w., pag. IV.
- ¹⁶ De gevolgde statistische methode is met name ontleend aan: H. van der Wee, *The growth of the Antwerp market and the European economy (fourteenth-sixteenth centuries)*, I. Statistics, Louvain 1963.

§ 1. DE BEVOLKING

1. De demografische situatie

Bronnen waaruit men gegevens omtrent de demografische verhoudingen in de zestiende eeuw kan putten zijn overal schaars, maar Nijmegen is in dit opzicht wel heel slecht bedeed. Van de hier behandelde periode zijn noch geboorteboeken, begrafenisboeken, noch huwelijksregisters of iets van dien aard aanwezig. Hoeveel inwoners de stad in de tweede helft van de zestiende eeuw heeft geteld, is ons derhalve onbekend, maar het is de vraag, of de tijdgenoten veel beter op de hoogte zijn geweest.¹ Af en toe wilde een stedelijke overheid wel eens weten hoeveel zielen zij onder haar hoede had, meestal met het oog op een te heffen belasting. De cijfers die in zo'n geval gegeven worden, zijn slechts indirect geschikt voor demografische berekeningen.² Ze moeten worden beschouwd als typegetallen.³ Van veel belang is de reductiefactor, dit is de coëfficiënt waarmee het typegetal vermenigvuldigd moet worden om het globale aantal inwoners te krijgen. Deze factor is echter per streek en per periode verschillend; in ons geval is de keuze ervan in zekere mate willekeurig door het ontbreken van nauwkeurige gegevens.

Een veel gebruikte methode in de historische bevolkingsstatistiek leidt het typegetal af van een telling van het aantal haardsteden, die om fiscale reden werd ondernomen. Zo'n enquête is in Nijmegen tussen 1550 en 1600 niet gehouden, of de gegevens ervan zijn verloren gegaan. Het aantal haardsteden is derhalve niet bekend. Gorissen heeft echter het globale aantal woonhuizen in de zestiende eeuw berekend op 2300.⁴ Het is van essentieel belang na te gaan, of haardstede en huis in deze periode hetzelfde begrip zijn en wel in verband met de te gebruiken reductiefactor, in dit geval de behuizingscoëfficiënt. Immers als er meer gezinnen in een huis woonden, wordt de coëfficiënt groter. Bij de haardstedetelling in Brabant in 1526 was het aantal huizen met twee haardsteden bijna nul, zodat haardstede en huis synoniemen waren.⁵ Hetzelfde geldt voor Holland in 1514.⁶ Natuurlijk zijn er uitzonderingen geweest. In Leiden overtrof het aantal huishoudens in 1581 het getal der huizen.⁷ Zo was de situatie ook in Ieperen in 1506,⁸ en zeker in Antwerpen vóór 1585.⁹

Het is bewezen, dat de economische situatie en de prijs van het brood-

graan¹⁰ grote invloed uitoefenden op de demografische verhoudingen. In een crisisperiode liep het aantal inwoners terug. Het aantal woonhuizen bleef gelijk, maar de dichtheid van bewoning nam af.¹¹ In zo'n geval daalde het behuizingscijfer tot de gemiddelde haardstedecoëfficiënt.¹² Aangezien Nijmegen in de tweede helft van de zestiende eeuw het beeld te zien geeft van een stad die voortdurend worstelt met economische en politieke crises, mogen wij met vrij grote zekerheid veronderstellen, dat haardstede- en behuizingscoëfficiënten identiek zijn geweest. In sombere perioden moet men met de minimale reductiefactor werken, in betere tijden was de bevolkingsdichtheid iets groter. Wij kiezen een behuizingscoëfficiënt van vier tot vijf¹³ inwoners per huis.

Aantal inwoners van Nijmegen 1550-1600

Huizen	behuizingscoëfficiënt	
	4	5
2.300	9.200	11.500

Er is slechts een gebrekkige controle op deze cijfers mogelijk. Omstreeks 1568 werden de namen van de inwoners die hadden bijgedragen in de belasting ten behoeve van de bewaking der stad, genoteerd op lijsten die samengesteld waren per buurtschap.¹⁴ In dit register komen 1.231 namen voor. Men mag aannemen, dat het hier gaat om niet-armlastige gezins- hoofden en alleenstaande burgers. Evenzeer is de veronderstelling gewettigd, dat niet alle min of meer welvarende burgers werkelijk hun belasting hebben betaald. Uit een register van omzetbelasting van de kooplieden in 1571-1572¹⁵ bleek, dat meer dan 10% van de aangeslagenen hun belasting niet hadden voldaan vanwege uitstedigheid, geldgebrek of eenvoudig door nalatigheid. Wij verhogen het bovengenoemde cijfer met 10% en dit levert het typegetal 1.354 op. Omdat hier de arme gezinnen buiten beschouwing blijven, geldt als reductiefactor de haardstedecoëfficiënt vijf.¹⁶

Aantal min of meer welvarende inwoners, uitgezonderd de niet-belastingplichtigen

Aangeslagenen	haardstedecoëfficiënt 5
1.354	6.770

Uit gegevens van andere steden¹⁷ mogen wij concluderen, dat dit getal met 30% armlastigen moet worden verhoogd.

+ 30% armen	8.801
-------------	-------

Hierbij tellen wij 10 % inwoners die geen burgerrecht bezaten, de geestelijkheid en degenen die om andere redenen vrijgesteld waren van het betalen van belasting, met name de stedelijke overheid.¹⁸

+ 10 % niet-belastingplichtigen	9.681
---------------------------------	-------

Daarnaast herbergde de stad een onbepaalbaar aantal tijdelijke inwoners: passerende kooplieden, vreemd gespuis en sinds 1568 ook veel krijgslieden.¹⁹ Hiervan afgezien telde Nijmegen in de tweede helft van de zestiende eeuw ongeveer 10.000 inwoners. De getallen die Gorissen opgeeft: 12.650-16.100²⁰ zijn onwaarschijnlijk, omdat de reductiefactor in deze periode van dalende conjunctuur veel te hoog gekozen is. Dit wordt bevestigd door het feit dat de schattingen van Ramaer, onder andere afgeleid uit kaarten van 1564, voor de grote steden veel te hoog schijnen te zijn.²¹ Nijmegen telde volgens zijn berekening in 1564 13.100 inwoners.²²

Om een andere reden zijn de opgaven van Ramaer echter wel interessant. Zij maken een globale vergelijking van de Gelderse steden mogelijk. Arnhem en Nijmegen zullen elkaar, wat inwoneraantal betreft, niet veel ontlopen hebben. De twee andere Kwartier-hoofdsteden Zutphen en Roermond bereikten de helft van dit aantal. Venlo was weer veel kleiner.²³ Nederlandse steden van de grootte van Nijmegen of iets groter – 10.000 tot 15.000 inwoners – waren: Leiden, Delft, Haarlem, Amsterdam, Gouda, Dordrecht, Middelburg, 's Hertogenbosch, Leuven, Mechelen, Maastricht, Deventer, Zwolle, Kampen en Groningen.²⁴ Antwerpen herbergde 100.000 inwoners,²⁵ Gent, dat in de veertiende eeuw nog 56.000²⁶ inwoners had, zag dit aantal teruglopen tot 31.000 in het begin van de zeventiende eeuw.²⁷ De bevolking van Brussel bedroeg in het begin van de 16e eeuw \pm 50.000 zielen, die van Brugge \pm 30.000, die van Utrecht, Doornik en Luik \pm 20.000.²⁸

De demografische verhoudingen binnen Nijmegen in de 16e eeuw zijn nagenoeg onbekend. Zeker heeft de stad als alle andere een vrouwenoverschot gehad. Dit blijkt uit de herhaaldelijk vermelde voorwaarde om een burgersdochter te huwen voor het verkrijgen van het burgerschap.²⁹ Gegevens over het kinderaantal en geboorte- en sterftcijfers ontbreken.³⁰

Ook de sociale structuur blijft in het duister. De weinige gegevens betreffende de beroepsverhoudingen komen hierna nog ter sprake. In het algemeen kan men zeggen, dat van de Gelderse stedelijke bevolking in de late Middeleeuwen ca. 40 % verenigd was in de ambachten of handwerkersgilden.³¹ In 1571/2 bedroeg het aantal geregistreerde kooplieden van Nijmegen³² ca. 4 % van de inwoners. Hierbij waren de schippers inbegrepen. De differentiatie in de welvaartsverhoudingen zal niet zo heel groot zijn geweest, omdat de stedelijke nijverheid en handel voor een aanzienlijk

deel lokaal gericht waren.³³ Het is echter niet onmogelijk dat het aantal armen in de veelvuldig voorkomende duurtelijaren de 30 % van het totale inwoneraantal ver overschreden heeft. Nijmegen maakte aan het einde der 16e eeuw een min of meer verpauperde indruk. De Raad was zich daarvan terdege bewust en zon op maatregelen „om dien stadt mit schamel volck niet t'overladen ende die burgerschap voor die eer ende gerijff van de ingeboren burger dieser stadt in werden te houden . . .”.³⁴

2. Het burgerrecht

In 1567 wordt Anna B. beschuldigd van sympathie voor de nieuwe religie. De Raad vroeg de kapelaans, die de aanklacht hadden ingediend, bewijzen te leveren. Daartoe bleken de heren niet in staat te zijn, waarop de Raad hen onvriendelijk toevoegde, dat zij zich eerst de bewijzen moesten verschaffen, voordat zij iemand aanklaagden. De raadsheren vroegen of zij niet wisten dat het aanklagen van een burgeres niet hetzelfde was als het beschuldigen van een vreemde.³⁵

Dit is een schoolvoorbeeld van de discriminatie die de stad toepaste tussen haar burgers en ingezetenen en vreemdelingen. De laatste categorie omvatte de mensen die geen vaste woonplaats hadden binnen stad en schependom.³⁶ Als zodanig werden nog beschouwd „alle dieghene die inwendich vier jairen alhier in onser statt van buyten inkomende ende alhier by ons huysittende ende onse burgerschap nyet gewonnen noch oick genyetende sijn.”³⁷ In deze tijden van godsdiensttwisten en economische depressie wilde de stad weten wie zich in haar gebied vestigde: „ouerdraghen dat alle inkomelingen, die bynnen jairs alhier by ons in onser statt mytter woen begheuen hebben, dat dieselue bynnen acht daghe neestkomende by den burgenmeisterten inder tyt erschynen sullen, myt verthoenende guede certificaten, van watt plaetzen Sy hergekomen ende gewoent ende wat handell ende leuen dieselue syn ende gefuyrt hebben”.³⁸ De herbergiers waren verplicht de namen van hun gasten schriftelijk aan de burgemeesters te melden.³⁹

Vreemde bedelaars werden in alle steden geweerd.⁴⁰ De plakkatens die tegen landloperij waren uitgevaardigd dienden een tweeledig doel. De overheid was verontrust over de enorme toename van het proletariaat en beschermde de eigen armen tegen vreemdelingen. Voorts trachtte zij hierdoor het ontstaan van een mogelijke haard van sociale revolutie te beletten. De verordeningen hebben niet altijd succes gehad; zij werden tenminste herhaaldelijk vernieuwd. Nijmegen bepaalde in 1559: „dat men geen vremde bedelaers in den lande gestaden solde...”⁴¹ In tijden van grote duurte werden zij zonder meer uit de stad gezet: „Alle vagabunden, knechten ghenen heren hebbende alle andere angekomen ledige personen alhier niet

huissittende, sullen aenstont sich vuijt dese stat ende schependom maicken ende dairvuijth blyuen..."⁴² „Dat alle frembde bedleren und lediggengern sich anstontz buyten unser statt sullen verfuegen..."⁴³ In 1600: „Ende oock geene vagabunden off beedelaers langer als eenen avondt te herbergen..."⁴⁴

De voorrechten die burgers en ingezetenen genoten boven vreemden omvatten het hele maatschappelijk leven. De belangrijkste waren:

Verdediging van lijf en goed. „Item en salmen den burgeren van Nymegen hoer lyff noch oir guet niet besetten, maer wie sy aenspreken wil, die mach se doen gedagen mit den baede van Nymegen voer den borchgrauwe off synen onderrichter ende die schepen ende daer sal men hem recht doen".⁴⁵ De stad trok haar handen af van iemand die „burgeren off ingeseten... gearch-willicht, geslagen off gewont" had.⁴⁶ Vooral in den vreemde konden de Nijmeegse burgers rekenen op hulp van de stedelijke overheid, wanneer zij gearresteerd werden of hun goederen in beslag waren genomen, of als zij voor een vreemd hof waren gedaagd.⁴⁷

Sociaal-charitatieve voordelen. In tegenstelling tot de oorspronkelijke bedoeling der gasthuizen,⁴⁸ mochten blijkens het Raedsignaet van 24 mei 1592 alleen burgers en ingezetenen in deze inrichtingen worden opgenomen, ook al werden op deze regel wel eens uitzonderingen gemaakt. De voorwaarden voor opname in het Weeshuis waren nog strenger: „... sall men int voers. Weeshuis nyemant ontfangen dan kynderen die inder statt van vader ende moder echt ende recht gebairen, wonhafftich ende die oir alders sess jaeren then minsten borger geweest sijn".⁴⁹ Alleen burgers mochten bedelen in Nijmegen: „salmen nyemant, die buten onsen schependom geseten is gunnen ennige beden mit schale... te bidden voir der kircken of lanchs der straten, mer wie van onse burgeren... soe bidden will die sal dat doen..."⁵⁰ Ook van de uitdelingen van levensmiddelen, kleding en schoeisel, die door de broederschappen of het Kapittel van Sint Steven werden gedaan, waren vreemdelingen in het algemeen uitgesloten.⁵¹

Economische voordelen. Vooral op dit terrein speelde het verschil tussen burgers en ingezetenen. De stad beperkte bewust het aantal burgers,⁵² d.w.z. de inwoners die corporatief georganiseerd waren, zij die in stadsdienst traden of zitting hadden in de magistraat. Families die van geslacht op geslacht in de stad hadden gewoond, maar het burgerschap noch door huwelijk met een burger(es), noch door vererving hadden verworven, werden ingezetenen genoemd. In het georganiseerde ambachtswezen, d.w.z. de handwerken waarin „gildedwang" bestond – en dat was regel –, was het burgerschap een *conditio sine qua non*.⁵³ „Wye tot Nymegen woent ende van ampte is ende comanscap pleghe te doen ende gheen burger en is... die sal... werden burger; weert sake dat hy des nyet en dede soe sal hy sijns ampts quijtt wesen..."⁵⁴

Het burgerrecht kon men op twee manieren verwerven, nl. als groot-

burger of als kleinburger.⁵⁵ Het grootburgerschap was van essentieel belang voor kooplieden en schippers, die daardoor gebruik konden maken van de stedelijke tolvrigheden en privileges. Het kleinburgerschap was vereist om toe te kunnen treden tot gilden en ambachten.⁵⁶ Het eerstgenoemde burgerrecht kostte veel meer dan het tweede: „so enighe ambachz off hantwercksmen off anderen ghein kopmanschap buyten hantirende ende eyns betallt hebbende an onser stat renthmeister ses dahlers, ende dat naderhant befonden wurd dieselve eyn off meer buyten onser vryheit op den tollén te gebrúcken ende des borgerbrievén begerden, sonder die vierthien dahlers írst betalt thebben...”⁵⁷ De prijs van het kleinburgerschap bedroeg dus 6 daalders, die van het grootburgerschap 20 daalders.

Deze koopsom, die in 1579 en 1582 gelijk bleef,⁵⁸ maar in 1592 werd verhoogd,⁵⁹ was niet gering als men haar vergelijkt met de lonen. In 1582 telde de meestermetelaar 20, de metselaarsknecht 24, de opperman 30 nominale daglonen neer voor het kleinburgerrecht. Hoewel de knechten officieel buiten de ambachten stonden, moesten zij wel burger zijn. De ambachtsbrievén verboden uitdrukkelijk vreemde knechten in dienst te nemen. Was dit om een of andere reden toch noodzakelijk, dan werden deze vreemdelingen niet beschermd: „... alle vremde gesellen die hier komen ende decken willen ... to werck setten mach om den mynsten penninck...”⁶⁰

De kandidaat-burger moest niet alleen betalen, hij moest ook een burgersdochter trouwen.⁶¹ Uitgezonderd van deze regel waren alleen „... enige konstenaers ende andere personen die stat dienlich befonden werden...”,⁶² getrouwde mensen die al jaren in de stad woonden⁶³ en natuurlijke zonen van een vader die zelf burger was.⁶⁴ Wilde een kandidaat aan de hierboven genoemde voorwaarden voldoen, dan moest hij zich presenteren in een vergadering van de voltallige stadsregering, d.w.z. voor burgemeesters, schepenen, Raad, en meesters van het Sint Nicolaasgilde.⁶⁵ Werd hij waardig bevonden, dan legde hij de burgereed af.⁶⁶

Ontburgering vond plaats als een Nijmegenaar de stad metterwoon verliet, wanneer hij het burgerschap elders aanvaardde, of vanwege schulden, strafbare feiten en om politieke redenen. Kooplieden die elders moesten wonen, behielden meestal hun burgerrecht en werden buitenburger.⁶⁷

Uit het voorafgaande blijkt duidelijk, hoe hoog het burgerrecht aanvankelijk stond genoteerd. Het was een eer om burger te zijn, er waren veel voordelen aan verbonden en daarom moest men er heel wat voor doen. Maar aan het einde van de 16e eeuw was de waarde van het burgerrecht twijfelachtig geworden. Het gratis verstrekken van het recht dat eerst uitzondering was, werd na 1591 regel.⁶⁸ De beperkende maatregelen werden verzacht en soms helemaal opgeheven.⁶⁹ De oorzaken van deze depreciatie lagen vooral in het feit dat de voordelen van het burgerschap minder duidelijk werden of zelfs verdwenen; de buitenstedelijke handel floreerde

niet meer, gilden en ambachten maakten een diepe depressie door en zelfs voor de armen was er weinig meer te halen. De broedersschappen staakten hun bedeling en de van stadswege georganiseerde armenzorg moest nog op gang komen. De stad was inderdaad met schamel volk overdekt.

NIEUWE BURGERS VAN NIJMEGEN 1550-1600 ⁷⁰

jaar	aantal	jaar	aantal	jaar	aantal
1550	41	1570	18	1590	5
51	28	71	17	91	5
52	18	72	102	92	59
53	36	73	48	93	26
54	12	74	17	94	23
55	51	75	47	95	16
56	48	76	81	96	39
57	34	77	32	97	58
58	36	78	15	98	8
59	39	79	7	99	21
1560	36	1580	9	1600	56
61	18	81	17		
62	12	82	23		
63	23	83	51		
64	17	84	35		
65	13	85	20		
66	15	86	13		
67	11	87	7		
68	14	88	22		
69	16	89	8		

De vijftiger jaren springen er onmiddellijk uit als een tijdperk van betrekkelijk gestadige immigratie, al zullen de nieuwe burgers van 1558, 1559 en 1560 hard nodig zijn geweest om de opengevallen plaatsen van de overledenen ten gevolge van de pest in de jaren 1557, 1558 te bezetten.⁷¹ Het zesde decennium toont het beeld van een toenemende malaise, die nog versterkt wordt door het feit dat de gestorven burgers ten gevolge van de pestilentie van 1564 niet vervangen zijn.⁷² Het abnormaal hoge cijfer van 1572 heeft ongetwijfeld te maken met de komst van Alva naar Nijmegen in datzelfde jaar. Velen die zijn reputatie kenden en wier sympathie voor het nieuwe geloof evident was, zullen zijn wraakgericht niet afgewacht hebben, maar met de stille trom vertrokken zijn. Hun plaatsen werden ingenomen door nieuwe burgers. Even lijkt het of Nijmegen zich zal herstellen, maar na 1576 vervliegt deze hoop.

Vanaf 1579 trad er een uitgesproken crisis op in de bevolkingstoename. Immers talloze mensen weken in dat jaar om den gelove uit, toen de stad toetrad tot de Unie van Utrecht.⁷³ Pas in 1583 werden de lege arbeids-

plaatsen enigszins opgevuld. Toen Nijmegen in 1585 de Spaanse zijde koos, werden de gereformeerden uit de stad verdreven,⁷⁴ maar er kwamen nauwelijks nieuwe burgers bij. Dat veel Spaansgezinde burgers in Nijmegen terugkeerden, is zeer waarschijnlijk,⁷⁵ gezien de geringe aantallen nieuwe burgers tot 1591. Na de reductie schijnt het vrij goed te gaan, maar de cijfers van de negentiger jaren zijn bedrieglijk hoog, als men bedenkt hoeveel katholieken na 1591 waren uitgeweken⁷⁶ en hoeveel slachtoffers de pest van 1598, 1599 had geëist.

Er is een grote overeenkomst tussen het beeld van de immigratie en dat van de welvaartsverhoudingen in deze vijftig jaar. Het tijdperk zet nog betrekkelijk rustig in, maar al spoedig begint een slepende malaise, die in de tweede helft van de tachtiger jaren in alle opzichten haar dieptepunt vindt. Na 1591 is er even een hoopvol perspectief, maar dat is van zeer korte duur. De stad verpauperde. Het burgerschap was een weinig begerenswaardige zaak geworden.

3. Burgers en regenten

De feodale standenindeling speelde in het stedelijke leven geen grote rol. In een stad woonden slechts burgers. De landedelen verwierven in de late Middeleeuwen vaak het stedelijk burgerrecht om zo een introductie te krijgen voor de magistratuur. De geestelijkheid bleef, politiek gezien, een geïsoleerde groep in de stad, hoewel haar invloed op sommige terreinen van het maatschappelijk leven, met name in het onderwijs en de armenzorg, groot was.

Ook in Nijmegen trad het onderscheid tussen de door het stedelijk recht beschermde burger en de rechteloze plattelandster⁷⁷ meer op de voorgrond dan het verschil tussen de burgers onderling. In vele opzichten hadden alle burgers gelijke rechten en gelijke plichten.⁷⁸ Het is echter logisch dat een hoger of lager welvaartsniveau⁷⁹ maatschappelijke standenverschillen veroorzaakte. Op 20 juli 1558 werd het tarief voor de dodenroeper vastgesteld. De upper-ten betaalde natuurlijk meer dan het gewone volk. „... van haeffluiden, raiz vrienden, wijnwerders, brouwers ende koipluyden itlich persoin dry brabans stuver, van gemeine borgeren ende ambachzluiden itlich twe brabans stuver...”⁸⁰ Van de corporatief-georganiseerden golden wijnwaarden of wijntappers, bierbrouwers en kooplieden als welgesteld; zij worden tenminste in een adem genoemd met de burgerhoplieden en de vroede vaderen. De ambachtslieden worden gelijkgesteld met de gewone burgers.

Het standenverschil uitte zich spontaan in het gehele maatschappelijk leven, maar daarnaast was het vastgelegd in keuren die handelen over het stadsbestuur. Alleen de welgestelden bepaalden in feite het wel en wee van de stad. Zij hadden zitting in de legislatieve en uitvoerende lichamen: het

schepencollege, de Raad, het burgemeesters- en rentmeestersambt. Zij controleerden bestuur en rechtspraak als meesters van het Sinter Claesgilde, van de ambachten en de broederschappen. In dit verband is het noodzakelijk een kort overzicht te geven van de constitutionele geschiedenis van het stadsbestuur.⁸¹

Welke Nijmegenaren zaten in de stadsregering? Zij die het burgerrecht verworven hadden en behoorden tot de „treffixten, rijxsten ind reclicsten (eerlijksten)”.⁸² Dat waren de landedelen uit de omgeving die het burgerschap bezaten: de Bonenborchs, heren van Ubbergen, de Van Genth's, heren van Loenen en de Ardenborchs, heren van Dornick en Ressen, en verder de welgestelde kooplieden en ambachtsslui: de „Cremeren”, „Coipluyden”⁸³ en „die meisteren van den vier ampten smyden, timmerluyden, snyderen en schomekeren”. In 1558 droegen deze vier ambachten voor: „... dat van nu vortaen noch burgermeisteren, noch schepen, noch rait, noch meistere van Senter Clais noch der stat renthmeister gekaren, noch op die koircedell gesat zullen werden van eniger becker, brouwer off vleishouwer alles nae inhalt des coerboicks ende der older gewointen noch van wijnwerden die den wijn mit kannen verkopen off mit vlesschen slyten, uythgesondert denghoenen die den wijn intgros verkopen”.⁸⁴ De andere ambachtsmeesters konden wel gekozen worden.

a. Het stedelijk bestuur: burgemeesters, schepenen en Raad

Vóór 1499 kon de gemene burger van Nijmegen nauwelijks invloed op het bestuur uitoefenen. De keuze van burgemeesters, schepenen en Raad kwam geheel door coöptatie tot stand.

De burgemeesters, twee in getal, werden aanvankelijk door de hele Raad gekozen bij meerderheid van stemmen. In later tijd werd de raad in een aantal groepen verdeeld die ieder op hun beurt de burgemeesters en andere functionarissen leverden.⁸⁵ De burgemeesters waren voorzitters van de raadsvergadering „... alle Guedesdach (woensdag) off des irsten off anderen daghes dairna, alst unse raitsdach ijs...”⁸⁶ van 8-11 uur in de zomer, van 9-11 uur in de winter. Zij voerden de raadsbesluiten uit en spraken recht.

De bevoegdheid van het „Burgermeisterengericht” werd in 1567 als volgt omschreven:

„Puncten und articulen dair ouer die Burgermeisteren indertyt Richters zijn,
te weten van
verdient loen
geleent gelt
verteerde costen, oick van broet, vysch, botter, kees, ende dergelicke eetwair
ende weyn ende bier

grass und weygelt
onbeborgde scholt, dairmen geen dach gegeuen heeft
ossen, schaep, vercken soe vercoft werden tot der koecken toe gebruiken
rogh, weyt, garst, hauer ende alle kaern tot twelff malder toe
weyn soe mit vaten ingelacht wordt om toe drincken off die wederom mit
kannen vuyt gesleten ende gebruickt wordt
heringh tot eenen haluen last toe tot elcker weyse ende dat vur een jair in
die koecken
pachten van bou ende weylant, koeppennonghen van erftail und houk-
gelt".⁸⁷

Tot de competentie van dit gericht hoorden vooral de lonen en de prijzen, die in deze studie bijzondere aandacht krijgen.

Een tiental keren per jaar gingen de burgemeesters, vergezeld van de „roeydregers” (lictoren), door de stad; zij ijkten de stadsmaten, controleerden bij de bakkers het gewicht van het brood en beproefden de sloten van de poorten.⁸⁸ Soms was het de taak van de burgemeesters 'smaandags op de korenmarkt aanwezig te zijn.⁸⁹ Verder moesten zij toezien op het verpachten van de gemene middelen der stad. Ook konden zij aangesteld worden als „arteleriemeester”, „bewarder des kistgens” (het „Blok” dat de stadskeuren bevatte) en als Heemraden in Overbetuwe en het Rijk (van Nijmegen).⁹⁰ Tenslotte bleven zij hun particuliere beroep uitoefenen.

Bij de keuze van de schepenen speelden de aftredende burgemeesters een grote rol. Op 2 januari, de „Ordinaris Ceurdach”, kozen zij de eerste twee schepenen; die de volgende twee schepenen, totdat het twaalfstal compleet was.⁹¹

De raad bestond uit 24 leden, waarvan er 12 schepenen en 12 raden (is oud-schepenen) waren. De leden moesten een knecht en een paard onderhouden en in de stad wonen.⁹² De keuze tot raadslid diende aanvaard te worden; anders volgde verbanning uit de stad.⁹³ Verder waren zij verplicht de raadsvergaderingen op woensdag bij te wonen⁹⁴ en andere opdrachten, zoals controle op de maandagse korenmarkt, na te komen. Tot 1499 kwam de keuze van de Raad geheel door coöptatie tot stand, na 1499 op nominatie van de corporaties.

Het schepengericht hield zich bezig met zaken die dood of verminking als straf hadden en met civiele procedures die buiten de competentie van raad en burgemeesters vielen.⁹⁵ Ook het raadsgericht besliste in criminele zaken zoals echtbreuk, straatschenderij, diefstal, bedelarij en civiele en breukzaken.⁹⁶ Verder behandelde het zaken aangaande ambachten en gilden.

b. De invloed van de burgerij op het stadsbestuur

Sint Nicolaas was van oudsher de patroon van de Nijmeegse kramers. Het

Sinter Claesgilde dat bij uitstek de invloed van de burgerij op het stadsbestuur belichaamde, is waarschijnlijk in het begin van de 15e eeuw uit het gemeenschappelijk verzet van kooplieden en kramers tegen financieel wanbeheer van de Raad ontstaan. De ambachten schaarden zich aan hun zijde en samen dwongen zij de raad de nodige concessies af.⁹⁷ De landsheer, blij met elke tweedracht in de machtige steden, steunde deze beweging.

Aanvankelijk controleerden „die guede luyde off mannen” de jaarlijkse afrekening van de rentmeester, waarna een rekenboek werd toegestuurd aan de meesters van „Sunter Claes ghilde”,⁹⁸ wellicht toen nog het kramers- en koopliedengilde. Aan het eind van de 15e eeuw werd de organisatie van het gilde vastgelegd in een keur. Het bestond uit tweehonderd goede mannen. Aan het hoofd stonden zes meesters, bijgestaan door een raad waarin vier schippers zaten en verder twee meesters van elk ambacht. Alleen de hoedemakers en de trijpmakers leverden elk één meester.⁹⁹ Later bestond het presidium uit acht meesters. De helft hiervan werd op „Exaudi” (zondag na Pinksteren) door het hele gilde nieuw gekozen.¹⁰⁰

De kooplieden en ambachten gaven in het Sinter Claesgilde de toon aan; in 1499 kwamen de meesters van de broederschappen erbij. De stedelijke Raad stond er helemaal buiten. Werd een gildebroeder in de Raad gekozen, dan moest hij terstond het gilde verlaten.¹⁰¹ In belangrijke zaken besliste het Sinter Claesgilde niet alleen. Het riep dan de hulp in van de meesters van de ambachten en broederschappen.¹⁰² In de zestiende eeuw was het normaal, dat ook de Raad in zo’n geval de mening peilde van het Sinter Claesgilde, van de meesters van de ambachten en de broederschappen.

De controle die het gilde op het stedelijk bestuur uitoefende, omvatte in het begin alleen het financiële deel: de jaarlijkse afrekening van de rentmeester en de uitgifte van lijfrenten.¹⁰³ In 1477 werd een stadsrentmeester aangesteld naast de raadsrentmeester. Hij werd door het gilde gekozen.¹⁰⁴ In de 16e eeuw kregen de Claesmeesters het recht elke raadsvergadering bij te wonen.¹⁰⁵ Zij gaven daar gevraagd of ongevraagd advies. Tenslotte verwierven zij in 1563 zelfs directe invloed op de keuze van de schepenen, en wel door nominatie van dubbeltallen die eerst ter goedkeuring voorgelegd werden aan de meesters van de broederschappen en ambachten. De Raad koos er dan uit elk dubbeltal één, totdat de opengevallen plaatsen bezet waren.¹⁰⁶

Uit het feit dat in de tweede helft van de zestiende eeuw herhaaldelijk meesters van het Sinter Claesgilde in de Raad gekozen werden, mag men afleiden dat het aanvankelijk bestaande standenverschil tussen de aristocratische raadsleden en de meer democratische ambachtsmeesters was verdwenen. Maar dan ten koste van de vertegenwoordigende functie die het gilde eerst uitoefende. Een nieuw patriciaat was ontstaan. Gilden en ambachten waren gesloten organisaties geworden die novieten uit alle macht

weerden. Hun afvaardiging in het stadsbestuur behartigde slechts de belangen van een klein deel van de burgerij.

Toch konden de burgers die niet corporatief verenigd waren, enige invloed uitoefenen op het stedelijk bestuur. In het begin van de zestiende eeuw was de stadsverdeling in kwartieren, elk weer onderverdeeld in 4 hopmanschappen, tot stand gekomen.¹⁰⁷ Deze nabuurschappen wisten een officiële vertegenwoordiging van 32 gedeputeerden (twee per hopmanschap) bij de Raad tot stand te brengen, die incidenteel geraadpleegd werd.¹⁰⁸ Na de Reductie werd het Sinter Claesgilde afgeschaft: „... die meisteren van Sunt Nicolaesgilde voirts Bruederschappen end Mrs. van den ampten hir forder affgedanckt ende verlaten synde...¹⁰⁹ In plaats daarvan werden „gemeynluiden angestalt ten getalle van tweendertich toe”.¹¹⁰ Het voormalige gedeputeerdencollege werd permanent. Maar de gemeenslieden hadden bij lange na niet de macht van het Sinter Claesgilde. Zij dienden van advies, meer niet.¹¹¹ Het stedelijk zelfbestuur werd tot 1648 buiten werking gesteld.

4. Samenvatting van de maatschappelijke structuur

De demografische verhoudingen van Nijmegen in de tweede helft van de 16e eeuw blijven door het ontbreken van directe bronnen in het schemerduister verborgen. Toch maken de methoden van de historische demografie het mogelijk tenminste het globale aantal inwoners te berekenen. Dit schommelde om de 10.000. Nijmegen hoorde daarmee tot de middelgrote steden (10.000-15.000 inwoners) in de Nederlanden.

Op grond van vergelijkingen met andere steden mag men aannemen dat zeker 30 % van de bevolking armlastig was. De beroepsverhoudingen zijn onbekend. Misschien was 40 % van de inwoners corporatief georganiseerd. Het aantal kooplieden en schippers bedroeg ca. 4 %.

Het burgerrecht van de stad bevoorrechtte burgers en ingezetenen boven vreemdelingen. Zij konden rekenen op verdediging van lijf en goed en genoten veel sociaal-charitatieve en economische voordelen. De keerzijde van de medaille was dat de kandidaat het aanvankelijk fel begeerde burgerschap duur moest betalen, in de letterlijke zin én door een burgersdochter te trouwen.

De waarde van het burgerrecht was aan het einde van de 16e eeuw sterk gedaald. De onrustige tijden veroorzaakten een scherpe economische en sociaal-charitatieve recessie. Veel welvarende burgers verlieten de stad, het aantal paupers steeg. Vóór iemand zijn zuurverdiende geld aan het burgerschap uitgaf, bedacht hij zich wel tweemaal.

De medezeggenschap van de gemene burgerij in het stadsbestuur deelde in de algemene malaise. De 16e eeuw was, wat dat betreft, vol beloften

GLOBALE SCHETS VAN DE VERMOGENS-, BEROEPS-, EN MACHTSVERHOUDINGEN, zoals die waarschijnlijk in Nijmegen in de 16e eeuw bestonden.

	vermogen	beroep	macht
0	rijken	geestelijken	magistraat, Claesmeesters
10		overheid kooplui/schippers ambtenaren	
20	middenklasse	ambachten	
30			
40	minvermogenden	ongeorganiseerden	
50			
60	armen		geestelijken ongeorganiseerden
70			
80		niet-burgers en vreemden	
90			
100			

10.000 inwoners (passanten en ingekwartierde soldaten niet meegerekend).

begonnen. Door het Sinter Claesgilde, een overkoepelend politiek orgaan van gilden, ambachten en broederschappen, controleerde de Nijmeegse burgerij de regering der vroede vaderen. Maar de corporatieve maatschappij verstarde en haar afgevaardigden in het stadsbestuur kan men nauwelijks meer de representanten van de burgerij noemen.¹¹² Tenslotte werden ook deze gezeten burgers van het kussen gewipt. De 32 gemeenslieden, die hun plaatsen innamen, vormden slechts een adviescollege waarnaar geluisterd werd of niet.

De trotse dynamische rijksstad van weleer veranderde in een slaperig provinciestadje.

1. De houding van de gemeenschap tegenover de sociaal kwetsbare burgers

Armenzorg was in de tweede helft van de zestiende eeuw bepaald geen luxe. Het proletariaat groeide schrikbarend. In 1526 was in Leuven 21,7 % van de bevolking armlastig; in Brussel 21 %. Brugge telde in 1544 tussen 20-30 % armen, Leiden in 1514 zelfs 63 %; in de Hollandse steden lag het gemiddelde tussen 20 en 40 %. Dordrecht herbergde in 1555 31,5 % proletariërs.¹¹³ Op grond van welvaartsvergelijkingen mag men aannemen, dat Nijmegen in de hier behandelde periode ongeveer 30 % armlastige inwoners had. De situatie in de Nederlanden werd zo nijpend dat de landsregering de armenzorg tot een overheidsinstelling bevorderde. Volgens de ordonnantie van Karel V van 1531 moesten de steden alle armen registreren, een bedelverbod instellen en alle charitatieve middelen in een fonds onderbrengen. Deze edele poging mislukte echter en in 1556 stond Philips II maar weer toe dat de armen in hun woonplaats bedelden.¹¹⁴

Ook in Nijmegen kwamen veel armen door bedelen aan de kost. De spaarzame voorschriften van de overheid leken zelfs niet in de verte op een sociale wetgeving. Zij werden ingegeven door een vaak incidenteel medelijden. De armenzorg was in handen van particuliere instellingen en met name van de drie grote broederschappen: het H. Cruis, St. Michiel of de Ellendige – letterlijk: uitlandig, d.w.z. de broederschap die zich vooral het lot van vreemdelingen aantrok – en de H. Geestbroederschap. Zij ontvingen hun inkomsten uit de renten en opbrengsten van stichtingen en donaties en deelden daarvan brood of geld uit aan de armen: „In elcker maendt des jairs op den derden Sonnendach eenentwyntich armen, die nu helt eenenzestig armen, elck twe stuv. curr”.¹¹⁵ De rekenboeken van de Broederschappen vermelden daarnaast ook de uitdeling van brood, haring, spek, wollen lappen, hemden en schoenen. Tegen het einde van de tachtiger jaren – toen de nood het hoogst was! – begonnen de uitdelingen van brood, haring etc. terug te lopen en na 1590 vonden ze nauwelijks meer plaats. De H. Geestbroederschap vermeldde in 1591 dat de bedeling werd stopgezet wegens slechte toestanden, oorlog etc., in 1593 „wegens slechte tyden”.¹¹⁶ De H. Cruisbroederschap staakte haar uitdelingen in 1590 wegens de geringe inkomsten van de broederschap, St. Michiel in 1592 na de samenvoeging met de Cruisbroederschap. Het H. Geesthuis was al in 1589 opgehouden met de bedeling.

**JAARLIJKE UITDELINGEN VAN DE BROEDERSCHAPPEN
IN BRABANTSE GULDENS EN STUIVERS ¹¹⁷**

jaar ¹¹⁸	H. Cruis		jaar ¹¹⁹	St. Michiel		jaar ¹²⁰	H. Geest	
	gl.	st.		gl.	st.		gl.	st.
1551-52	492	4,125	1552-53	243	0,75	1549-50	74	5
1559-60	525	1,5	1555-56	298	4,625	1550-51	73	0,75
1562-63	698	7,875	1557-58	289	6,75	1551-52	308	13,25
1568-69	859	9,25	1558-59	341	4,125	1552-53	260	17,125
1569-70	1192	15,75	1559-60	323	13,875	1553-54	216	19,25
1570-71	953	8	1560-61	330	12,375	1554-55	geen opgaven	
1571-72	913	17,50	1561-62	350	13	1555-56	geen opgaven	
1572-73	1265	2	1562-63	422	16,25	1556-57	geen opgaven	
1573-74	827	17,25	1563-64	369	13,75	1557-58	179	7,25
1574-75	851	0,5	1564-65	408	14	1558-59	104	9,25
1575-76	501	14,25	1565-66	490	17,5	1572-73	489	12,75
1577-78	460	19,5	1566-67	345	17	1573-74	515	2
1579-80	595	12,25	1567-68	392	6	1574-75	414	1,75
1580-81	587	12,75	1568-69	345	12,75	1575-76	294	15
1581-82	577	1	1569-70	395	8,5	1576-77	294	2,25
1582-83	611	17,5	1570-71	459	13,5	1577-78	293	4,5
1583-84	637	12	1571-72	443	11,25	1578-79	409	19,75
1584-85	679	19,75	1572-73	506	16,5	1579-80	311	1,75
1585-86	1044	11,25				1580-81	217	17
1586-87	797	10,75				1581-82	224	16,5
1587-88	397	8,25				1582-83	267	8,75
1588-89	283	19,5				1583-84	252	12,25
1589-90	143	3,5				1584-85	169	5,5
1591-92	nihil		1591-92	45	19,5	1585-86	191	11
						1586-87	104	10
						1588-89	2	1,25
						1589-90	nihil	
						t/m 1600	nihil	

Na de samenvoeging in 1592-93 tot de H. Cruis en de Ellendige vinden geen regelmatige uitgiften meer plaats behalve van brood afkomstig uit rogge van rogrenten.

Ook kloosters en seculieren deden aan bedeling. In het register van St. Steven wordt vermeld, dat „alle vrijdag 13 broeden myt 13 herrong aen 13 ermen” werden uitgegeven.¹²¹ Dit was trouwens de gewone maaltijd voor arme mensen: brood met haring of spek. Ook arme studenten kregen van het kapittel brood. In 1577 werden elke week 13 broden van vijf pond en 13 pond spek uitgedeeld; in 1578 hetzelfde en in 1586 alleen maar broden. Spek was toen te duur.¹²² Zoals overal werden ook in Nijmegen de renten van de fundaties door de waardevermindering van het geld veel minder waard.¹²³ Ten gevolge van deze permanente inflatie ging ook de bedeling

van St. Steven in de jaren tachtig steeds achteruit om met de Reductie helemaal te eindigen.

De houding van de gemeenschap tegenover de sociaal kwetsbare burgers blijkt misschien het best uit enige raadsbesluiten. In 1584 moest het huisje van een arme man worden afgebroken om ter plaatse de wal te kunnen verbreden: „...het huysken aen die hertsteegheport staende Jacob den Vleeschhouer toebehorende verklart (op estimatie van metselaar en timmerlieden van de stad) 105 gulden werdt toe zyn, ende alsoe Jacob, een schemel gesel hebbende een huijs vol kleyner kinderen luttel genoegh toe wezen sich beclaighende hebben N.N. dairvoir belaefft toe betalen hondert dalers”.¹²⁴ Omdat hij een arm man was kreeg hij ongeveer vijftig gulden meer voor zijn huisje. In 1564 geeft de burgemeester bevel een arme jongen op stadskosten te kleden, „...hem laten maicken mombasz, hasen, schoen dairvoir tsamen betalt den irsten aprilj 2 gulden”.¹²⁵

Werkloosheidsuitkeringen of pensioenen waren er niet. In sommige gevallen keerde de magistraat een jaarlijkse toelage uit. Zo ontving de onderwijzer die, waarschijnlijk door ouderdom, in 1578 zonder werk kwam te zitten, een wekelijkse toelage van 7 st., zolang hij leefde.¹²⁶ In 1559 werd Arnold de Haan wegens ouderdom ontslagen uit de stadskanselarij: „Nadem Arn. die Hain hierbeuoren etlicken malen sijns dienst en penampte verlaten, doch up syn begeren 2 jair in der cancelrien togelaten is worden, end myne heren umb syns alderdoms will sich mit eyne andren deiner versien, die alnu in die cancelrien gekomen is, hebn myne heren hem synes dienst verlaten end opgesacht, willende... dat hy sich des dienstes... nyet onderwynden en sall”. Hij stond dus op straat. Maar: „Arn die Hain hefft sich bedanckt begerend jairlix eyn pensioen tot syn onderhalt. Dairup accordiert is, dat hy jairlix synen wyn hebben sall alst bysherto geschiet is end dairtho twelff reyders gl. jairlix doch all... tot myner heren wederseggen tho...”¹²⁷

Met weduwen en wezen had men in het algemeen veel medelijden. Een weduwe mocht vaak het ambacht van haar gestorven echtgenoot voortzetten, opdat zij niet ineens zonder inkomen kwam te zitten. Ook gaf de stad een weduwe nog wel eens een jaarloon of een half jaarloon, zodat ze zich kon redden: „Die weduwe van doctor Johan van Erculenz (stadsmedicus) ys togelaten I jaire beloeninghe umb syn verloip van den jaire als 60 br. gl.”¹²⁸ De weduwe van Walraven van Wichen (raadslid) vroeg in 1564 één jaarloon. „Die weduwe S(aliger) Walrauen van Wichen hefft suppliciert om die beloninghe thebben dairup geordiniert is dat men die vorgainden rekenongh visitieren sall ende na befinden der billicheit dairin ordinieren sall”.¹²⁹ De uitslag wordt niet meegedeeld. De weduwe Buyll kreeg echter in hetzelfde jaar wel een gunstige beslissing op haar rekest: „Vrouw van Buyll weduwe, oer compensatie toegeuen ende den theerdach sall op vridach neeskomende geschieden”.¹³⁰ De overheid betaalde de

weduwe dus het lopende contractjaar uit en voegde daar soms uit goedheid iets aan toe.

Zonen erfden van hun vader, bastaarden echter van hun moeder.¹³¹ In de praktijk kwam het er wel eens op neer, dat de echte kinderen een alimentatie afstonden ten behoeve van het onechte kind: „... Dat van des echte kyndes guederen drey jair lanck gelieuerd sullen werden alle jair dry ryders gulden / und langer nyet tot des ouergeschr. kyns onderhalt”.¹³² De erfenis vond plaats in rechte lijn. Vandaar dat de raad bepaalde dat de weduwe reken-schap moest afleggen van de nagelaten goederen van haar man aan de toekomstige erfgenamen. Toch stond de Raad wel eens toe gelden van deze erfenis af te nemen: „toegelaten hilligundt nagelaten weduwe seliggher Arn. die Haen (die in 1559 werd gepensioneerd) umb ethlicke pennonghen op toenhemen den creditoren tho contentiren... die toekomstige erkante erffgenhamen dair van gefuerlicke rekenynghe dair van tdoen”.¹³³ Een enkele maal mocht een weduwe de goederen van haar man die een ander in borgtocht had, toch gebruiken: „Elisab. weduwe sal. Bart die Clais besittend oirs mans guede in tocht ende ghein betalong van 50 gl. hueres op die Batenborgsche guederen bekoment ende genoitdeingt pennonghen op to-nemen oir creditoren to contentiren is oir togelaten to versetten 300 carolus gl. op 1 hoiss sonder oir tocht to breken”.¹³⁴ Soms kreeg een weduwe een deel van de haar opgelegde boete kwijtgescholden: „Maria weduwe van zl. H.N. onder des stats placæt hebbende ongekoorde visch gekocht ende op-geslaghen, op een peen van acht gulden gestalt bij sonneschin toe betalen; hebben sich onwetend misdaan toe hebben ende niet mehr toe doen sullen beklaghet, zijn met die helfft aen den Raitz Rentmeister Buys toe betalen voir dit mael begenedighet warden”.¹³⁵ De weduwe van Derick Kelffken „onlangs vervallen wesende in die broucke van 25 gl. Is deselue uth gratie gemodereert op 12 gulden”.¹³⁶

Dat men tegen een weduwe ook wel hard optrad, blijkt uit het geval van Anna, weduwe van Wilhem ten Haue, die weigerde „dat erffhuys (te) ver-borgen”. Hoewel zij gevangen werd genomen, weigerde ze aan het bevel van de Raad te voldoen. Door tussenkomst van haar vrienden werd zij uit de gevangenis ontslagen, echter met de uitdrukkelijke opdracht het bevel van de raad op te volgen, anders zou zij weer gevangen genomen worden of zelfs verbannen worden.¹³⁷

Wezen mochten zich eveneens verheugen in de bijzondere belangstelling van de Raad. Vaak werden raadslieden tot voogd over wezen aangesteld: „D.v.Z. raitzfreundt is momber gestelt der unmündigen kynderen Z. en J. Groynen, nhagelaten kynderen van J.G.”¹³⁸ In hetzelfde jaar werd ook „J.v.T., senator... momber gestalt” over een paar weeskinderen.¹³⁹ Ook half-wezen kregen wel eens een voogd toegewezen. In 1584 werden twee raadslieden aangesteld tot voogd over half-wezen.¹⁴⁰ De voogdij werd niet

altijd graag aanvaard, vooral niet als er onaangename kanten aan vast zaten. Zo wilde niemand van de vrienden en verwanten van Johan van Arnhem en zijn vrouw voogd worden over diens kinderen, „...datt ny-mandt van weghe[n] der scholt sich die momberschap ouer die kyndere noch administratie der guederen darff aennemen...”¹⁴¹ De zaak werd zo opgelost, dat zij rustig de voogdij op zich konden nemen, zonder belast te worden met de schulden.

De schuld van een wees werd wel eens gedeeltelijk kwijtgescholden. „...belangende Gaert die wiese als dat hy nyet vermoogendt die gehele broucke als twyntich duysent steens optoebrengen ende toebetalen. Edoch den Rentmr. ten goede ende ther vrundtschapen is die broick gemiddelt...”¹⁴² Natuurlijk hoorden lang niet alle wezen tot de armlastigen. Vele van hen kregen een behoorlijke erfenis of konden het beroep van vader overnemen. Maar de groep van wezen die op jonge leeftijd, zonder middelen van bestaan en zonder ook tot een beroep opgeleid te zijn, op de gemeenschap aangewezen was, vormde een moeilijk probleem. De oplossing hiervoor werd neergelegd in het testament van de weduwe Stijn Buys.

2. De gasthuizen en de stichting van Stijn Buys

In oorsprong namen de gasthuizen reizende vreemdelingen (gasten), bedelaars en landlopers op.¹⁴³ De betekenis van ziekenhuis stamt uit latere tijd. In de tweede helft van de zestiende eeuw hield een gasthuis het midden tussen Leger-des-Heils-kwartier, slecht geoutilleerd ziekenhuis, herberg en bejaardentehuis annex sociëteit.

De organisatie van het St. Jacobsgasthuis en het St. Nicolaasgasthuis viel onder de bevoegdheden van de magistraat. De stad wees provisors aan,¹⁴⁴ zij hield toezicht op de inkomsten en uitgaven via een door haar aangestelde rentmeester en een huismeester. De door hen ingediende rekeningen werden door de Raad gecontroleerd.¹⁴⁵ Waarschijnlijk is er een zeer kleine, vaste staf van verplegend personeel geweest met een non aan het hoofd. In de stadsrekeningen wordt gesproken van een „suster Merri” of „moder Merri” van het St. Nicolaasgasthuis.¹⁴⁶ De medische zorg was toevertrouwd aan de stadsmedicus die af en toe werd bijgestaan door barbier-chirurgen.

In 1569 ontvingen twee barbiers een honorarium omdat zij hadden gedokterd aan een gewonde Spaanse soldaat.¹⁴⁷ In 1576 werd „betalt Mr. Jan den barbyr 2 ryder gl. dat hy eenen man beyde syn benen affgenoemen heeft”.¹⁴⁸ In 1584 betaalde de rentmeester aan Th. V. drie pond voor medische hulp aan een krankzinnige vrouw, die in een put was gesprongen en beide benen gebroken had.¹⁴⁹

Volgens de voorschriften mochten in de hier behandelde periode, lijnrecht tegen de oorspronkelijke opzet van de gasthuizen, alleen burgers en in-

gezetenen opgenomen worden.¹⁵⁰ Hun goederen vervielen na hun dood aan het gasthuis.¹⁵¹

Over de omvang van de gasthuizen, het aantal bedden, patienten en verplegers weten wij niets. Het enige cijfermateriaal waarover wij beschikken, zijn de ontvangsten en uitgaven van de gasthuizen, een jaarlijkse *summa summarum*, en zelfs deze cijfers vertonen grote hiaten.

De rentmeester hield boek van de inkomsten uit jaarrenten, voornamelijk de erfpachten op huizen en van de uitgaven aan het personeel. De huismeester tekende de ontvangsten aan van de erfjaarrenten, van pachten van bouwland. Zijn uitgaven waren vooral de inkopen van het Gasthuis. De voornaamste bronnen van inkomsten waren:

1. Erfpachten uit huizen,
2. allerlei ontvangsten (schenkingen, erfpachten),
3. ontvangsten in natura: rogge, weit, gerst als erfpacht of rente,
4. inkomsten uit jaargiften van de magistraat, de kloosters, de broederschappen en van particulieren, vaak als giften in natura.

**INKOMSTEN EN UITGAVEN VAN DE HUISMEESTER
VAN HET ST. JACOBSGASTHUIS**

Jaar	Inkomsten		Uitgaven	
	br. gl.	br. st.	br. gl.	br. st.
1550	135	0,5	136	17,25
1551	129	17,25	103	1
1552	132		144	16
1572	969	17	967	2,75
1574	1290	5,5	1265	19,5
1575	1310	10,5	1469	10
1577	872	19	1069	6,5
1579	639	16	962	15,25
1583	636	13,5	782	15
1586	948	15	1170	0,5
1588	479	3	333	14
1591	436	12	436	4

De rekening van 1586 loopt niet helemaal over een jaar. De rekening van 1588 bevat posten uit 1587 en 1589. Dit boek werd pas in 1591 afgesloten en gesigneerd. Eén feit wordt uit deze summier opsomming duidelijk: dezelfde trend die wij constateerden bij de uitgaven van de broederschappen: aan het einde van de tachtiger jaren, toen de nood het hoogst was, werd de hulpverlening minder.

Van het St. Jacobsgasthuis zijn alleen huismeesterrekeningen overgebleven. Van het St. Nicolaasgasthuis beschikken wij ook over enige rentmeesterrekeningen.

**INKOMSTEN EN UITGAVEN VAN DE HUISMEESTER
VAN HET ST. NICOLAASGASTHUIS**

Jaar	Inkomsten		Uitgaven	
	br. gl.	br. st.	br. gl.	br. st.
1556-57	2379	7,25	2404	11,25
1563	400	18	477	14
1565	642	14,75	656	16,25
1566	471		722	14
1569	836	17	721	5,5
1574	899	7	1260	6,25
1576	1145	5,5	1548	16
1581	859	10,5	1068	12,75
1582	868	3	1037	12
1584-85	1299	11,75	1490	5
1587-88	2209	5,75	2548	15,25
1589	1112	5,5	1488	4,75

**INKOMSTEN EN UITGAVEN VAN DE RENTMEESTER
VAN HET ST. NICOLAASGASTHUIS**

Jaar	Inkomsten		Uitgaven	
	br. gl.	br. st.	br. gl.	br. st.
1569	337	4,75	286	12,75
1573	103	17,5	216	16
1574	392	19,25	469	4
1576	433	0,75	442	18,25
1581	157	6,75	481	4,5
1582	272	0,75	399	3
1584-85	485	14,5	495	9,5

Hoewel het St. Nicolaasgasthuis niet zo duidelijk als het St. Jacobsgasthuis had te lijden van de algemene malaise van de jaren tachtig, blijkt toch ook hier een lichte daling in de uitgaven. In 1576 waren dit 1548 br. gl., in 1589 1488 br. gl. Het is jammer dat de rekeningen van na 1589 ontbreken. Daardoor is het onmogelijk na te gaan in hoeverre de moeilijke jaren van de Reductie ook op het St. Nicolaasgasthuis hun invloed hebben uitgeoefend.

In één opzicht ging de Reductie in ieder geval niet voorbij aan de gasthuizen. In 1592 kwam een fusie tot stand: „datt men de twee gasthuysen als te weeten van St. Jacob ende vann St. Nicolaes te saemen smelten van der guederen ende inkomsten derseluer een masse maken und der beyder armen een familien int vorsch. clooster van den Regulieren (dewelck clooster bequam geuonden werdet) leggen sall...”¹⁵² De samensmelting van het

St. Jacobsgasthuis en het St. Nicolaasgasthuis tot het Oud-Burgerengasthuis betekende meer dan een eenvoudige fusie: het kenmerkte de overgang van de betrekkelijk ongeorganiseerde armen- en ziekenzorg naar de gereglementeerde diaconie.¹⁵³

*Het weeshuis*¹⁵⁴

Op 11 maart 1554, tien uur v.m.: „... Erschenen ijs die eerbare ende vorsichtighe vrouwe Stijn Buys naegelaeten weduwe zeliger Gerit Buys, burgerssche ... der voirsch. stadt Nymegen ...”¹⁵⁵ Zo begint het testament van de stichteress van het weeshuis. Nadat zij haar ziel vermaakt heeft aan God en aan Maria en een deel van haar kapitaal aan geestelijkheid, verwanten en armen vervolgt zij: „Ende wes dan bouen dese vorschreuen testamentz ordinancie van oeren voirschreuen naegelaeten guederen noch ouert daarumb the koepen een erff ende huys allen sijnen noitdurfftelicken to behoerten binnen der stadt Nymegen daer toe dienende, soe verne dieselue oere ouer blyuende guederen hon streckende syn ende vermoegen, om dairin die kleijne arme verlaten weeskens in toe steelen ende tonderhalden in doeghden ende guede manieren van leuen ther eeren Gaitz Almechtich, ter tijt toe dat die selue arme weeskens tot oeren monigen jaeren syn gecomen ind alsdan tot ennich ambacht offte hantwercke te ordinieren tbestellen ende tonderhalden soe verne sy dairtoe doegen ende hon ter leringhe scicken willen, knechtkens ende meiskens elck na sijn gestaltenisse tot discretie ende nae guetduncken der executeurs ende prouisoren in der tijt van den seluen weeschuijs tot salicheit der ziele van deser testamentmaeckkersche voirschreuen”.

In 1558 stierf de weduwe Buys. Nog in hetzelfde jaar werd een poging ondernomen om het zusterklooster van de Sprongsberg te kopen en „dat selvige huys van Sprongsberch tott een weeshuyss” te maken,¹⁵⁶ hetgeen echter mislukte. In 1559 kregen de wezen een huis in de Broerstraat¹⁵⁷ en reeds op „Guedesdach na den Sondach Invocavit 1560”, vervaardigde de Raad de „ordinantzij van den weeshuis” uit.¹⁵⁸ De bepalingen hiervan zijn:

1. Het huis zal heten „datt huijs vanden armen elendigen verlaetten weeskinderen”. Het huis, gelegen in de Broerstraat, mag nooit worden verkocht, belast of bezwaard.
2. Uit de Raad worden vier personen gekozen als provisorsen van het weeshuis.
3. Een van de vier provisorsen moet een jaar lang de administratie en boekhouding doen.
4. De eerste boekhouder moet zijn rekening sluiten in oktober, zoals de broederschappen doen.

5. De weeskinderen die opgenomen worden, moeten in Nijmegen geboren zijn uit een wettig huwelijk en de ouders moeten tenminste zes jaar burgers zijn geweest.
6. Als er uit meer kinderen gekozen moet worden, omdat er slechts één plaats beschikbaar is, dan moet de ellendigste en armste gekozen worden, zonder dat er van begunstiging sprake is.
7. Het weeshuis zal om te beginnen 12 kinderen opnemen, jongens zowel als meisjes; zij zullen stadskleding dragen in de stadskleuren.
8. Men mag geen kinderen onder de drie jaar aannemen of kinderen die nog niet zindelijk zijn.
9. Wanneer het Weeshuis de beschikking krijgt over meer bezittingen, mag het aantal weeskinderen dat men opneemt groter worden dan 12.
10. De provisoren en de weesmoeder moeten goed toezicht houden op de kinderen, hun de gebeden leren en godsdienstonderricht geven, alle zonen feestdagen met hen naar de hoogmis in de Grote Kerk gaan, waarbij ze twee aan twee moeten lopen, elkaar een hand gevend, zonder te praten. Men moet deze kinderen leren lezen en schrijven en daarna aan een beroep helpen, zoals het de provisoren goeddunkt en volgens de aanleg van de kinderen.
11. Als de kinderen hun eigen brood kunnen verdienen, moeten ze het weeshuis verlaten, echter moet men hen twee hemden, één paar schoenen en een fatsoenlijk bovenkleed meegeven in een andere kleur dan die van het weeshuis.
12. Indien een weeskind bij testament goederen ontvangt, zullen die zolang het kind in het weeshuis verblijft het weeshuis ten goede komen. Indien vrienden of verwanten die onder zich houden, zijn ze verplicht voor het kind kost en inwoning in het weeshuis te betalen: 15 br. gl.
13. Als een kind het weeshuis verlaat, zullen hem zijn geërfde bezittingen meegegeven worden.
14. Als een kind zich onbehoorlijk gedraagt, wordt het na twee of drie vermaningen het huis uitgestuurd om plaats te maken voor een ander.
15. De stadsrentmeester geeft aan het weeshuis jaarlijks 52 br. gl., hetgeen eventueel verhoogd of verlaagd kan worden, voor vijf jaar.
16. De provisoren van het H. Cruis en van de H. Geest geven elk jaar ieder 25 br. gl., vijf jaar lang.
17. Jaarlijks zullen de burgemeesters en raadslieden driemaal rondgaan met de schaal.
18. Van elk schip met brandstof dat hier gelost wordt, gaat een gedeelte naar het weeshuis.
19. Men mag bussen maken om op te hangen voor de armen.

In punt 10 werd gesteld dat men de wezen aan een ambacht moest helpen. Dit is ook werkelijk gebeurd: „Steuen Janss speldemeker natuurlicker soyn van Johan die Smit is angenomen tot eyn borger ende vor die ses daler der stat competirende sal Steuen twe arme weeskynder in synen dienste nemen om spelden to leren maicken”.¹⁵⁹ In 1575: „drie iongens aen datt snijder-ampt gecomen omb Paess to 1575 ... betaelt dat wass voer oeren leergelt ... 3 gl.”.¹⁶⁰ In hetzelfde jaar: „van einen weeiongh D.S. toe leeren ... van ein iaer leerens ... 1 gl.”.¹⁶¹

De jaarlijkse toelage van stadswege werd uitgekeerd tot 1585. Toen oordeelde de Raad, „also durch versiehongh oder todouwigh groothertiger luyden die weeskinderen in temelicker voirraedt gecomen”, dat verdere ondersteuning van de overheid niet meer nodig was.¹⁶² De kleding van de weeskinderen werd kennelijk ook door de stad betaald. In de rekening van 1571 werd een post opgetekend van 58,5 gl. kledingtoelage van de Raad.¹⁶³

De bussen waarover punt 19 spreekt, zijn inderdaad gemaakt en opgehangen. In 1581 hingen er 34 bussen over de hele stad verspreid.¹⁶⁴ De opbrengst schijnt echter niet geweldig te zijn geweest. De magistraat stond de wezen toe onder de zondagspreek te collecteren, omdat zij „in oeren kysten ende bussen, soe in der kercken als herberghen niet en kriegien”.¹⁶⁵ Toch zag het er met de inkomsten van de wezen niet zo slecht uit. Het weeshuis stond er op dit punt veel beter voor dan de gasthuizen.

De inkomsten en uitgaven van het weeshuis doen een vrij evenwichtige groei vermoeden. Sinds 1564 waren de uitgaven meer dan verdubbeld. Hierbij moet toch een kanttekening geplaatst worden. In 1562 werd een huis in de Begijnengas aangekocht met drie huisjes in de Papegas.¹⁶⁶ Dit wijst duidelijk op een uitbreiding van het aantal weeskinderen. Als wij nu bedenken dat de kosten van het levensonderhoud in de genoemde jaren ook meer dan verdubbelden, dan moet men constateren, dat de welvaart in het weeshuis er niet groter op is geworden.

De organisatie van het weeshuis leek op die van de gasthuizen. De stad stelde provisorien aan, vier in getal, meestal leden van de raad. In 1592 werden voor het weeshuis drie provisorien aangewezen, voor elk der beide gasthuizen twee provisorien.¹⁶⁷ De dagelijkse leiding berustte bij een zuster

INKOMSTEN EN UITGAVEN VAN HET WEESHUIS

Jaar ¹	Inkomsten		Uitgaven	
	br. gl.	br. st.	br. gl.	br. st.
1563-64	1146	8	1043	15
1564-65	806	3,5	765	16
1565-66	855	19,75	795	8

Jaar ¹	Inkomsten		Uitgaven	
	br. gl.	br. st.	br. gl.	br. st.
1566-67	947	onleesbaar	920	onleesbaar
1567-68	758	18,75	785	
1570-71	1221	19,5	1288	8,75
1571-72	829	7	1129	6
1572-73	972	4	1110	10
1573-74	1221	12,5	1230	7
1574-75	1112	12	925	7,5
1575-76	1528	2	1227	19,5
1576-77	1620	17	1387	7,75
1577-78	1413	0,75	uitgaven onbepaalbaar	
1578-79	1359	1,25	1253	15
1579-80	1407	14,5	1363	1
1581-82	1420		1382	5
1585-86	1189	0,25	1657	0,5
1592-93 ²	1755	5	1722	0,25

¹ De afrekening liep van Victor (10 oktober) tot Victor.

² Dit boekjaar liep van april tot april.

die samen met de regenten de kinderen naar de kerk moest begeleiden. Een onderwijzer leerde de wezen lezen en schrijven en ontving hiervoor een bepaalde vergoeding.¹⁶⁸

De weeskinderen verbleven waarschijnlijk van hun vierde tot hun twaalfde jaar in het Weeshuis. Dit was de normale leeftijd waarop iemand als leerling in een ambacht werd aangenomen. De leerjongen kon dan in het gezin van de meester worden opgenomen.

3. Paria's van de maatschappij¹⁶⁹

Melaatsen

De melaatsheid was in de middeleeuwen en in de zestiende eeuw een volksziekte die zoveel voorkwam, dat de steden „melatenhuizen” bouwden. Ook Nijmegen had zijn melaatsenhuis.¹⁷⁰ Welke maatregelen nam men tegen deze gevreesde ziekte? In Nijmegen beschikte men niet over deskundigen die met zekerheid de diagnose konden stellen. De man of vrouw die van de ziekte verdacht werd, moest naar Haarlem reizen voor een onderzoek. In vrijwel alle stadsrekeningen worden melaatsen genoemd die „Nae harlem reysen solden sich te laeten besien van lazerie”.¹⁷¹ De magistraat gaf arme mensen geld mee voor de reis. Het juiste aantal melaatsen is bij benadering niet te noemen; in sommige jaren gingen enige tientallen mensen naar Haarlem, meestal waren het er minder, maar bijna elk jaar wel enkele.

In theorie waren de melaatsen afgezonderd in het melaatsenhuis. Aangezien hier echter een permanent gebrek aan inkomsten heerste, gingen de

zieken zelf een deel van de benodigde gelden bijeen bedelen. Bovendien woonden niet alle melaatsen in het huis. Een keur uit 1559 meldt: „Dat die melaten in onser stat melaten-huyss wonende nyet ducker dan up sondage, guedesdage ende vrydage in onser stat omgaen sullen, ende die andere melaten sullen omgaen mogen op donnersdach in onser stat ende anders nyet”.¹⁷² Bij zo’n gebrekkige quarantaine is het niet verwonderlijk dat ook in de 17e eeuw de melaatsheid nog een veel voorkomende ziekte was.

Krankzinnigen

Met krankzinnigen wist men aanvankelijk niet veel meer te doen dan ze op te sluiten in de gevangenis onder de Windmolenpoort: „Mr. Roeloff gearbeit mit een knecht op de Wijmell poert, doe enen dollen man genant Nachtegaels brueder aldair gesat was”.¹⁷³ Maar reeds in 1558 kregen de Celbroeders van de stad jaarlijks 11 gl.¹⁷⁴ voor het verzorgen van krankzinnigen, waaruit men zou kunnen afleiden dat ook toen al bij hen psychopaten zaten opgesloten. In 1565 stond de magistraat hen wekelijks 1 gulden toe: „... op aengeuen der Celbruederen omme oeren gulden ther weken toe genyeten...”¹⁷⁵ Vanaf 1572 ontvingen zij een jaarlijkse toelage van 31 br. gl.¹⁷⁶

Ook bij de Celbroeders zaten de krankzinnigen achter tralies: „Cornelis van by settende totten zelbroerss versett hebben ut ein kast in die ander”.¹⁷⁷ Toch werd ook na 1565 de gevangenis onder de Windmolenpoort nog gebruikt: „hefft eyndol wyff onder die Wymelpart gesat”.¹⁷⁸ Het St. Jacobsgasthuis herbergde waarschijnlijk ook zwakzinnigen: „Een kranckzinnich arm wijff in St. Jacobsgasthuys in dye heselstraet in die putt gespronghen”.¹⁷⁹

De lichtste gevallen kwamen ongetwijfeld niet in een inrichting. Zij bleven gewoon thuis: „End nu leider Geerkens huysfrou vytsynnich end krancksynnich worden, ys voir raitsam aengezien syn arme gestaltenisse end om dan die grote kosten van wachten toe vermyden sall Geerken wederom inder statt komen by synre huijsfrouw”.¹⁸⁰

Pestlijders

Een zware pest-epidemie trof de stad in 1558, een lichtere in 1564. Naar aanleiding van deze twee epidemieën werden wetten opgesteld om het besmettingsgevaar bij pestilentie zoveel mogelijk te verkleinen.

Op 1 juli 1558:¹⁸¹

- I. „dat die dode soe an der sieckten der pestilenty des voirmiddages immers voir twelff uhren sterven des anderen dages begraven sullen werden.

- II. dat men gheen meeghde personen lyckganych int openbaer van nu vortaen setten en sall.
- III. dat die wachters gheen onreynnheit off onverlaet van wasschen der laken hemden off anderssijns daervan dat water opter straten vytgieten.
- IV. personen die welcke in der pestilenty huyseren verkeren, oick andere die pestilenty hebben sullen oer lynde gewaet, kleder ende anders buyten der stadt brengen, umb gewasschen . . . toe werden.
- V. egheen huyseren by daegh tho buynen dan nha umbganck vyff weken.
- VI. dat men die doeren ende veynsteren van den huyseren dair die pestilenty in ijs by dach nyet apenen en sall thensy dat verthien daghen voirgekomen sijn naedat die dode begraven sijn sal”.

In 1564 schreef de overheid voor dat personen die met pestlijders in aanraking kwamen duidelijk herkenbaar moesten zijn:

15 juli 1564:¹⁸²

„dat soe wair by ons er burgeren ende ingeseten in de huyseren krenckte der pestilentie is dat dair enen stroevisch (bos stro) enen voet lanck voir die doer in een teicken gehangen sall werden. Ende dat oick een igelick mann offte vrouwenpersoen, die kranckenn van pestilentie wachtende (ende in de huysen wesende) enen witten stock een ell lanck wesende . . . apentlick in oer handt hebben sullen (oick sullen dieselue vyther kerck ende van die gemeente blyuen)”.

Echte pestepidemieën kwamen er tussen 1564 en 1600 niet meer voor. Incidentele meldingen van pestilentie werden gedaan in 1580,¹⁸³ 1587, 1598 en 1599.¹⁸⁴

Bedelaars

Bedelen was voor veel armen de normale bron van inkomsten. Dit werd zelfs door de landsheer erkend.¹⁸⁵ De steden waakten er dan ook voor dat deze bron niet werd uitgeput door armen van buiten de stad: „Salmen nyemant die buten onsen schependom geseten is gunnen ennige beden met schalen te bidden voer der kircken of lanchs der straten. Mer wie van onse burgeren . . . soe bidden will die sal dat doen mit orloue . . . der burge-meister”.¹⁸⁶

Herhaaldelijk kwamen de vreemde bedelaars toch weer in de stad. Daarom stelde de overheid in 1574: „dat alle frembde bedleren und lediggengeren sich anstonz buyten unser statt sullen verfuegen und bliefen of dieselue an ohren lief to straffen”.¹⁸⁷ Deze lijfstraf was „ther statt uth geisselen”, hetgeen de taak was van de scherprechter en de klikstenen.

Er was nog een andere reden om vreemde bedelaars te weren. Onder het

gespuis dat de straten bevolkte, konden zich gemakkelijk spionnen van de vijand mengen. Vanaf 1565 vaardigde de magistraat, daartoe aangezet door plakكاتen van hogerhand, orders uit dat alle vreemden zich aanstonds moesten melden bij burgemeesters, schepenen of Raad: „voir onse burge-meisteren erschynen ende oer nhamen opteickenen laten, oick van oer leven, handell ende wandell genoichsam bericht erthoenen”.¹⁸⁸ De herbergiers kregen opdracht de namen van hun gasten nog dezelfde avond aan de burgemeesters bekend te maken.¹⁸⁹ Bovendien werd hun aangezegd: „...ock geene vagabunden off beedelaers langer als eenen avondt te herbergen”.¹⁹⁰ Vervolgens werden ze de stad uitgejaagd, al of niet ondervraagd door de burgemeesters: Johan van Maastricht eenen bedelar van den borgermeister gefanckelick ingetoghen, is nae verhoor losgelaten ende hem gesacht dat hij met syner vrouwen oft hoyren (!) by sonneschyn ter statt utbegeve ende nyet weder den mit consent eens eerbare raets comme off hem als een ongehorsame toe straffen”.¹⁹¹

Gevangenen

Wat betekende dat „gefanckelick ingetoghen”? Als we de bronnen lezen, viel het nogal mee. Daarbij moet men bedenken dat de gevangenen meestal in hechtenis waren in afwachting van berechting en vonnis. De straffen varieerden van executie tot verminking en verbanning, van geseling, tot aan de kaak stellen en geldboete, maar gevangenisstraf was er niet bij. Dit is begrijpelijk. De stad moest immers voor het onderhoud van de gevangenen opkomen. Zij betaalde ook de „kamerknecht”, die de scepter zwaaide in de gevangenis of „stock” onder de Windmolenpoort.

Gevangenen konden op water en brood gezet worden of uitgebreide maaltijden krijgen. De cipier Frederick Mensick kreeg „sdaighs van ennyghe geuanghen nyet meer ... van oere verterongh dan sess brab. stuuwer lopentz geltz. Ende van geuanghen in geuenckeniss gestalt end nyet anders dan water ende broit gegeuen sullen wordenn, hebben sall sdaighs twee brab. stuu. lopentz geltz”.¹⁹² Iemand kon ook nog op eigen kosten in de gevangenis zitten. Anna ten Haue zat in de Wiemelpoort en maakte zelfs „goet schier” op eigen kosten.¹⁹³

De vergoeding voor gevangenen op water en brood bedroeg tot 1572 2 br. st., vanaf 1573 tot 1586 3 br. st. en in 1587 4 br. st. Daarna worden geen opgaven meer gedaan. Het hierna volgende lijstje is bijzonder interessant. In de periode tussen 1550 en 1600 verdriedubbelden de onkosten voor de gevangenen. Omstreeks 1587 waren ze zelfs vier maal zo hoog als in 1550.

**DAGELIJKSE KOSTVERGOEDING VOOR DE GEVANGENEN
IN BRABANTSE STUIVERS (bron: Rek.)**

Jaar	Bedrag	Jaar	Bedrag
1550-55	4	1574-81	8
1556-65	6	1581-86	10
1566	7	1587-88	15
1567-73	6	1588-98	12

De gevangenen hadden het niet zo slecht. Zij mochten bezoek ontvangen van familie en bekenden, mits dit tevoren werd aangevraagd bij de Raad.¹⁰⁴ Wilden zij voor hun onderhoud uit eigen zak bijpassen, dan was dat toegestaan. Werden ze ontslagen dan moesten ze wel beterschap beloven en bij recidive werden ze veel zwaarder gestraft: „Wanneer hy contrarie duet, gestrafft werden aan der hals mitter swert sonder schepen vonnis”.¹⁰⁵

§ 3. SCHOLEN

1. De schooltypen

De Latijnse of Apostolische school van Nijmegen kon in de zestiende eeuw reeds bogen op een eeuwenoude traditie.¹⁰⁶ Zij was gesticht door de geestelijkheid van de St. Stevenskerk en haar patronaatsrechten lagen dus bij het kapittel van de Keulse Apostelkirche, de patroon van het kapittel van St. Steven, vandaar de naam: Apostolische school.¹⁰⁷

In de hier behandelde periode was de stad reeds lang eigenaresse van de Latijnse school. Zij onderhield het schoolgebouw en betaalde de leerkrachten. Wel moest zij bij de aanstelling van een nieuwe rector het advies inwinnen van het Kapittel.¹⁰⁸ Of dat inderdaad gebeurd is, blijft in het duister. Misschien delegeerde het kapittel het adviesrecht aan de Fraters van het Gemeene Leven. Zij onderhielden tenminste levendige contacten met de vroede vaderen.

In de tijd van de Hervorming vlotten de betrekkingen tussen de clerus en de overheid niet erg. Rector Petrus van Sevenaer ontving in 1574 een rechtstreeks bevel van bisschop Lindanus van Roermond om zich te laten examineren in godsdienstige zaken. Na enig heen-en-weergeschrijf legden de overheid en de rector dit bevel zonder meer naast zich neer.¹⁰⁹ Toch ging de Latijnse school pas na 1591 tot de gereformeerde religie over en wel onder rector Jacobus van der Heyden. Een van zijn leraren, Fortunatus Kappers, de „afgestanden” pater van het Fraterhuis, werd door de stad onderhouden tot zijn dood in 1599.²⁰⁰

Op 13 augustus 1567 vaardigde de stedelijke overheid een ordinantie op de scholen uit.²⁰¹ Hieruit blijkt dat er naast de officiële stadsschool ook private scholen bestonden: „Ende verstande dat dieversche borgeren ende

aenkomende personen sich ondernomen privatim ende ijn oiren huysse die jonge kijnderen to instituyren ende leren, sonder ijrst die overicheit darom to begruyten om admittijrt to warden is ijn diesen gefarlicken teigenwordigen tijtt vor raitsam bedacht ende hoichnodich, dat ein erbar raeth alle die personen, so private schoel halden, vor sich bescheiden ende komen laeten, vraegende van oir lerynghe ende getal van de kynderen, ieder besonder te kennen geven, dat dieselve verder nyet ijn die latynsche spraek komen noch behoren instituijrt to werden dan den Donatum te leisen, volgende die instruction oder commysion den rectori gegeuen". In het tweede deel van de ordinantie worden bepalingen gegeven „die dutsche ende franseise spraek ende lerynge betreffende". De zogenaamde Franse of Dietse school was een soort handelsschool die in veel steden naast de Latijnse school bestond. Ook dit waren private scholen. Om beunhazerij in het private onderwijs zoveel mogelijk tegen te gaan, bepaalde de Raad: „sullen die meisteren ijn die privatae scholen, eer sy geadmittirt sullen warden van de overicheit, der leryngen haluen van den capitelzheren, durch den deiken darto gedeputijrt, ijn byweisen twee raitzfrunden ende rectors examynijrt ende onderfracht warden . . ."

Op grond van het voorafgaande mag men constateren dat er in Nijmegen drie schooltypen bestonden:

1. de private lagere school;
2. de private Franse school of handelsschool;
3. de stadsschool of Latijnse school.

De lagere school

Waarschijnlijk zijn er vrij veel „onderwijzers" geweest die aan huis de kinderen lezen en schrijven leerden.²⁰² Daarnaast kregen zij de eerste beginselen van het Latijn voorgeschoteld. Zij mochten echter niet verder komen dan het lezen van een eenvoudige grammatica: de Donaet, die ook op de lagere klassen van de stadsschool werd gebruikt. De overheid die haar eigen school natuurlijk bevoordeelde, lette scherp op het doen en laten van al die schoolmeesters en hun dwergschooltjes. Hield iemand zich niet aan de voorschriften, dan moest hij, zoals meester Johan Kelffken, zijn school sluiten of anders uit stad en schependom verdwijnen.²⁰³

Ook aan de stadsschool was een lagere of voorbereidende school verbonden: de Nulla of octava. De „Nullanorum", die voor het eerst in 1563 wordt genoemd, was de enige door de stad erkende onderwijzer.²⁰⁴

De Franse of Dietse scholen

Dit schooltype is vergelijkbaar met de tegenwoordige handelsschool of driejarige HBS. Het Latijn was hoofdvak op de stadsschool, kennis van de

levende talen en enig onderricht in handelskennis en boekhouden was voor de aankomende koopman onontbeerlijk. Er werden op de Franse scholen „boecken off schrifften” gebruikt, maar welke is onbekend.

Aanvankelijk waren de Franse of Duitse scholen in Nijmegen private scholen, maar in 1595 werd zekere Antoine „tot francoischer scholmeister alhier aengenomen by provisie op die gagie van 50 gl. jaarlijcx ende vrije huisvestingh. In dem verstande dat neffens hem egeene andere fransoise Scholen binnen deeser stadt geadmittiert sullen werden”.²⁰⁵ En daar hield de overheid zich aan: „Mr. Peeter . . . Duitse Scholmeister bouen verbodt mijner herren scholhoudend scherpelyck verbaden geene kinderen jongh off alt tsynnen huysse oft dairbuiten meer te leeren off langer school te houden by peene van vuyt der stadt verweesen te werden”.²⁰⁶

In 1598 werd Mr. Jacques Pivioen Franse schoolmeester. Van hem is meer bekend dan van de andere schoolmeesters, ook die van de Latijnse school. Hij kwam uit Engeland en bracht vandaar een „goede attestatie” mee.²⁰⁷ De Raad stelde hem graag aan, daar hij zich „in handel ende wandel, eerlijk ende christelijck in sijne Fransse ende duitse schoole nerstelijck ende getrouwelijck (heeft) gedragen”.²⁰⁸ De verdere lotgevallen van meester Pivioen zijn voor het nageslacht bewaard gebleven. Hij bleef een ijverig schoolmeester en getuige de zuinig bewaarde kwitanties, een trouw belastingbetaler. In 1642 vond de Franse meester het welletjes. Hij trok zich terug en vroeg de Raad om een pensioen. De brief waarin hij zijn verzoek deed is uniek. Daarom wordt hij in zijn geheel weergegeven:

„Aen myn wel edel heeren myn heeren burgemesteren schepen ende radtheeren der edel stadt nijmeghen

Der thont met onderdanighe reverentie als dat ick jacques Pivion nu omtrent de 40 Jaren de wel edel heeren met de vromme gemeente als scholmeister soo in de fransche taelle als oock inde edel rekenkonst trouwelick naer mijn vermogen gedient hebbe / nu zoo bidde ick mijn wel edel heeren om een clein tractement / mijn heeren zullen oock believen te weten dat ick mij vromelick hebbe gedragen inden slach van vlandre als oock int belech van ostende al waer ick zijn inde wtvallen met een muschet coghel dwers door myn lijff gheschoten ende hebbe alzoo voort vaderlant grootelicxs mijn bloed gestort / nu mijn wel edel heeren op dat ick mij mach verblijden in mijn oude dagen zoo bidde ick otmoedelick dat u edel heeren my een clein tractement toe te leggen hier mede bydde ick godt de heere u wel eedele heeren altezamen in een lanck salighe ghesontheyt te sparen”.

De godsvrezende ex-held der slagvelden kreeg zijn pensioen. Op 25 oktober 1642 kende de Raad hem een jaarlijks tractement toe van 25 gulden.²⁰⁹

Deze school, de voorloper van het huidige gymnasium, telde als zij volledig was zeven klassen van laag tot hoog: de nulla (of octava), de septima, de sexta, de quinta, de quarta, de tertia en de secunda. Een prima wordt in de Nijmeegse bronnen niet genoemd. Hier werden in ieder geval Latijn, logica en zang onderwezen. De leerling begon met Latijn, en wel met de Donat, waarmee hij ook al op de lagere school had kennis gemaakt. In de vijfde klas werd begonnen met de Logica. Dit blijkt uit het feit dat zitten in de vijfde klas gelijk stond met het gehoord hebben van het eerste tractaat van Petrus Hispanus, het logicaboek van die dagen. Dit was o.a. de voorwaarde voor opname in het convict van de Fraters, waarover hierachter meer.²¹⁰

Van de Latijnse auteurs las men zeker Cato, want de „Ordinancy der Schoelenn voertt aennemongh des rectoers” van 9 december 1573 vermeldt „dat tho neigen uren vormijddach den jongen scholeren Disticha Catonis off ennich ander auctor ad formandos mores vorgelezen” diende te worden.²¹¹ In deze ordinantie werd verder bepaald dat „den lectoribus ijnden minoribus usque ad quartam classem exclusive, classibus toe vermaenen dat zij den scholeren die authores, soe denseluen latine vorgelesen, ijn duytsch ijnterpraetijrt werden mogen, darmijt dieselue sulx verstaenn leerenn”. In de laagste klassen werd een Latijnse schrijver wel nog vertaald, in de hogere moest de leerling in het latijn kunnen denken.²¹²

Een van de belangrijkste taken van de schooljeugd was het zingen in de parochiekerk. In 1533 kreeg een timmerman een beloning „van in der schoelen een taffell te maeken, daer men voir den clercken de sanck op schrijfft”.²¹³ De Raad bepaalde in bovengenoemde ordinantie van 1573 dat de rector „tween gueden cantoren” moest aanstellen en dat hij daarnaast „oick selffs mijt choer op heiligen ende hochtijtzdaegen nae alden gewoenten ijn mijssen versperen ende procession teigenwordich (moest) weisen”.²¹⁴ Verder repeteerde de rector op vigiliedagen de kerkelijke gezangen van de komende feestdag met de oudste intranei en wel van 9-10 uur v.m. en van 1-2 uur n.m. In de vasten gaf hij muziekonderwijs van 9-11 uur v.m. Voor hun zangprestaties werden de leerlingen enkele malen per jaar onthaald op bier.

Het aantal klassen is niet altijd zeven geweest. De Nulla werd het eerst genoemd in 1563.²¹⁵ In de meermalen genoemde ordinantie van 1573 worden de volgende leraren genoemd: „...tertianorem, quartanorum, quintanorum, sextanorum, septanorum ende octanorum ende daertoe... tween gueden cantoren... Item soe die auditoren secundae classis cleen van getall sijn, is voer raetsam ende nutlich aengesien dat die rector voer denseluen ende gelickfalz tsaemen voer den tertianus lesen sall, biss dat edt getall derselver groeter wurd ende die tijt anders sich begeeft”. Het aantal

leraren, de Nullanorum inbegrepen, zou dus zes zijn geweest. Dit was waarschijnlijk niet het geval. Petrus van Sevenaer verdiende met zijn medeleraren in 1573 236 br. gl. en de Nullanorum 8 br. gl.²¹⁶ Het aantal leraren wordt niet genoemd. In 1589 ontving de heer Johan van Wirdt met zijn collega's 320 br. gl. Het aantal leraren, rector en Nullanorum inbegrepen was toen vier.²¹⁷ Op grond van deze salarisvergelijking, de loonsverhoging in aanmerking genomen, mag men concluderen, dat er ook in de tijd van Petrus van Sevenaer vier leraren zijn geweest.

De taakverdeling was als volgt: De rector had de tertia en quarta, en als het voorkwam ook nog de secunda, de eerste leraar onderwees aan de sexta en de quinta, de tweede leraar aan de septima, terwijl de hulponderwijzer de Nulla voor zijn rekening nam. Het aantal leerlingen moet in de topjaren van Petrus van Sevenaer dicht bij de duizend hebben gelegen. Dit getal wordt genoemd in de vertaling van de „descrittione di Tutti i Paesi Bassi”, maar het is oncontroleerbaar.²¹⁸

2. Docenten en leerlingen

De docenten behoorden tot de notabelen van de stad. De meesten waren echter niet afkomstig uit Nijmegen. De rector kreeg het burgerschap waarschijnlijk geschonken; hij werd tenminste niet vermeld bij de betalende burgers. Verschillende andere schoolmeesters daarentegen moesten hun burgerschap betalen.²¹⁹

Wanneer een rector was aangenomen, werd hij officieel voorgesteld aan de Broeders van het Gemene Leven, waarna men tot meerdere vreugde het een en ander dronk. In 1552 waren „ons heren ter Frateren by den Pater toe gast, omme enen tot den Rector in die schoelen aen te nemen denseluen geschenct 32 quarten wijns gehalt bij onsen burgemeister vurschreuen”.²²⁰ Deze tekst heeft wel eens aanleiding gegeven tot misverstand. Men leidde er uit af, dat een van de Fraters rector zou zijn geworden aan de Latijnse school. Dit berust echter op een misverstand: „enen” betekent in het zestiende-eeuwse taalgebruik „iemand” en niet „een van hen”.²²¹

De salariëring van de rector en de docenten wordt in hoofdstuk IV behandeld. Zij werden zeker niet overbetaald. Wat moesten de docenten daarvoor doen? De leraren waren van het begin tot het einde van de dag in touw. In de zomer begonnen de lessen misschien al om zes uur. Tot 9 uur werd „den jongeren scholeren Disticha Catonis” voorgelezen; „van neigen ueren tot thien ueren voermyddaechs ende van eyn ure tot twee ueren namiddachs” was er weer les. In deze uren moesten de oudste intranei op vigiliedagen zangles krijgen.²²² Over de tijd van 10-13 uur en na 2 uur zijn we in Nijmegen niet geïnformeerd. Als men aanneemt dat hier hetzelfde

lesrooster werd gevolgd als elders, hetgeen zeer waarschijnlijk is, dan zal er van 10 of 11 uur tot 1 uur pauze zijn geweest, van 2 uur tot 3 uur eveneens en daarna tot 5 uur weer les. Op zon- en feestdagen gingen de lessen gewoon door met dit verschil, dat rector, docenten en leerlingen de dienst bijwoonden en opluisterden met hun gezang. Vakantie was er niet of bijna niet.²²³

In de kerk moest de rector aanwezig zijn tijdens de missen en in de processie „om ontsichtz wijllen ende om beter regement thalden nae behoer”. Verder moest hij toezien „wie sich der schooleren ijn der kerken halden ende bewijzen sullen vorsichlyck observiert ende overtreders gestraefft warden”.²²⁴

Na schooltijd wachtte hem nog een taak. Hij moest tweemaal in de week alle huizen, waar scholieren woonden, visiteren „ende sich erkondigenn off die leges ordentlick onderhaldenn werdenn”. Een der schoolwetten was dat de leerlingen alleen op toegestane dagen en uren „spoelen . . . sullen op Sunt Anthonius Kerckhoff, opten Valckhoeff, ende an der Wallen”.²²⁵ In ieder geval was het verboden te spelen „tot gener tytt up den kerckhoff, umb der groter scholen off up andere kerckhofen . . .”²²⁶ De reden waarom de kinderen niet bij de school of het kerkhof van St. Steven mochten spelen, werd erbij vermeld: „. . . vensteren van der schoelen und glaseren van der kercke werpen off sunst, oick die kerckhoff niet veronreynigen oft foul maken”. Vervolgens noemt het raadsprotocol de straffen: „. . . die selue dartegen doende aprentlich tho laten treffen und geysselen”.²²⁷

De taak van de rector was dus bepaald zwaar. De stad verplichtte zich daarvoor „de rector ende syne lectoren off cantoren oick beschudden ende beschermen vor alle wijlmoet, geweld ende overdaet . . .” Er was zelfs een soort verzekering, nl. in geval de school wegens besmettelijke ziekte gesloten zou worden. Dan zal „dy statt den opgemelten rector jarlix eyn hondert vertich daeler by den rentmeister uthgericht werden”.²²⁸

Verder waren er geen verzekeringen tegen ziekte, ouderdom of ongeval. Incidenteel verleende de overheid wel een toelage of alimentatie. „. . . Mr. Derick van honingen van siner schoolofficie ontstatt synde . . .”, kreeg „. . . alle week so langh hy leeft uth der stadt accyshuys thot sijn onderhoud . . . 7 st. lop.”²²⁹ Een druppel op een gloeiende plaat. De man ontving wekelijks het dagloon van een ambachtsman en dat, terwijl de Raad erkende dat hij geen andere bron van inkomsten had.²³⁰ In het geval van Petrus van Sevenaer werd het contract met de rector gesloten voor een periode van zes jaar met een opzegtermijn voor beide partijen van een half jaar. Vond geen opzegging plaats, dan werd het contract automatisch verlengd. Petrus van Sevenaer zal wel goed voldaan hebben; hij komt voor in de salarislijst tot 1584.

De leerlingen woonden thuis, of in kosthuizen, of in het convict van de

Fraters. Voor de leerlingen die in kosthuizen verbleven, golden de volgende bepalingen:

1. Ook thuis moeten de schoolwetten nageleefd worden.
2. Tweemaal in de week visitatie van de rector.
3. De helft van de halfjaarlijkse huur contant vooruitbetalen.
4. Niet buiten de vastgestelde tijden in hun „patria” verblijven en tijdig terugkeren.

Ook bij een leraar thuis woonden wel kinderen. Hij mocht hun echter geen privé-lessen geven: „...dan allein die lectiones soe ijn der schoelen vorgeleisen warden, repetiren moegenn”.²³¹

Contact tussen docent en leerling was er voortdurend, en wel volgens het patriarchale principe dat men ook aantreft bij de ambachten. De vergelijking met de ambachten gaat nog verder op. De private scholen werden „knechtschoelen” genoemd; de leerlingen van de lagere school heetten „jongen kynderen”, de leerlingen van de stadsschool „jonge gesellen”,²³² terwijl hun leraren „meesters” waren. Als een leraar het praedicaat „Mr.” voor zijn naam droeg, betekende dat nog niet dat hij Magister Artium was. Immers ook ambachtsmeesters werden zo betiteld. De meeste rectoren van Nijmegen mochten deze titel echter met recht voeren.

3. Het convict van de Fraters

Een groot aantal leerlingen woonde in het convict van de Broeders van het Gemene Leven in Nijmegen. De Fraters vestigden zich hier in ieder geval vóór 1470, want in dat jaar werden enige personen genoemd als provisoren van het Fraterhuis te Nijmegen.²³³ Na deze tijd kochten de Fraters herhaaldelijk huizen aan.²³⁴

Aangaande het convict weten wij het een en ander uit een oorkonde van 1523, waarin een zekere Geertrui Kreyers een fundatie sticht van zes beurzen voor arme scholieren.²³⁵ De Fraters die door de weduwe goed bedacht waren, verbonden zich tot het volgende: „te weten inden ijrsten dat wy sullen jairlicx ... by ons laeten woenen in onsen bedwanck ende leringe sess erme schooliren ende geuen dar potspyse vuer ende beddynghe, gelyck als wy doen onsen anderen scholiren, die bij ons woenen om hoer gelt in heur selffs kost. Mer die slaeplayken dewelke dese sess scholieren sullen behoeuen, die sullen zy selffs brengen, offte hebben ... jaerlijks sullen wy dese sess scholieren doen staen paer ende paer opter vurseide Jofferen ende heur alders grafft des avents nader lester lexen van der scholen ... deese sess scholyren sullen wy ontfangen nae willen ende oeverdracht nae den meesten stemmen der provisoren vurseid welke scholyren sullen elck alt wesen vertien jaeren ende in der leringe quintarij vor sy moegen die plaetz ont-

vangen. Deser elck sall by ons moegen blyuen wonen also lange als hy gesonde ijs ende inder lerynge by ons mach vorderen nae guetduncken onss schoelmeisters in der tijt. Isst oick dat iemant van der scholyren ons ontloopt off wederspennich off ongehorsam wuerdt off totter leeringe onbequem beuonden wordt den sullen wy syn plaatz moegen benemen sonder iemantsz weder seggen ende ontfangen eynen anderen mitt willen ende weten der provisoren als vurseid iss . . .”

Uit deze oorkonde blijkt dat in het convict van de Fraters betalende en niet-betalende leerlingen werden opgenomen. Deze pauperes moesten gedeeltelijk voor hun eigen onderhoud zorgen. Zij deden dit door surveillance te verrichten en er op toe te zien dat de andere kinderen niet speelden op plaatsen en tijdstippen waarop dit niet was toegestaan. Waarschijnlijk overhoorden zij ook de lessen van jongere scholieren en zongen zij in het koor, hetgeen hun vermindering van schoolgeld opleverde: „Edoch die intranei soe dat choer frequentyren ende versuecken, sullen jarlicx nyet meer dan sess Brabantsche stuver yetlich leveren”. De anderen betaalden 10 br. st.²⁹⁶

Een bepaalde passage uit deze oorkonde heeft aanleiding gegeven tot veel verwarring omtrent het al of niet bestaan van een school van de Fraters. De jongelui mochten nl. bij de Broeders blijven zolang zij „inder lerynge by ons mach vorderen nae guetduncken onss schoelmeisters in der tyt”. Nijmeegse schrijvers als J. B. Kan, zelf rector van de Latijnse school, en van Schevichaven beweren dat ook in het Fraterhuis een bloeiende school was gevestigd. Dit is echter uit de lucht gegrepen. Met „lerynge” wordt bedoeld de lessen die gegeven werden aan de Latijnse school en met „onss schoelmeisters” de rector van die school. Deze formulering wijst slechts op de zeer nauwe band die er bestond tussen de Latijnse school en het Fraterhuis. De zes arme scholieren ontvingen hun onderricht op de stadsschool. Dit blijkt uit het feit dat hun werd opgedragen na de laatste les te bidden op het graf van hun weldoenster: kerkhof en Latijnse school grensden aan elkaar.

De akte leert ons ook iets over de leeftijd van de leerlingen. De quintarii waren veertien jaar. Dit betekent dat een leerling met twaalf jaar op de septima kwam. Na het doorlopen van de tertia gingen de meeste leerlingen van school, d.w.z. zij werden toegelaten op de universiteit als ze zestien of zeventien jaar waren.

Een soortgelijke stichting als die van de weduwe Kreyers werd gedaan door de Arnhemse kanunnik Burchard van den Berch, die zes beurzen instelde voor scholieren uit Arnhem om internen te kunnen worden in het Nijmeegse Fraterhuis. De stichtingsbrief van deze beurs is, zover mij bekend, verloren gegaan. Hij heeft echter zeker bestaan, want in het raadsprotocol van 1597 werd Lothenius, administrateur van het Fraterhuis, opgedragen als te voren het beheer te voeren over de stichtingsgelden, die Burchard van de Berch had verleend aan het Fraterhuis. Het geld moest eerst ten goede

komen aan de zes arme studenten uit Arnhem. Het overschot werd besteed aan „arme klercke deeser Stadt”.²³⁷

Ook voor studie aan de universiteit stelde Burchard van den Berch enige beurzen beschikbaar. Deze waren echter in principe bestemd voor bloedverwanten van de kanunnik: „Item die Capitulaer Heren Presentatores sullen sich bewilligen ende mit besegelde brieuen verobligieren, dat sy altyt mitter vacierender Bursjen moeten providieren offte versien een bloitzbewante 'tsij van des fundatoirs vursegt vaders off moeders stamme ex directa vel indirecta linea, wes tot menschen gedencknisse”. De kandidaat moest „bequaem beuonden worde voer der handt in logica of in philosophia te studieren, ende in tertia sittende”.²³⁸

De stedelijke overheid heeft dit particuliere initiatief een paar maal gevolgd. In 1599 kregen „Gerardus Jeronimi”²³⁹ en de zoon van predikant Jacobus Lomans²⁴⁰ een stadsbeurs om te gaan studeren aan de universiteit. Het onderwijs was kennelijk toen al een voorwerp van de aanhoudende zorg van de regering.

- ¹ Cijfers uit het verleden tot de XIXe eeuw, betreffende aantallen inwoners zijn vaak onbetrouwbaar. Zie: H. Pirenne, *Les documents d'archives comme source de démographie historique*, Bruxelles 1903, pag. 3.
- ² H. K. Roessingh, *Historisch-demographisch onderzoek*, 's-Gravenhage 1959, pag. 5.
- ³ Z. Daszynska, *Stoff und Methode der historischen Bevölkerungsstatistik*, in: *Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik*, LXVI (1896), pag. 493.
- ⁴ F. Gorissen, *Stedeatlas van Nijmegen*, Arnhem 1956, pag. 81.
- ⁵ J. Cuvelier, *Les dénombrements de foyers en Brabant (XIVe-XVIe siècle)*, Brussel 1912-1913, pag. LXII.
- ⁶ R. Mols, *Introduction à la démographie historique des villes d'Europe du XIVe au XVIIIe siècle*, Louvain 1954-1956, Deel II pag. 137.
- ⁷ N. W. Posthumus, *Bevolkingsverhoudingen in een Hollandse stad op het einde der zestiende eeuw*, in: *Handelingen van het 6e Ned. Philologencongres*, Leiden 1910, pag. 171.
- ⁸ Cuvelier, a.w., pag. LXII (noot 1).
- ⁹ Cuvelier, a.w., pag. LXII.
- ¹⁰ Zie: Roessingh, a.w., pag. 13. J. Ruwet, *Crises démographiques: problèmes économiques où crises morales? Le pays de Liège sous l'Ancien Régime*, in: *Population IX*, (1954), pag. 463 (grafieken).
- ¹¹ Mols, a.w., pag. 163.
- ¹² Antwerpen in 1566: 7.4 inwoners per huis: Cuvelier, a.w., pag. LXXIV; in 1586: 5.1 inwoners per huis: E. Scholliers, *Loonarbeid en honger, De levensstandaard in de XVe en XVIe eeuw te Antwerpen*, Antwerpen 1960, pag. 158. Ieperen telde in 1506 5 inwoners per huis: Cuvelier, a.w., pag. LXX; Luik in 1650: 5: Cuvelier, a.w., pag. LXXVI; Leuven in 1597/8: 4.97 inwoners per huis: J. Cuvelier, *La population de Louvain aux XVIe et XVIIe siècles*, in: *Annales de la Société d'Archeologie de Bruxelles XXII* (1908), pag. 339.
- ¹³ Mols, a.w., Deel I, pag. 259, Deel II, pag. 106-109.
- ¹⁴ Inv. 2926.
- ¹⁵ Inv. 2611.
- ¹⁶ J. Verbeemen, *De demografische evolutie van Mechelen 1370-1805*, in: *Handelingen van de Kon. Kring van Oudheidkunde van Mechelen LVII* (1953); schrijver kiest voor Mechelen de coëfficiënt 4.5-5.4, pag. 68.
- ¹⁷ Zie Hoofdstuk I, par. 2, pag. 27.
- ¹⁸ Verbeemen, a.w., pag. 71.
- ¹⁹ R.S. 1568.
- ²⁰ Gorissen, a.w., pag. 81.
- ²¹ Roessingh, a.w., pag. 7.
- ²² J. C. Ramaer, *De middelpunten van bewoning in Nederland voorheen en thans*, in: *Tijdschrift van het Kon. Ned. Aardrijkskundig Genootschap, XXXVIII*, 1 (1921), pag. 36.
- ²³ Ramaer, a.w., pag. 36.
- ²⁴ J. A. van Houtte, *Een economische en sociale geschiedenis van de lage landen*, Zeist/Antwerpen 1964, pag. 130.

- ²⁵ Cuvelier, Dénombrements, a.w., pag. LXXIV. R. Boumans en J. Craeybeckx, Het bevolkingscijfer van Antwerpen in het derde kwart der XVIIe eeuw, in: Tijdschrift voor Geschiedenis LX (1947), pag. 404.
- ²⁶ H. van Werveke, Het bevolkingscijfer van Gent in de veertiende eeuw, Brussel 1947, pag. 7.
- ²⁷ H. van Werveke, De curve van het Gentse bevolkingscijfer in de 17e en de 18e eeuw, Brussel 1948, pag. 52.
- ²⁸ Houtte, a.w., pag. 130.
- ²⁹ C. C. N. Krom en M. S. Pols, Stadsrechten van Nijmegen, Oude vaderlandsche rechtsbronnen XI, Den Haag 1894, pag. 289 en pag. 175.
- ³⁰ Voor de Nederlandse en Europese demografische geschiedenis zie: Mols, a.w.; Aan sociale stratificatie en mobilisatie is de tweede aflevering gewijd van het Tijdschrift voor Geschiedenis LXXXIV (1971), pag. 149-364.
- ³¹ W. Jappe Alberts, Geschiedenis van Gelderland van de vroegste tijden tot het einde der Middeleeuwen, 's-Gravenhage 1966, pag. 159.
- ³² Inv. 2611.
- ³³ W. S. Unger, De economische en sociale structuur van Dordrecht in 1555, in: De Economist LXIV (1915) pag. 979.
- ³⁴ R.S. 1613.
- ³⁵ R.S. 1567.
- ³⁶ Krom en Pols, a.w., pag. 49.
- ³⁷ Krom en Pols, a.w., pag. 292.
- ³⁸ Krom en Pols, a.w., pag. 112.
- ³⁹ In 1572, inv. 409; R.S. 1575; R.S. 1576; R.S. 1597; R.S. 1600.
- ⁴⁰ Houtte, a.w., pag. 134.
- ⁴¹ Rek. 1559.
- ⁴² Inv. 409.
- ⁴³ R.S. 1574.
- ⁴⁴ R.S. 1600.
- ⁴⁵ Krom en Pols, a.w., pag. 242.
- ⁴⁶ Krom en Pols, a.w., pag. 233.
- ⁴⁷ Voorbeelden van deze bijstand vindt men in Inv. 2613, 2615, 2654, 2655, 2666, 2670, 2764, 3224, 3236 en 3238.
- ⁴⁸ S. Muller Fz., Schetsen uit de Middeleeuwen. Nieuwe bundel, (II), Amsterdam 1914, pag. 156.
- ⁴⁹ Inv. 530, ordonnantie Weeshuis.
- ⁵⁰ Krom en Pols, a.w., pag. 49.
- ⁵¹ Zie ook hoofdstuk I, par. 2, pag. 27-29.
- ⁵² J. A. Schimmel, Burgerrecht te Nijmegen 1592-1810, Nijmegen 1966, pag. 2.
- ⁵³ Cfr. Utrecht; S. Muller Fz., Schetsen uit de Middeleeuwen, (I), Amsterdam 1900, pag. 111 en 119.
- ⁵⁴ Krom en Pols, a.w., pag. 46.
- ⁵⁵ Voor een volledige behandeling van het burgerrecht, zie: Schimmel, a.w.
- ⁵⁶ Schimmel, a.w., pag. 4.
- ⁵⁷ 5 Maart 1567; Krom en Pols, a.w., pag. 295.
- ⁵⁸ Krom en Pols, a.w., pag. 176.
- ⁵⁹ Schimmel, a.w., pag. 10.
- ⁶⁰ Krom en Pols, a.w., pag. 78 en 79.

- ⁶¹ Krom en Pols, a.w., pag. 175 en 289.
⁶² Krom en Pols, a.w., pag. 289.
⁶³ Krom en Pols, a.w., pag. 332.
⁶⁴ Krom en Pols, a.w., pag. 117.
⁶⁵ Krom en Pols, a.w., pag. 252.
⁶⁶ Schimmel, a.w., pag. 4 en 5.
⁶⁷ Schimmel, a.w., pag. 2.
⁶⁸ Schimmel, a.w., pag. 17.
⁶⁹ Schimmel, a.w., pag. 9-12.
⁷⁰ Ontleend aan een nog niet uitgegeven studie van J. Schimmel over het burgerrecht van Nijmegen vóór 1592.
⁷¹ Krom en Pols, a.w., pag. 278.
⁷² Krom en Pols, a.w., pag. 291.
⁷³ R. J. Kolman, De reductie van Nijmegen (1591). Voor- en naspel, Groningen 1952, pag. 40.
⁷⁴ Kolman, a.w., pag. 54-55.
⁷⁵ Kolman, a.w., pag. 51.
⁷⁶ Kolman, a.w., pag. 91.
⁷⁷ H. Pirenne, De Middeleeuwen, Amsterdam z.j., pag. 295.
⁷⁸ Gelijke rechten vooral op het economische vlak; deze zullen in hoofdstuk II ter sprake komen. Een belangrijke plicht was de weerplicht: „dat alle Burgeren und ingesetenen jongh und alt, geschick offtt ungeschick die wherechtich up tytt van alarm by onsen wachtmr. und haupsman . . .” verschijnen zullen. R.S. 1574.
⁷⁹ In Leiden (1514) en in Dordrecht (1555) onderscheiden resp. N. W. Posthumus, Geschiedenis van de Leidse lakenindustrie, Den Haag 1908-1938, deel I, pag. 390, en Unger, a.w., pag. 978, vier vermogensklassen:

	Leiden *	Dordrecht
I. Rijken en zeer rijken	8,1 0/0	11,5 0/0
II. middenklasse	29,5 0/0	25 0/0
III. minvermogensden	33,4 0/0	32 0/0
IV. armen	28,9 0/0	31,5 0/0

Een voornamelijk statistisch gefundeerde studie over vermogensklassen vindt men bij R. van Uytven en W. Blockmans, De noodzaak van een geïntegreerde sociale geschiedenis, in: Tijdschrift voor Geschiedenis LXXXIV (1971), pag. 276-290.

- ⁸⁰ Krom en Pols, a.w., pag. 371.
⁸¹ Voor een volledige behandeling van dit onderwerp, zie: Kolman, a.w. en J. L. A. Terpstra, Nijmegen in de Middeleeuwen, Amsterdam 1917.
⁸² J. in de Betouw, Handvesten en onuitgegeven charters behorende tot de beschrijving en chronyk van Nijmegen, Nijmegen z.j., pag. 247.
⁸³ Het aandeel van de kooplieden in de stadsregering was groot, zie Hfd. II, par. 1, pag. 57-58.

* De door Posthumus berekende percentages:	8 0/0
	29,4 0/0
	33,1 0/0
	28,8 0/0

zijn mijns inziens niet juist.

- ⁸⁴ Krom en Pols, a.w., pag. 268.
- ⁸⁵ Krom en Pols, a.w., pag. 215, 219, 220, 222.
- ⁸⁶ J. in de Betouw, Vervolg der Handvesten van Nijmegen, Nijmegen 1789, pag. 106.
- ⁸⁷ R.A., inv. 478.
- ⁸⁸ De revenuen hiervan werden geboek in de Rek.
- ⁸⁹ Rek. 1593.
- ⁹⁰ Rek. 1550-1600.
- ⁹¹ Krom en Pols, a.w., pag. 240.
- ⁹² Krom en Pols, a.w., pag. 239.
- ⁹³ Krom en Pols, a.w., pag. 240.
- ⁹⁴ Krom en Pols, a.w., pag. 241.
- ⁹⁵ R.A., inv. 1141, 1160-1172.
- ⁹⁶ R.A., inv. 166, 168, 173.
- ⁹⁷ Dit fenomeen is in meer Nederlandse steden te constateren, bv. in de Vlaamse steden (veertiende eeuw), in Utrecht (1341), in Dordrecht (1367).
- ⁹⁸ Krom en Pols, a.w., pag. 193-194.
- ⁹⁹ Krom en Pols, a.w., pag. 195-198.
- ¹⁰⁰ Krom en Pols, a.w., pag. 197 en 203.
- ¹⁰¹ Krom en Pols, a.w., pag. 196.
- ¹⁰² Krom en Pols, a.w., pag. 210-211.
- ¹⁰³ Krom en Pols, a.w., pag. 194.
- ¹⁰⁴ Krom en Pols, a.w., pag. 198-200.
- ¹⁰⁵ Krom en Pols, a.w., pag. 246-247.
- ¹⁰⁶ Krom en Pols, a.w., pag. 210-211.
- ¹⁰⁷ Gorissen, a.w., pag. 49.
- ¹⁰⁸ Kolman, a.w., pag. 17 en 65.
- ¹⁰⁹ R.S. 1592 (28 jan.).
- ¹¹⁰ R.S. 1592 (29 jan.).
- ¹¹¹ Kolman, a.w., pag. 65 e.v.
- ¹¹² Zie ook: J. A. van Houtte, Die Städte der Niederlande im Uebergang vom Mittelalter zum Neuzeit, in: Rheinische Vierteljahrsblätter XXVII (1962), Heft 1/4, pag. 64-68.
- ¹¹³ Houtte, Die Städte, a.w., pag. 62. Unger, a.w., pag. 978.
- ¹¹⁴ Houtte, Die Städte, a.w., pag. 63.
- ¹¹⁵ R.S. 1566.
- ¹¹⁶ H. Geest 1591-1593.
- ¹¹⁷ Enkele goederen, waarvan de prijzen niet werden opgegeven, zijn buiten beschouwing gelaten.
- ¹¹⁸ Boekjaar Cuniberti - Cuniberti (12 nov.).
- ¹¹⁹ Boekjaar Caecilia - Caecilia (22 nov.).
- ¹²⁰ Boekjaar Lamberti - Lamberti (17 sept.).
- ¹²¹ Jaarrekeningen van St. Steven, inv. 4065.
- ¹²² Ibidem.
- ¹²³ Houtte, Economische geschiedenis, a.w., pag. 133.
- ¹²⁴ R.S. 1584.
- ¹²⁵ Rek. 1564.
- ¹²⁶ R.S. 1578.
- ¹²⁷ R.S. 1559.
- ¹²⁸ R.S. 1561.

- 129 R.S. 1564.
- 130 Ibidem.
- 131 Krom en Pols, a.w., pag. 180.
- 132 R.S. 1558.
- 133 R.S. 1564.
- 134 R.S. 1574.
- 135 R.S. 1583.
- 136 R.S. 1594.
- 137 R.S. 1565.
- 138 R.S. 1576.
- 139 R.S. 1576.
- 140 R.S. 1584.
- 141 R.S. 1583.
- 142 R.S. 1568.
- 143 Muller, a.w., II, pag. 156-162.
- 144 R.S. 1592.
- 145 Gasthuis, laatste pagina.
- 146 Rek. 1586 e.v.
- 147 Rek. 1569.
- 148 St. Nic. 1576.
- 149 R.S. 1584.
- 150 R.S. 1592.
- 151 R.S. 1597.
- 152 R.S. 1592.
- 153 Zie ook: A. J. Maris, De Reformatie der geestelijke en kerkelijke goederen in Gelderland, in het bijzonder in het Kwartier van Nijmegen, 's-Gravenhage 1939.
- 154 Zie ook: J. Brinkhoff, Het testament van Styn Buys, Nijmegen 1963.
- 155 Testament, archief van het Weeshuis, inv. pag. 82.
- 156 R.S. 1558.
- 157 Gorissen, a.w., pag. 129. Ord. Weeshuis, archief van het Weeshuis, inv. pag. 1.
- 158 Ibidem.
- 159 R.S. 1567.
- 160 Rekeningen Weeshuis 1575.
- 161 Ibidem.
- 162 R.S. 1585.
- 163 Rekeningen Weeshuis 1571.
- 164 Weeshuis, Memoriael boeck 1581.
- 165 R.S. 1580.
- 166 Gorissen, a.w., pag. 129.
- 167 R.S. 1592.
- 168 Rekeningen Weeshuis 1560-1562. R.S. 1597.
- 169 H. D. J. van Schevichaven heeft de volgende onderwerpen in menig opstel boeiend beschreven. Raadpleeg de literatuurlijst.
Zie ook: Gorissen, a.w., pag. 82 en pag. 128-130.
- 170 Gorissen, a.w., pag. 128.
- 171 Rek. 1558.
- 172 Krom en Pols, a.w., pag. 270.
- 173 Rek. 1558.

- 174 Ibidem.
- 175 R.S. 1565.
- 176 Rek. 1572.
- 177 Rek. 1591.
- 178 Rek. 1566.
- 179 R.S. 1584.
- 180 R.S. 1560.
- 181 Krom en Pols, a.w., pag. 278.
- 182 Krom en Pols, a.w., pag. 291.
- 183 R.S. 1580.
- 184 Rek. van die jaren.
- 185 Houte, Die Städte, a.w., pag. 63.
- 186 Krom en Pols, a.w., pag. 49.
- 187 R.S. 1574.
- 188 Krom en Pols, a.w., pag. 292.
- 189 Bv. in 1572, inv. 409; in 1575, R.S. 1575; in 1576, R.S. 1576 en in 1600, R.S. 1600.
- 190 R.S. 1600.
- 191 R.S. 1580.
- 192 R.S. 1568.
- 193 R.S. 1565.
- 194 R.S. 1558.
- 195 R.S. 1564.
- 196 Oorkonde uit 1284, R. Scholten, Das Cistercienserinnenkloster Grafenthal oder Vallis Comitiss zu Asperen im Kreise Kleve, Kleve 1899, oorkonde no. 47.
- 197 Zie: H. D. J. van Schevichaven, De St. Stephenskerk te Nijmegen, Nijmegen 1900, pag. 2.
- 198 Schevichaven, a.w., pag. 246 (Bijlage).
- 199 Briefwisseling, inv. 3169.
- 200 R.S. 1593, 1596, 1597, 1598, 1599.
- 201 Krom en Pols, a.w., pag. 299.
- 202 Aan het Weeshuis was een lagere school verbonden. De onderwijzer die de kinderen les gaf ontving van het Weeshuis jaarlijks per kind een bepaalde vergoeding. Rekeningen Weeshuis, 1560-1562. Zie ook: R.S. 1597.
- 203 Krom en Pols, a.w., pag. 299-300.
- 204 Rek. 1563.
- 205 R.S. 1595.
- 206 R.S. 1598.
- 207 Attest van Broeder Jacobus Frederick van de Kerkeraad, inv. 3170.
- 208 Attest van J. Smith, inv. 3170.
- 209 Brief van J. Pivioen met in de marge het consent van de Raad, 26 oktober 1642, inv. 3170.
- 210 Oorkonde uit 1523, inv. 4091.
- 211 Krom en Pols, a.w., pag. 307.
- 212 Voor een samenvatting van het leerprogramma van de zestiende- en zeventiende-eeuwse school, zie: P. H. M. G. Offermans, Non vitae sed scholae discimum, in: DUX XXXIII (1966), pag. 125-137.
- 213 Rek. 1533.
- 214 Krom en Pols, a.w., pag. 307.

- 215 Rek. 1563.
- 216 Rek. 1573.
- 217 Rek. 1589.
- 218 R. R. Post, Scholen en onderwijs in Nederland gedurende de Middeleeuwen, Utrecht 1954, pag. 135.
- 219 Ontleend aan een nog niet uitgegeven studie van J. Schimmel over het burgerrecht te Nijmegen vóór 1592.
- 220 Rek. 1552.
- 221 A. C. Bouman, Middelnederlandse bloemlezing met grammatica, Zutphen 1948, pag. 28.
- 222 Krom en Pols, a.w., pag. 307.
- 223 Post, a.w., pag. 123-124.
- 224 Krom en Pols, a.w., pag. 306-307.
- 225 Krom en Pols, a.w., pag. 308-309.
- 226 R.S. 1575.
- 227 Ibidem.
- 228 Krom en Pols, a.w., pag. 308.
- 229 R.S. 1578.
- 230 Zie ook het geval van pater Fortunatus, hiervóór, pag. 41.
- 231 Krom en Pols, a.w., pag. 307.
- 232 Krom en Pols, a.w., pag. 299.
- 233 Akte van 13 jan. 1470, inv. Broederschappen, pag. 2.
- 234 Gorissen, a.w., pag. 119.
- 235 Akte, inv. 4091.
- 236 Krom en Pols, a.w., pag. 306.
- 237 R.S. 1597.
- 238 Apenen brieue (copia), inv. 3168.
- 239 R.S. 1599 (14 maart).
- 240 R.S. 1599 (15 juni). In 1597 kreeg de zoon van Lambricht van Tollicht een tegemoetkoming in de studiekosten van 60 gulden.

§ 1. DE INTERSTEDELIJKE HANDEL

1. De kooplieden

In 1571 en 1572 maakten de stadsclerken „Antekenong (van) wat die Coipluyden anbringen verhandtirt thebben van Petri ad cathedram Anno 70 anfangende tot Johannis Navitatis”. De lijst werd bijgeschreven tot februari 1571. Dit register¹ dat de „Nhamen der burgeren Coopmanshandell bedrievende” vermeldt, bevat een schat van gegevens van de meest uiteenlopende aard. Ik wil mij beperken tot het aandeel dat de kooplieden hadden in de stadsregering, tot de handelsgoederen en het totaal van de omzet.²

Het register noemt 405 kooplieden, d.w.z. personen die enigerlei koopwaar verhandeld hadden, of die als koopman bekend stonden. Van deze 405 hebben er 34 in de periode 1550-1600 als raad, schepen of burgemeester in de stadsregering zitting gehad. Op het eerste gezicht lijkt dit aantal gering. Maar als wij het percentage van de handelaren in de magistraat vergelijken met dat van de overige vroede vaderen, dan blijkt hun invloed

NAMEN VAN KOOPLIEDEN-REGENTEN UIT HET REGISTER VAN 1571-72
EN DE DOOR HEN VERHANDELDE GOEDEREN

naam	roepnaam	koopwaar	naam	roepnaam	koopwaar
Berck	Gerit	wijn	Onderen	Derick (van)	ossen
Berck	Jan	wijn	Pe(e)ls	Hanrick	?
Diethen	Johan (van)	ossen	Rijswick	Derick (van)	wijn
Driell	Gysbert (van)	ossen	Schornenborch	Johan (van)	haring
Dylsen (om)	Peter (van)	diversen	Spruyt	Gysbert	wijn
E(i)ck	Wynant (van)	wijn	Steenbergen	Jacob (van)	ijzer, kaas
Ewick	Roloff (van)	ijzer	Stevensz.	Walter	diversen
Gruyter	Mathys	wijn	Swarthamel	Henrick	ijzer
Heteren	Wilhelm (van)	?	Touman	Jan	?
Kanis	Arndt	?	Triest	Jacob (van)	wijn
Kanis	Gerit	wijn	Triest	Jorden (van)	wijn
Kelfken	Johan	wijn	Uwens	Jacob	diversen
Kemp	Jo(a)chim	?	Vermoelen	Henrick	ossen
Kuefer	Hans	wijn	Witgens	Jacob	wijn
Lamberts(z)	Wilhelm	?	Wychen	Walraven (van)	?
Meu(w)s	Jan	diversen	Zellar	Arndt (van)	?
Mouwick	Hendrick (van)	wijn enz.	Zellar	Derick (van)	?

overduidelijk. Van de namen der tussen 1550 en 1600 genoemde regeringspersonen, komt niet minder dan 47 % op het register voor, van wie 16 % wijnkooplieden.

De koopwaar wordt vaak niet opgegeven, of ongespecificeerd onder het hoofd 'diversen'. Opmerkelijk is, dat bier slechts één keer voorkomt, terwijl de Nijmeegse „mol" toch een wijd vermaard produkt was, en dat de ossenhandel kennelijk floreerde.³ Hoewel dit niet uitdrukkelijk gezegd wordt, meen ik toch dat het hier gaat om export- of transitogoederen, die twee jaar lang belast werden met 3 br. st. op iedere honderd gulden omzet. De lokale handel viel kennelijk buiten deze belasting, getuige het feit dat er naar verhouding weinig granen worden genoemd en bijna geen kramersgoederen.

ALFABETISCHE LIJST VAN KOOPWAREN UIT HET REGISTER VAN 1571-72

naam	frekwentie	naam	frekwentie	naam	frekwentie
aardewerk	1	kastanjes	1	rogge	1
bier	1	ketels	1	schol	5
diversen	19	knollen	2	spek	1
faseelhout	1	kolen	15	tarwe	13
gerst	2	leer	1	tufsteen	2
graan	3	lei	1	turf	2
haring	13	mergel	4	vis	1
haver	4	molensteen	1	was	1
hennep	1	mout	1	wijn	33
hout	6	olie	2	wortelen	1
ijzer	10	ossen	37	zeemleer	1
kaarsen	1	paarden	3	zeep	1
kaas	6	planken	4	zout	30
kalk	6	reubkoeken	1		

De 405 Nijmeegse kooplieden hadden van februari 1570 tot februari 1571 een gezamenlijke belastbare omzet van 526.124,25 br. gl. lop. Meer dan een half miljoen dus. De porties waren echter zeer ongelijk verdeeld. Zie staatje pag. 59.

Geen gunstig beeld! Meer dan de helft van de kooplieden had of geen omzet of haalde niet eens de 500 gl. Natuurlijk mogen wij uit de gegevens van één jaar geen conclusies trekken die zouden gelden voor de hele periode. Maar als men bedenkt, dat 1570 en 1571 geen opmerkelijke crisisjaren zijn, lijkt de veronderstelling aannemelijk dat ook de Nijmeegse handel deelde in de algemene malaise van dit tijdvak.

2. Het Nijmeegse handelsgebied

Door haar gunstige ligging aan de Waal en geringe afstand tot de Maas nam Nijmegen een belangrijke plaats in in de transitohandel op de rivieren.⁴ De

OMZET VAN DE 405 KOOPLIEDEN UIT HET REGISTER VAN 1571-72

Omzet in br. gl.	Aantal kooplieden
nihil	124
0 - 500	103
500 - 1.000	37
1.000 - 2.500	79
2.500 - 5.000	37
5.000 - 10.000	22
10.000 en meer	3
	<hr style="width: 50px; margin: 0 auto;"/> 405

Rijnvaart van de Nijmegenaren reikte tot Mainz en Frankfurt, de Maasvaart tot Luik. In het Westen was vooral Dordrecht het doel van de handel, maar de stad had tolvrigheid in heel Holland. Utrecht en Kampen vormden in het Noorden de grensplaatsen van het Nijmeegse handelsgebied. Binnen deze grenzen genoot de stad overal tolvrigheid. Verder onderhield zij handelsbetrekkingen met Vlaanderen, Henegouwen, Picardie, Parijs⁵ en in het kader van de Duitse Hanze met Londen,⁶ Antwerpen,⁷ en incidenteel met de Noordduitse Hanzesteden.⁸

De betrekkingen met de verschillende handelspartners waren van zeer uiteenlopende aard. Het komt mij voor dat het Nijmeegse handelsgebied in de loop van de zestiende eeuw voortdurend inschrompelde en dat buiten de Gelderse steden alleen Keulen en Dordrecht en de tussenliggende handelsplaatsen van werkelijk belang waren.

3. De betrekkingen met de Duitse Hanze

Een schrijven d.d. 17 januari 1558, gericht aan Philips II, ging uit van de volgende Hanzesteden: In Gelre en Zutphen: Nijmegen, Roermond, Zutphen, Arnhem, Tiel, Zaltbommel, Venlo, Geldern, Straelen, Erkelenz, Harderwijk, Elburg, Hattum, Wageningen, Doesburg, Doetinchem „mit oeren angehorigen steden”, in Overijssel: Deventer, Kampen en Zwolle, in Groningen en Friesland: Groningen, Bolsward en Stavoren.⁹

De gerichtheid van de Gelderse steden op de Duitse Hanze is heel anders dan die van de Overijsselse, de Groningse en de Friese. De noordelijke plaatsen hadden wel degelijk belang bij de handel met de Noordduitse Hanzeaten,¹⁰ maar de Gelderse steden bekommerden zich weinig om de verwickelingen waarin de Duitse Hanze voortdurend gewikkeld was met de Scandinavische landen en Engeland. Ze weigerden dan ook herhaaldelijk de Hanzedag te Lübeck te bezoeken of hun contributie te betalen. In 1559 woonden de Nederlandse steden de Hanzedag te Lübeck niet bij, hetgeen

hen door de vergadering zeer kwalijk werd genomen¹¹ en bovendien weigerden zij hun bijdrage te betalen,¹² nadat Nijmegen eerst stelling had genomen tegen de voorgestelde artikelen in bewoordingen als: de handel met Engeland gaat de Gelderse plaatsen niet aan, de vaart op Viborg is voor deze steden onbelangrijk, maar men wil zich wel bij de besluiten van de dag neerleggen,¹³ vooral ter wille van de handel met Keulen.

Op de Hanzedag van 1562 lieten de Gelderse Hanzeaten weer verstek gaan. De kosten waren te hoog en zolang de kwestie van de vrije handel van de Nederlandse leden op Keulen niet bevredigend geregeld was, had men weinig animo.¹⁴ De toon van het stuk waarin Nijmegen reageert op de Hanzedagartikelen van 1562, zou men kunnen omschrijven als: Het gaat ons niet aan, maar we willen ons wel voegen.¹⁵ In 1564 bedacht de stad weer een andere smoes. Zij werd door de pest bezocht en bovendien stond de landdag (september 1564) voor de deur, maar de stad zou wel de besluiten goedkeuren en in de kosten bijdragen.¹⁶ In 1566 hetzelfde liedje.¹⁷ In 1572 besloten de Gelderse steden op een bijeenkomst wel vast te houden aan de Hanze, maar geen afgevaardigden naar Lübeck te zenden vanwege de dreigende oorlogstoestand.¹⁸ In 1576 zagen de vier kwartiersteden opnieuw van deelname af. Nog altijd dreigde de oorlog „dair niet allenich die commertia und koopmanshandlongh mit underkommen, dan oick geener hinforder sichuuyt den steden on gefaer synsz lyeffs, lefens und vermoegensz kan begeven...”.¹⁹ In 1579 was de stad tot de Unie toegetreden. Weer beriepen de kwartiersteden zich op de krijg om zich te Lübeck te verontschuldigen.²⁰

Tot 1584 is er zelfs geen uitnodiging uitgegaan naar de Gelderse Hanzeaten.²¹ In 1585 werd het Keulen te bar. In een oproep aan Nijmegen en Zutphen om de achterstallige contributie te betalen vroeg deze stad: Willen jullie nou Hanzesteden blijven of niet?²² Toch zond Keulen nog genadelijk een afschrift van de te Lübeck genomen besluiten. In 1591 is het de voortdurende beschieting van de stad die het de Nijmegenaren onmogelijk maakte naar de dag te komen.²³ Men kan rustig aannemen dat Nijmegen daarna niet meer in Lübeck vertegenwoordigd was. Ook contributies aan de Hanze in verband met het dreigende Turkengevaar wees de stad van de hand.²⁴

Bij de bestudering van deze stukken vallen ons twee dingen op. In de eerste plaats dat het initiatief van de Gelderse Hanzesteden altijd van Nijmegen uitging. De anderen volgden graag haar voorbeeld. Nijmegen gold dus als de belangrijkste van de Gelderse handelssteden. In de tweede plaats dat de Hanzebelangen voor deze plaatsen van zeer beperkte aard waren. Zij hadden vooral betrekking op de commercie met Keulen, Antwerpen en op het riviertje de Lippe.

4. Handelsbelangen²⁵

a. *De bierhandel op Antwerpen*

De Nijmeegse mol was een gewild produkt, ook in Antwerpen. Des te spijtiger was het dat het bier in deze stad niet gelijkgesteld werd met andere Hanzische bieren, maar gold als een inheems produkt, waardoor de maximumprijs per ton in 1558 gesteld was op 40 br. st. Volgens Nijmegen bedroegen de onkosten voordat het bier aan de man gebracht was, 13 st. of meer aan vervoer en impost, zodat een ton feitelijk 27 br. st. opbracht.²⁶ Vanaf 1553 tot 1568 streden Nijmegen en Antwerpen over deze kwestie, waarbij de syndicus van de Duitse Hanze Dr. Suderman als bemiddelaar optrad.²⁷

Het begon allemaal in 1553, toen de Nijmeegse burger Henrick van Gent te Antwerpen een vestigingsvergunning aanvraagde en berichtte dat de stad de verkoop van Nijmeegse bieren verboden had. Zijn vaderstad schakelde het Brugse kantoor van de Duitse Hanze te Antwerpen in, maar ook dit verkreeg geen volledige Hanzerechten voor het bier. In 1556 antwoordde Antwerpen op een herhaald Nijmeegs verzoek, dat de bierhandel van deze stad nooit verboden was, maar dat de tappers in 1554 een tapverbod hadden gekregen, omdat het Nijmeegs bier als Danzigs bier werd aangeboden. Enige jaren later werd de kwestie aan het Hanzekantoor te Antorff voorgelegd. In 1558 ging weer een verzoek uit om het bier voor meer dan de vastgestelde 40 br. st. te mogen verkopen. Het raadslid Henrick van Beynum onderhandelde namens Nijmegen met Dr. Suderman, syndicus van de Hanze, maar deze hooggeleerde heer werd ziek en behoefde dringend verandering van lucht. De kwestie sleepte zich voort tot 1561, toen het bier nog altijd 2 keizersgulden (40 br. st.) opbracht, met aftrek van de kosten dus hoogstens 27 br. st.²⁸

Opnieuw verzocht Nijmegen haar bieren wat betreft accijnzen en imposten te behandelen als Hanzisch bier. Het verzoek werd gesteund door het Brugse kantoor van de Duitse Hanze te Antwerpen. In 1562 kwam de Antwerpse aap eindelijk uit de mouw: Antwerpen had het Nijmeegs bier altijd als binnenlands bier beschouwd als gevolg van een tractaat tussen de beide steden en wel omdat het over land aangevoerd werd en niet over zee, zodat het niet als Hanzisch bier beschouwd kan worden. In 1567 bemoeiden de steden van het Keulse kwartier zich met de zaak en gaven Dr. Suderman opdracht de kwestie te behandelen. Of de bierhandel deze onderhandelingen overleefd heeft, is mij niet bekend. Men mag aannemen dat de Nijmegenaren bij afwijzing van hun standpunt, geen belangstelling meer hadden voor de Antwerpse handel. In hun eigen stad leverde het bier op in 1568: 34.32 br. st., in 1569: 33.08 br. st. en in 1570: 37.66 br. st. Zoveel konden ze in Antwerpen niet verdienen.

b. *De wijnhandel op Keulen en Dordrecht*

*Keulen 1561-1565*²⁹

De Gelderse Hanzesteden en die van Overijssel en Kleefsland wensten volgens hun Hanzische rechten vrije handel in Keulen. Het ging hierbij vooral om de wijnhandel met „uijtheimsen” (niet-burgers) te Keulen, maar ook om de ossenhandel en andere goederen in de levensmiddelensector. In 1562 boycotten de Geldersen de Hanzedag te Lübeck, omdat de vrije handel op Keulen niet bevredigend geregeld was. Op de Hanzedag te Wesel was dit immers beloofd. Keulen zegde toe de kwestie in de voltallige Raad te bespreken. Het resultaat van deze besprekingen luidde: de vrije wijnhandel is er slechts voor de eigen burgers en niet voor de Hanzeaten van het Keulse kwartier. De steden protesteerden en Gelre verwierf tenslotte door bemiddeling van hertog Karel dezelfde rechten als de Keulse burgers (20 december 1565).

*Dordrecht*³⁰ 1564-1570, 1572-1585³¹

Reeds in de Middeleeuwen bezat Dordrecht het stapelrecht van Rijnwijnen.³² In 1564 had de landvoogdes Margareta van Parma het in 1559 tot 5 br. st. per aam verhoogde stapelrecht bekrachtigd. Het protest hiertegen kwam van de Duitse kooplieden en daarnaast met name van Nijmegen. Dit is niet verwonderlijk omdat de stad de wijnhandel te Dordrecht reeds eeuwen beheerste.³³ Een schriftelijk protest van 1564 noemde 25 Nijmeegse wijnhandelaren met name. Keulen kwam op de tweede plaats met 17 kooplieden, vervolgens Wesel met 16, Arnhem met 9, Roermond met 6, Straatsburg met 6, Emmerik en Trier beide met 2 kooplieden en Zutphen tenslotte met 1 wijnhandelaar.³⁴

De geschiedenis van de Dordtse impost op Rijnwijnen komt in het kort hierop neer. In 1564 protesteerde Willem, hertog van Gulik bij Margareta. Deze gaf antwoord in de zin van: het is zo en het blijft zo. Willem intervenueerde vervolgens bij de prins van Oranje als stadhouder van Bourgondië. In 1565 bemoeiden de Nijmeegse wijnkopers zich er mee. Dr. Suderman, de veelgeplaagde syndicus van de Hanze werd in de arm genomen. De Staten van Brabant wilden helpen. Het baatte niets. In 1569 werd opnieuw een verzoek tot afschaffing van de impost gedaan, nu aan de Staten van Holland. Deze hadden wel succes. Sinds 1569 werd de impost niet meer geheven.

Nijmegen had al met al hoog van de toren geblazen. In 1570 deed de stad zelfs het voorstel aan Alva het Dordtse stapelrecht naar Nijmegen te verplaatsen, maar Dordrecht trok zich niets aan van de Nijmeegse grootmoedswaanzin. Het koos de zijde der rebellen en konfiskeerde de goederen van de

Nijmegenaren. De stad verzocht Alva haar kooplieden schadeloos te stellen uit de goederen der onderworpen opstandelingen.³⁵ Daarbij had zij ongetwijfeld de belofte voor ogen, welke Alva in augustus 1572 had gedaan.³⁶ Vanaf 1571 probeerden de Gelderse kooplieden restitutie te krijgen voor de geleden schade, omdat Dordrecht toch weer het stapelrecht had toegepast. Nijmegen ging weer voorop (1574). In 1578 werd het verzoek om satisfactie herhaald. Tot 1585 vond men geen oplossing en daarna was die overbodig geworden, omdat Nijmegen overliep naar de Spanjaard.

NAMEN VAN NIJMEEGSE WIJNHANDELAREN 1563-1564-1571/2

1563 (Inv. 1289)

naam	roepnaam	naam	roepnaam
Berck	Jan van	Riswick	Derick van
Boell	Jan van	Riswick	Willem van
Dass	Rutger	Scherpenhuesen	Willem van
Eymerick	Hanrick van	Schilt	Jan van der
Haeren	Peter van	Thoenen	Jan van
Hart	moey van Riswick	Triffens	Daniel
	Derick van	Tryst	Jorden van
Herth	Anna int, weduwe	Verbolt	Henrick
	Z. Jorien	Verheyen	Goessen
Hoymeker	Conraet	Verheyen	Jacob
Kelffgen	Jan	Vermoelen	Clais
Pels	Claes	Vermoelen	Jacob
Pynxtens	Joest	Wycken	Derick van

1564 (Inv. 2712)

naam	roepnaam	naam	roepnaam
Andernaecken	Aert van	Roest	Gerrit
Berck	Jan van	Roest	Henrick
Boetselaer	Jan	Rijswijck	Dirck van
Buyst	Jan	Rijswijck	Herman van
Calfken	Jan	Ryswyck	Reyn van
Calffken	Jan Jacobsz.	Schilt	Jan vanden
Coennick	Felcken	Selderen	Aernt van
Doncker	Gerit	Selderen	Henrick van
Haert	Reyn de	Spruyt	Sybert
Hart	Claes de	Vermoelen	Claes
Hoeff	Jan van	Wichem	Dirck van
Hoevel	Dirck van den	Worckman	Uth
Kyner	Hans		

1571/2 (Inv. 2611)

naam	roepnaam	naam	roepnaam
Andernach	Arndt van	Berck	Jan van
Berck	Gerit van	Biell	Arndt

naam	roepnaam	naam	roepnaam
Biell	Johan	Mouwick	Henrick van
Biesman	Egbert	Mouwick	Peter van
Boekholt	Derick van	Oiels	Thomas Ingen
Briell	Jan van	Pelsz	Clais
Bues	Jan	Roest	Gerit
Conincksz.	Velken	Roest	Henrick
Doncker	Gerit	Ryswick	Derick van
Doncker	Henrick	Ryswick	Herman van
Eick	Wynant van	Scherpenhuysen	Wilhelm van
Emerick	Hanrick van	Schilt	Jan vanden
Erkray	Henrick	Spruyt	Gysbert
Gruyter	Mathys	Stoer	Goessen
Haerd	Claes dye	Sweers	Jan
Haerd	Gerit dye	Toenen	Jan van
Haerd	Rein dye	Triest	Jacob van
Hoevell	Cornelis then	Triest	Jorden van
Kanis	Gerit	Verheyen	Goessen
Kanis	Matthys	Vermoelen	Clais
Kelleffke	Jan	Vermoelen	Jacob
Kelleffke	Jan Jacobsz.	Vianen	Thomas van
Kellffken	Derick	Wintgens	Jacob
Kuefer	Hans	Worckmans	Ott
Meister	Wilhelm	Wychen	Derick van

c. *De haring- en zouthandel*

Keulen bezat vanaf de 15e eeuw de stapel van Hollandse haring.³⁷ Ongetwijfeld heeft ook Nijmegen in deze handel een belangrijk aandeel gehad. Dat bleek in 1567³⁸ toen Keulen bericht zond dat er al lang klachten bestonden over de wijze van zouten en verpakken van de uit de Nederlanden ingevoerde haring.³⁹ Om hierin verbetering te brengen was een bespreking gepland met Hollandse en Zeeuwse steden te 's-Gravenhage. Nijmegen werd uitgenodigd afgevaardigden te zenden. Maar de stad meldde bij monde van zijn secretaris Johan van der Have dat zij niet mee kon doen, omdat de Raad vanwege de godsdienstige troebelen dagelijks bijeen moest komen (mei 1567). Hij deed het verzoek wel een verslag van de vergadering te sturen. In juli kon Keulen berichten dat er inderdaad een tractaat was gesloten, waaraan Nijmegen en de andere zout- en haringhandel drijvende steden zich eveneens dienden te houden. Als zodanig golden naast Nijmegen en Keulen, Wesel en Venlo.⁴⁰

De zout- en haringhandel van Nijmegen over de Maas werd in 1572 extra bemoeilijkt toen de troepen van de prins van Oranje rondzwierven in het Overkwartier. Zout en haring werden aangehouden, o.a. te Well en Venlo.⁴¹ Maar ook de zout- en haringhandel op Keulen liep voor de Nijmegenaren in deze tijd niet gesmeerd. In 1572 richtten de Gelderse steden een bezwaar-

schrift aan de Hanzedag te Lübeck over de onvrijheid van handel in en rondom Keulen. De Keulenaren en andere Hanzeaten ondervonden in hun boter-, kaas-, haring-, zout-, en stokvishandel nergens last in de Nederlandse steden. Deze vroegen zich af: als er geen sprake is van wederkerigheid, wat is dan nog het voordeel van de Hanze? ⁴²

d. De handel in Engels laken

Het Engelse laken werd te Nijmegen tot 1563 vooral te Antwerpen betrokken, hoewel de Nijmeegse lakenkooplieden ook in Londen zijn geweest. Moeilijkheden met Engeland ondervond Nijmegen in 1548, 1557 en 1559. ⁴³ In het laatste jaar lag de Nijmeegse burger Christiaan Hulssbosch overhoop met de residerende koopman van de Staelhof (kantoor van de Hanze te Londen).

In 1563 verhuisde de Engelse kolonie van Antwerpen naar Emden, maar keerde een jaar later weer terug. ⁴⁴ Vanaf 1568 werd de lakenhandel door politieke verwickelingen bemoeilijkt. Ingevoerd Engels laken uit Hamburg en Emden ⁴⁵ moest op last van stadhouder Karel van Brimeu in beslag genomen worden. Van de Spaanse regering was n.l. een verbod uitgegaan om Engels laken in te voeren in de landen van herwaartsover. De Nijmeegse lakenkooplieden deden opgave van de hoeveelheid laken die zij in voorraad hadden (1570). (zie staatje pag. 66)

In 1577 werd de lakenhandel definitief naar Emden verplaatst. ⁴⁶ Hoezeer intussen de Nijmeegse lakenhandel van deze verwickelingen te lijden had, blijkt uit de forse prijsstijgingen in de jaren 1557-1559 en vooral na 1570. ⁴⁷

e. De hout-, turf-, houtskool-, steenkolen-, en ijzerhandel

Hout, turf en houtskool werden aangevoerd per Rijschip; steenkool kwam per Maasschip uit het Luikse, ⁴⁸ afschoot de kolen ook wel eens de lange omweg over Dordrecht maakten. ⁴⁹ De bisschop van Keulen had volgens de Hanzesteden van Gelre, Overijssel en Kleef te hoge tolrechten op het riviertje de Lippe ingesteld, waar deze steden een deel van hun hout betrokken. Het konflikt hierover speelde van 1561 tot 1565 en viel samen met de strijd om de vrije wijnhandel te Keulen. ⁵⁰

De Nijmeegse kooplieden haalden hun ijzer in het Rijnland en van de Maaskant en verhandelden het o.a. te Dordrecht. ⁵¹

5. Handelsbelemmeringen door de oorlogstoestand

De haast permanente oorlogstoestand sinds 1568, het toetreden tot de Unie in 1579, het overlopen naar de vijand in 1585 en de Reductie van 1591,

ALFABETISCHE LIJST VAN LAKENKOOPLIEDEN EN HUN VOORRADEN

Inv. 2762

naam	roepnaam	voorraad
Beerndtsz	Johan	2 lappen engels laken, ca. 78 el
Berch	Johan vanden	1 lap grauww engels laken
Byesman	Jacob	?
Delis	Coen	non erat domi
Druten	Arien van	nihil
Geritsz	Jelis	1 lap engels toerney, ca. 15 el 1 zwart engels laken, gezegeld 1 half engels tourney
Hessel	Lucas	1 half zwart engels, gezegeld 1 half tourney, gezegeld ca. 12 el toerney
Kampen	Joachim van	2 hele, 6 halve lakens, 10 el toerney, 5 el grauww laken
Loen	Wilhem van (snijder)	2 lappen, 1 half tourney, 1 zwart laken gezegeld, 1 lap tourney 3 of 4 el, 2 lappen karstay gezegeld, 1 zwart karstay, 1 half zwart karstay gezegeld
Meyster	Dymar	2 karstayen gezegeld, 1 half karstay ge- zegeld, 1 engels rood, 2 hele lakens, 1 engels rood en tourney
Noet	Johan van	2 halve stuks, 1 half tourney, 10 el andere lappen
Pasij	Gaerdts	1 half laken, 2 stuks karstay, tourney, zwart
Ryswick	Herman van	1 stuks engels bay
Schere	Clais (kerkmeester)	3 halve stuks, ca. 30 el
Styp	Henrick	1 stuk, ca. 8 of 9 el
Verfoirt	Arndt	2 lappen engels zwart, 2 lappen grauww, 1 stuk van 18 of 19 el
Verfoirt	Cornelis	?
Verfoirt	Henrick	2 stuks engels zwart bezegeld, 1 zwart karstayen bezegeld, 1 stuk van 20 el
Walden	Henrick van	1 lap

hebben de Nijmeegse handel in zeer ongunstige zin beïnvloed. Hoe negatief het resultaat van deze mutaties was, kan men door het ontbreken van de bronnen niet meer precies nagaan, maar aan de hand van schaarse gegevens kan een beeld worden gereconstrueerd dat de situatie voldoende duidelijk weergeeft.

Omdat Nijmegen een transitohaven was moesten zowel de afsluiting van het westen als de afgrenzing van de oostgrenzen hun gevolgen hebben. De „lorrendraaiery”⁵² was in de Nederlanden een normaal verschijnsel, voor de Waalstad betekende zij in deze situatie een kwestie van zijn of niet-zijn.

De stad at gemakkelijk van twee walletjes. Alva moest Nijmegen prijzen om haar trouw in 1572 en beloofde vergoeding in geval zij schade leed in haar handel door het afvallen van haar handelspartners,⁵³ waar de stad gretig op inging.⁵⁴ Maar in 1579 (4 juni) heropende Nijmegen de rivieren voor handel op de vijand, zij het tegen betaling van licenten,⁵⁵ hoewel de stad op 5 maart de Unie van Utrecht had ondertekend.⁵⁶

Al vanaf 1568 ondervond de Nijmeegse handel incidentele moeilijkheden, vanaf 1572 permanente. Te vaak wordt de nadruk gelegd op de achteruitgang van handel en nijverheid in de Spaanse periode, 1585-1591,⁵⁷ het is echter een vaststaand feit dat de commercie vanaf 1572 zeer gehinderd werd door het verbod van Alva, opgelegd aan de neutrale staten Berg, Gulik, Keulen en Kleef, om handel op de rebellen te drijven.⁵⁸ Niet alleen van de Spaanse kant rezen moeilijkheden. De convooyen welke geheven werden door de opstandige gewesten waren zeer hoog, zoals de syndicus van de Hanze, Dr. Suderman bij de Prins klaagde.⁵⁹

In 1579 werd Nijmegen niet geheel van haar achterland afgesneden, hoewel „...gein steinkaelenn vander maesen affquamen, der oirsacken datt datt spaense leeger om mastricht laich...”.⁶⁰ De 4e juni 1579 vond zelfs heropening van de rivieren plaats. Deze maatregel gold echter maar tijdelijk en bovendien bleef de handel schade ondervinden van de licenten.⁶¹ In 1581 werd de handel op de vijand tijdelijk stopgezet,⁶² en in 1584 was de levensmiddelenhandel uit het westen op de rivieren slechts toegestaan tot Arnhem, Nijmegen, Venlo en Deventer.⁶³ Vanaf 1585 rekende de Unie Nijmegen weer tot haar tegenstanders. Op 28 augustus 1585 verboden de Staten Generaal de handel op de vijand.⁶⁴ Eerst in januari 1587 werd de toevoer van zout, laken en zelfs rogge naar de Spaanse Nederlanden hervat.⁶⁵ Ondanks al deze voorschriften is er in genoemde periode ongetwijfeld gesmokkeld, maar van een zich vrij ontplooiende handel kan geen sprake zijn geweest.

De Reductie sneed Nijmegen van de Rijn- en Maashandel af. De economische situatie van de stad was toen überhaupt verre van rooskleurig⁶⁶ en het feit dat zij, na een tijd van voortdurende woelingen, nu een periode van betrekkelijke rust tegemoet ging, betekende toch maar een schrale troost voor het definitieve verlies van haar bevoorrechte positie in de transitohandel op de rivieren.

§ 2. DE STEDELIJKE MARKTPOLITIEK

1. Het principe van de directe ruil

De theorie van de „Geschlossene Stadtwirtschaft” is in zijn algemeenheid niet eens toepasbaar op de stedelijke economie van de Middeleeuwen,⁶⁷ laat staan dat zij zou gelden voor de 16e eeuw. Van de andere kant was de stad

echter ook in die tijd nog een economische eenheid die de belangen van haar burgers en ingezetenen wilde veilig stellen door minutieuze bepalingen omtrent de marktpolitiek.

In de consumptieve economie staat het belang van de consument natuurlijk voorop. De relatieve schaarste van goederen en vooral van levensmiddelen maakte deze noodzaak nog dringender. Daarom werd op de stedelijke markt de handel alleen toegestaan als hij strekte tot voordeel van de consument. Een eerste voorwaarde daartoe was de directe ruil zonder tussenhandel.⁶⁸ Naarmate de vervoersmogelijkheden beter werden, waardoor de schaarste aan goederen een iets gunstiger perspectief kreeg, paste men de Thomistische doctrine, dat handel alleen was toegestaan om stad en land van de levensbehoeften te voorzien die zij zichzelf niet konden verschaffen, soepeler toe. Veel bepalingen van het principe van de directe ruil bleven echter gelden.⁶⁹

Het omringende platteland werd door de stad slechts beschouwd als een toeleveringsbedrijf van levensmiddelen. In dit licht moet men het mijlenrecht zien, d.w.z. het verbod om binnen drie mijl van de stadsmuren handel te drijven,⁷⁰ evenals het verbod om binnen een bepaalde afstand industrieën te stichten, vooral in de consumptieve sfeer.⁷¹ De talrijke herhalingen van eenmaal afgekondigde voorschriften wijzen op even talrijke overtredingen, maar daarbij speelt ook nog een andere factor mee. In tijden van relatieve overvloed zag de stedelijke overheid nogal wat door de vingers, maar als de nood aan de man kwam, werden de marktbeperkingen herhaald of verscherpt. De zogenaamde duurtropolitiek, zeker in de graanhandel,⁷² was ook in Nijmegen een bekend verschijnsel. Vanwege het grote belang voor de prijs- en loonvorming volgen hierna de voornaamste bepalingen betreffende de jaar-, week-, en dagmarkten, met name in de levensmiddelensector.

2. Jaarmarkten, weekmarkten en dagmarkten

Jaarmarkten

Uit alle gegevens blijkt dat de twee jaarmarkten vrije markten waren, in ieder geval in zoverre dat ook vreemdelingen hun koopwaar aan de man mochten brengen. De stedelingen konden daarmee hun voordeel doen, op de markt was hun stuiver een braspenny waard!

De ene markt werd gehouden in het begin van mei, want het raadsprotocol spreekt van „die meyermerckt” en van „die Meyavont” (de laatste dag van april), waarop de markt voorbereid werd. De andere markt vond plaats in de buurt van 29 september, „in die beati Michaelis”⁷³ Elke markt duurde drie of vier dagen, althans van de gewandsnijders wordt gezegd dat zij „bynnen die twe jaermarcten die drye snydaghe van elker marct” hebben.⁷⁴ Rond 1570 waren er vier snijdagen.⁷⁵

Op deze twee jaarmarkten werden heel wat ambachtsrechten terzijde geschoven. De gildedwang bestond enkele dagen niet: „Edoch sullen sadelmekers oer buegels ende gebitten moegen veill hebben ... inder twe jairmerckten ende twe marcktdaghe inder weke...”⁷⁶ en „In den yersten dat nymant inden scependom van Nymegen ennich ghewant mit ellen vyt-snyden ende vercopen en sall dan opt ghewanthuys, vytgesacht die drye snydage in den marcten, die twe weruen int jaer comen, so mach een ygelic, wenne hij is, snyden up sijn vakhuere” (op de plaats die hij gehuurd heeft).⁷⁷ Uit deze keur blijkt bovendien dat de beperkende bepalingen op andere dagen alleen golden voor de detailhandelaars, met de groothandel bemoeide de stad zich meestal niet.⁷⁸

Hierboven werd al gezegd dat ook vreemdelingen op de jaarmarkten hun standplaats vonden. De stad beschermde hun lijf en goed. De godsvrede op de jaarmarkten was trouwens een zaak, waaraan de stedelijke overheid streng de hand hield: „... datmen nymant inden twe jairmerckten van vremden luiden myt oer goet off oer lyff ennych peindongh doin en sall soe langh die kruysen opgericht. Ingelicken en sall gheen vremdt man onsen burgeren moegen peinden econverso, dan wat voir hen aengeheuen ys sall synen voirtganck geweynnen alst behoirt”.⁷⁹ En als er toch gevochten werd? „... off ennich geuecht inden jairmerckten geviell soe sall de aenlegger dobbel broecken” (boete betalen).⁸⁰

Tenslotte hoefde men zich op de twee jaarmarkten niet te houden aan het telkens herhaalde gebod zijn waren te verkopen op een door de stad aangewezen plaats. De gewandsnijders mochten ook buiten het gewandhuis en zelfs in huis handel drijven. Daarmee gaf de stad een belangrijk controle-middel prijs, waarvan zij ook zelf de gevolgen moest ondervinden: de verschuldigde accijns zal op grote schaal ontdoken zijn. Toch hadden laken-, bont-, ossen- en paardenhandelaars in het algemeen wel hun vaste plaatsen.⁸¹ De kramers stonden op de Grote Markt tegen het gewandhuis, maar of ze daar allemaal stonden? Tijdens de jaarmarkten bood de stad ongetwijfeld een beeld dat de schilderijen van Breughel of de sappige beschrijvingen van de 16e eeuwse satiren het meest nabij komt.

Weekmarkten

De twee weekmarkten vonden plaats op „Manendach ende Donerdach”.⁸² De belangrijkste was ongetwijfeld de korenmarkt, die op maandag- en donderdagochtend werd gehouden. De huisvrouwen konden dan meteen een kijkje gaan nemen bij de kramers, die óók op de Grote Markt hun waren hadden uitgesteld. De door Philips II aan de stad toegestane veemarkt werd op vrijdag gehouden: „Alle jaere sullen moegen houden eene weeck merct op elcken vrydach van ossen ende koyen”.⁸³ De ossenhandel van Nijmegen floreerde zodanig dat er een markt voor nodig was.⁸⁴

Ook de weekmarkten waren in veel opzichten vrije markten. De zadelmakers mochten hun beugels en bittens verkopen, hetgeen per ordonnantie anders alleen aan de smeden was toegestaan.⁸⁵ De bakker uit Ubbergen mocht op maandag en donderdag zijn brood in de stad aan de man brengen.⁸⁶ De schoenmakers hadden alleen "opten twee onser stat jairmercten ende opten twee mercktdagen inder weken" concurrentie van niet-ambachtsgenoten te duchten.⁸⁷ Een keur uit 1570 spreekt zelfs van vrijmarkten: „Aengaende commenschappen van osschen, voert van alle where ende guederenn, soe inn tijt van denn vrymercten verhandttert ende gebruickt werden, unnd daer parthyen kooper off vercooper recht van veruicken, daerouer sall men rechtz durch besaeth parthyen wederfaeren laeten, soe wael up die persoenen als up die guederenn”.⁸⁸

Dagmarkten

Bepaalde markten waren min of meer permanent. De „appelwyve” mochten alleen niet verkopen op „hoichtyden, sonnendagen off aposteldagen”.⁸⁹ Vismarkt was er alleen niet „van sonnendages te vespertyde thent des donresdages datmen... hoemyssen luydt” en evenmin of woensdag- en zaterdagavond.⁹⁰ De overige handel vond in openbare hallen plaats, zoals het vleeshuis en het gewandhuis en in particuliere huizen.

3. De graanhandel en de stedelijke duurtropolitiek

„...om te voorkomen die murmuratie van soldaten ende schemele borgers mit den vorseide mangel... Is na voorgaende deliberatie geresolviert dat vanden voorraet alhier tot behoefte der stad geleidt een last vijff off ses vercocht sal werden...”, noteert de stadsklerk in het raadsprotocol van 10 april 1597. De overheid verkocht niet alleen uit haar eigen voorraad als de nood hoog gestegen was, zij zag nauwlettend toe op de levensmiddelenmarkt en in de eerste plaats op de graanhandel.

Zeker voor de 16e eeuw gold, dat door de relatieve schaarste van de voedingsmiddelen een kleiner aanbod de prijzen gevoelig kon verhogen, ook in redelijk normale tijden. Het broodkoren was begrijpelijkerwijze het meest kwetsbare artikel. De meeste bepalingen betreffende de levensmiddelenverkoop golden dan ook de graanhandel.⁹¹ Buiten de duurtperiodes waren de volgende voorschriften van kracht:

1. De verkoop mag alleen op de markt plaatsvinden,
2. geen verkoop buiten de vastgestelde tijden,
3. eerst komen de eigen burgers aan bod, dan pas de vreemdelingen,
4. verbod van „voorkoop”,

5. opkopers worden pas na een bepaalde tijd op de markt toegelaten,
6. prijszetting van graan en brood,
7. toezicht op de kwaliteit, gewicht en controle door overheidspersonen,
8. geijkte maten en gezworen meters.

Men vindt deze bepalingen in allerlei keuren, die opgenomen waren in de stadsrechten van Nijmegen. De belangrijkste waren: ⁹²

- I. Koper en verkoper van granen moeten het koren meten met de stadsmaat.
- II. Niemand mag 's nachts koren meten, tenzij met goedvinden van de pachter der maten.
- III. Het is verboden graan dat voor de markt bestemd is, elders dan daar ter plaatse te kopen.

Deze bepaling werd verschillende malen herhaald en aangevuld, bv. in 1573: „Item en sullen geen andere lude, mans off vrouwen personen, voir den porten ymant tegen gaen om etwaire to koepen by (bedrag), ende by verluys der gekoeffter wairren”. ⁹³ En in 1594: „Ende datt alle vremdelingen huysluyden ende schipperen sullen gehouden wesenn het kaern ende whare voorschr. op de behoirlicke mercten te brengen zonder In oft aende scheepen, noch buyten oft binnen de poirten tusschen wegen ofte anderss te vercoopen, alles op poene datt deselue guederen der Stadt sullen verbeurt syn...”. ⁹⁴

- IV. Uit een huis mag niet meer dan één koper naar de markt gaan om te kopen. In 1565 vernieuwde de overheid deze regel: „uther eyn huys nyet meer dan eyn persoin vytgain sall op die merckt korn to koipen”. ⁹⁵

- V. Niemand mag van zondag tot maandagmiddag één uur, noch van woensdag tot donderdag één uur, hele karren graan kopen, noch vóórkopen, totdat de markt afgelopen is en ieder het benodigde koren gekocht heeft. Niemand mag binnen deze tijden meer kopen of doen kopen dan twee malder rogge voor zijn maaltijden.

In ieder geval vanaf 1565 werden vreemdelingen en graankopers om tien uur op de markt toegelaten: „dat nymant van den borgeren, beckeren ende brouweren up mercktdagen vor den clockenslach van neghen uhren ende die kornkoperen ende die uythemschen personen vor den clockenslach van thien uren koren kopen sullen”. ⁹⁶ Nog in 1594 gold deze regel: „Geresolveert datt van nu voortan geene voorcoopers noch vrempe luyden sich ondernemen en sullen eenige vette wahren, insonderheit Botter, keese, eyeren, hoender, noch oick appelenn, peren, noten, kerssen oft anderdergelicke, voirts mede eenigerhande kaern te coopen binnen der stadt op de mercten oft op der straeten voor thien uhren voornoens...”. ⁹⁷

Ook de opkopers van brood, vis en andere spijzen werden tot tien uur van de markt geweerd.⁹⁸

- VI. Het is verboden om ander koren te verkopen, dan dat wat overeenkomt met het getoonde monster. Hoge boete wordt opgelegd aan hem die onder in de zak ander graan heeft dan bovenop.
- VII. Varkens mogen op de korenmarkt niet komen van zondagavond tot dinsdagmorgen, noch van woensdagavond tot vrijdagmorgen.
- VIII. Een zak van de partij moet worden opengemaakt; voorts moet op dezelfde wijze verkocht worden als de burenen het doen.
- IX. In de winter – van St. Victor tot Petrus ad Cathedram – mag men niet kopen vóór 9 uur, in de zomer – van Petrus ad Cathedram tot St. Victor – mag men niet kopen vóór 8 uur in de morgen.
Na één uur 's middags kregen de opkopers hun kans, waarschijnlijk tot twee uur.⁹⁹

Van deze bepalingen werden die tegen „voorkoop” (kopen vóór de vastgestelde marktijd) en opkoperij het vaakst herhaald, omdat „daermit dan die merckten stigen ende also mit duirten die borgeren beswaert sijn...”.¹⁰⁰

Het toezicht op deze voorschriften werd uitgeoefend door de „policymeesteren”, door de stad aangewezen controleurs. „Soe wie vanden policymeesteren om karen voirden kloekenslach als vurs. steet gekofft toe hebben bekoirt werd...”.¹⁰¹ In 1558 stelde de overheid keurmeesters aan, die dezelfde rechten kregen als de policiemeesters: „den koirmeesteren geloeff toe geuen... als den policymeesteren vanden kairen... wie den koirmeesteren beriep off voir klikstenen off anders schult...”.¹⁰²

De Raad bemoeide zich ook direct met de graanprijzen. Op de maandagmarkt waren altijd enige raadsleden aanwezig. Zij brachten verslag uit over het prijsverloop. Tijdens de wekelijkse raadsvergadering op woensdag werden dan de maximum-prijzen van granen en brood vastgesteld. De prijszetting van de granen mag men beschouwen als het geven van een richtprijs, die van het brood droeg een meer dwingend karakter. In 1596 bv. werd de meesters van de bakkers aangezegd dat zij bij prijsstijging van het graan moesten wachten met doorberekening in de broodprijs, totdat deze prijs in het Raadhuis was vastgesteld en aangetekend. Anders werd hun brood verbeurd verklaard ten behoeve van de armen.¹⁰³

In jaren van grote schaarste bleken alle voorschriften niet in staat om iedereen van het hoogst nodige te voorzien. De overheid nam dan aanvullende maatregelen:

- 1. Zij kocht zelf graan in den vreemde of verkocht van de eigen voorraad. In 1565 bv. werd in Keulen 400 malder rogge aangekocht en onder de burgers gedistribueerd voor een prijs ver beneden de aankoopssom.¹⁰⁴

In 1597 verkocht de stad „een last vijff off ses” om oproer van haar burgers te voorkomen.¹⁰⁵ Soms reed de stadsvoerman met de burge-meesters uit om brood aan de armen te brengen.¹⁰⁶

2. Zij verbood de uitvoer van graan en verplichtte de graanhandelaars hun voorraad op de markt te brengen. In dit geval werd wel onderscheid gemaakt tussen weit en rogge. Immers niet de hoge prijs van tarwe, maar van de traditionele grondstof van het brood: de rogge, was catastrofaal. De vraag is trouwens, of de weit wel schaars was: „Also hier tot Nijmegen enen stapel van weet is...”.¹⁰⁷

Ook de landsheer vaardigde plakkatens uit, waarop de uitvoer van levensmiddelen verboden werd.¹⁰⁸ Dit heeft vaak te maken met de oorlogstoestand. De vijand mocht niet van voedsel voorzien worden! Maar soms gaat het ook om de belangen van de trouwe onderdanen.¹⁰⁹ Zo vergunden stadhouders, kanseliers en raden van Gelre hun goede steden in 1571 schepen met graan op te houden om de burgers daaruit te laten kopen tegen dagprijs.¹¹⁰

Nijmegen lette op dit punt op zijn zaak. In de duurtjaren 1565-1566 en 1572-1574 werden graanhandelaars verplicht hun rogge op de Nijmeegse markt te brengen.¹¹¹ In 1597 had een schipper „inlendis corne” aan boord van zijn schip gebracht. De overheid gebood hem het graan „binnen der stadt op te leggen ende te laeten”.¹¹² In 1598 mocht weit „met kleyne quantiteit” naar de nabuursteden uitgevoerd worden. De handelaars kregen permissie het ingevoerde graan weer uit te voeren, mits „geen Inlandis gewass daironder vermengt” werd.¹¹³

Het vormen van een graanstapel door rijke lieden was in de meeste steden een normaal verschijnsel.¹¹⁴ Nijmegen vormde op dit punt geen uitzondering.¹¹⁵ In tijden van schaarste werden de rijken verplicht hun voorraad op de markt te brengen: „Ende wess kairn sy noch aliviell by sich hebben sullen sy alle mercktdagen oeren stapell dairaff ther merckt seynden ende brengen ende die burgeren umb oer gelt guetlicken verkoepen...”.¹¹⁶

In 1587: „... Soo jemandt meer broot koorns by sich hebben dan sy voor hour gesinne totten nyhen gewass too van doin muchten hebben die reste van dien alle marcktdagen ther marckt brengen und vercoopen sullen...”.¹¹⁷ Deze maatregel was in die jaren letterlijk broodnodig. De spaansgezinde stad werd aan alle kanten ingesloten door vijandig land.

4. Bepalingen betreffende andere levensmiddelen

Vis

Vis en met name haring was een belangrijk onderdeel van de maaltijd in de 16e eeuw, zeker voor de armen, hetgeen blijkt uit de telkens voorkomende

uitdeling van brood en haring aan de onbemiddelden. Er bestaat nog een tamelijk uitvoerige ordinantie van de vis, waarvan de voornaamste punten hieronder volgen: ¹¹⁸

- I. Niemand mag groene vis verkopen, welke hij zelf niet gevangen heeft, of van tenminste 2 mijl afstand heeft gehaald.
- II. De vis die in de stad gebracht is, maar onverkocht blijft, mag men weer in het water brengen en zalm, paling en gruiten mag men in het water houden en verkopen.
- III. Wie van onze burgers vis verkoopt, mag dat niet doen in gezelschap van vreemden.
- IV. Aan een schipkar mogen niet meer dan vier gezellen staan; bij vis die op een andere manier verkocht wordt slechts twee gezellen.
- V. Alleen de keurmeester mag vis leveren en tellen, behalve droge vis.
- VI. Bedorven vis moet men in de Waal gooien.
- VII. Groene vis mag men alleen beneden in de Grote Straat verkopen, niet hoger dan de Muchterstraat. Vreemden moeten beneden op de werf verkopen.
- VIII. Haring die gedroogd is, mag niet meer geweekt worden.
- IX. De haring moet ongeweekt uit de ton verkocht worden.
- X. Braadharing moet verkocht worden, hangende aan een pin.
- XI. Er is geen markt van zondagavond tot donderdagmorgen; woensdagavond en zaterdagavond niet.
- XII. Zalm mag gesneden worden in 16 moten.
- XIII. Men mag geen dode paling verkopen.
- XIV. Is de zalm eenmaal gesneden en wordt hij niet verkocht, dan moet hij gezouten worden.
- XV. Is de zalm dood, dan moet er zout bij gedaan worden.
- XVI. Vrouwen moeten paling verkopen bij het Gasthuis (Grote Straat).
- XVII. Men mag niet meer bokking aannemen dan men haken heeft, opdat arme mensen die ook bokking verkopen hun brood kunnen verdienen.
- XVIII. Noch zeevis, noch riviervis mag verkocht worden vóór 7 uur. De keurmeesters moeten toezien dat de ordinantie op de vis goed wordt uitgevoerd.

Met zeevis werd ongetwijfeld het meest geknoeid. Deze was het langst onderweg en daarom deden de verkopers alles om ze als vers te kunnen verkopen. Er was dan ook een strenge controle op: „zeevysch hier ter merckt... gesalten off ongesalten, dat sy die nyet verkoepen... die koermeesteren en hebben die besyen”. ¹¹⁹

De visvrouwen zorgden voor menige pikante rel: „Is den vischwijen

dorch den roijdregher aengesacht worden dat sij volghens oire ordonancie den vijsch kopen ende vercopen sullen, ende inder sich in vrede leuen, om oire mans gheene oersach tot twijst ende muyterie weckende toe gheuen, bij gehorsamheit”.¹²⁰

Vlees

Vlees mocht alleen verkocht worden in en nabij het Vleeshuis: „Item die Burgeren ende Ingeseten der Stadt vursch. en sullen anders nergent vlejss vejill hebben, verkoepen, off doen verkoepen, dan alleen indt Stadt vleys-huyss, off daervoer . . .”.¹²¹ Daar werden kennelijk ook runderen en varkens geslacht: „Opt vleishuys eenen os geslaegen . . .”,¹²² hoewel dit in ieder geval in 1600 verboden was.¹²³

De voornaamste punten van de „Ordonancy der Vleyshouwern” zijn:¹²⁴

- I. Niet meer dan twee slagers mogen samen een rund of varken slachten, maar van Pinksteren tot Assumptio (15 augustus) mogen vier slagers dat doen.
- II. Wie stinkend vlees verkoopt in het Vleeshuis, is eeuwig zijn nering kwijt.
- III. De slager mag alleen zelf achter zijn vleesbank staan of anders mag hij alleen zijn knecht daarachter zetten.
- IV. Alleen zij mogen in het vleeshuis staan die daartoe bevoegd zijn.
- V. Mindere soorten vlees: „Gelten vleysch” en „Gaerdich vleysch”, moeten afzonderlijk verkocht worden. Het eerste op de laagste banken, het tweede buiten het vleeshuis.
- VI. Reglement van het vleeshuis:
 - a. Het is geopend op alle vlees-vrije dagen vanaf het tijdstip dat men de metten luidt tot 2 uur in de middag.
 - b. Direct na opening van het vleeshuis moet men beginnen te verkopen. Wie dan niet aanwezig is, mag de hele dag geen vlees verkopen.
- VII. Als kalveren geslacht worden, moeten ze tenminste één maand oud zijn; de keurmeesters hebben daarop toe te zien.
- VIII. Lammeren moeten ook één maand oud zijn; ook hierop letten de keurmeesters.
- IX. Het is verboden rundvlees, varkensvlees, schapenvlees, kalfsvlees of lamsvlees te verzwaren door het op te blazen.
- X. In de zomer mag vlees na slachting twee dagen te koop worden aangeboden. Daarna dient het gezouten te worden.
- XI. Het vlees mag niet aan pennen gestoken worden.
- XII. Vrouwen mogen niet in het vleeshuis verkopen.

- XIII. Men moet per gewicht verkopen en wel volgens de prijszetting van burgemeesters, schepenen en Raad.
- XIV. Op één vleesbank mag het vlees van slechts één dier verkocht worden, behalve lamsvlees, dat tussen elk ander vlees mag liggen.
- XV. Vlees dat men vóór zijn eigen huis verkoopt, moet tenminste vier dagen gezouten zijn of gerookt, uitgezonderd worst.

Ook in de vleesverkoop begunstigde de stad de eigen burgers boven vreemdelingen: „Dat gheine fremdbden und inkomende koiplueden up saterdagen ennyge lammeren off vette schapen alhier sullen kopen vur den klokken-slach van ijlf uhren und darmijt die burgeren alhier desto betere gerieft worden sullen...”.¹²⁵

Zout

Zout was in de 16e eeuw een zeer belangrijk ingrediënt om de spijzen smakelijk te houden of ze voor bederf te bewaren. Vandaar dat de stad ook een ordinantie uitvaardigde op de zoutverkoop:¹²⁶

- I. De zoutmaat wordt bepaald door de gezworen zoutmeter, die als minimum-hoeveelheid een schepel moet aanhouden. Wordt het zout op het schip verkocht, dan moet het monster dat boven op het schip wordt getoond van de massa in het schip afkomstig zijn.
In 1594 werd echter een verbod uitgevaardigd om zout „mit klene maten vuyt den schepen te meten ende te vercoopen”.¹²⁷
- II. Mindere soorten zout moeten apart gemerkt worden. Gebeurt dit niet, dan vervalt het zout aan het Gasthuis.
- III. De wederverkoper mag pas dan verkopen, als het zout met de stadsmaat is gemeten.
- IV. De consument moet beschermd worden doordat de verkoper voor de burgemeester moet zweren dat het zout goed is.
- V. Wanneer er meer dan een zoutkoopman in de stad is, moet dat omgeroepen worden. Zij moeten tegelijk met de verkoop beginnen. Dit laatste gebeurde natuurlijk om de burgerij het voordeel te gunnen van een groter aanbod, dus van een lagere prijs.

Conclusie:

Uit de stedelijke markspolitiek en uit de keuren op de voornaamste levensmiddelen blijkt duidelijk, dat het belang van de consument voor de overheid prevaleerde. De gecontroleerde distributie stond echter los van de belangen-tengestelling producent-consument. De stad streefde er naar de prijzen van de eerste levensbehoeften voor al haar burgers zo stabiel mogelijk te houden.

1. Broederschappen en gilden ¹²⁸

De broederschappen waren de religieuze en charitatieve pendant van de gilden en ambachten. ¹²⁹ Zo was de Broederschap der Heilige en Ondeelbare Drieëenheid het ambacht der bakkers, de Broederschap van St. Thomas het ambacht der timmerlieden en St. Olaf het schippersgilde. Zij hadden hun altaren in de St. Stephanuskerk, behalve de Antoniusbroederschap die een eigen kapel bezat. Bij de vele processies die jaarlijks gehouden werden, traden gilden en broederschappen met hun vaandels aan. Processies waren er op de volgende dagen: „Purificationis Marie (2 feb.), Palmarum, Pasce, Ascensionis Dm̃n., Pentecostes, In deportatione beate Marie more solito (2 juli?), Sacramenti, Inventionis S. Stephani (3 aug.), Assumptionis Marie (15 aug.), Dedicationis ecclesie Luce Evangeliste (18 okt.), Omnium Sanctorum (1 nov.), Navitatis Christi (25 dec.), Natalis Stephani prothomartyris (25 dec.).” Ook burgemeesters en Raad liepen mee in de processie: „Hisce prescriptis diebus solent consules cum senatu subsequi processionem”. ¹³⁰

De stedelijke overheid en de corporaties troffen elkaar ook bij andere gelegenheden, met name in de gezamenlijke vergaderingen van het stadsbestuur en het Sinter Claesgilde. ¹³¹ Maar ook daarbuiten was de politieke invloed van gilden, ambachten en broederschappen zeer groot. Zij werden geraadpleegd in alle belangrijke zaken die de stedelijke en interstedelijke politiek betroffen, b.v. bij de keuze van de Raad, ¹³² het opstellen van een mandaat voor de afvaardiging naar de Landdag, ¹³³ de keuze van een nieuwe stadhouder, ¹³⁴ het onderzoek naar de toedracht van religie-onlusten ¹³⁵ en soms bij het aannemen van nieuwe burgers. ¹³⁶

De broederschappen zijn door een Duitser eens spottenderwijs „Seelenversicherungsanstalten” genoemd. ¹³⁷ Zij kochten hun eeuwige zaligheid door het bijwonen van begrafenissen en zielemissen van overleden broeders, door een vrome en waarschijnlijk uitbundige viering van het feest van hun patroonheilige, maar wellicht het meest door hun charitatieve werk. Vooral de drie grote broederschappen: het H. Cruis, St. Michiel of de Ellendige en de H. Geestbroederschap hielden zich hiermee bezig. ¹³⁸ De kleine broederschappen traden op dit gebied minder op de voorgrond. Zij hadden wel politieke invloed, met name de Sacramentsbroederschap en St. Olaf. Verder waren er nog de broederschappen van St. Jacob, St. Barbara, O. L. Vrouw, St. Hubert, St. Geertruid, St. Anthonie en St. Peter. ¹³⁹

In Nijmegen werden twee corporaties steeds gilden genoemd: het Schippersgilde en het Kramersgilde; de andere „ampten” of ambachten.

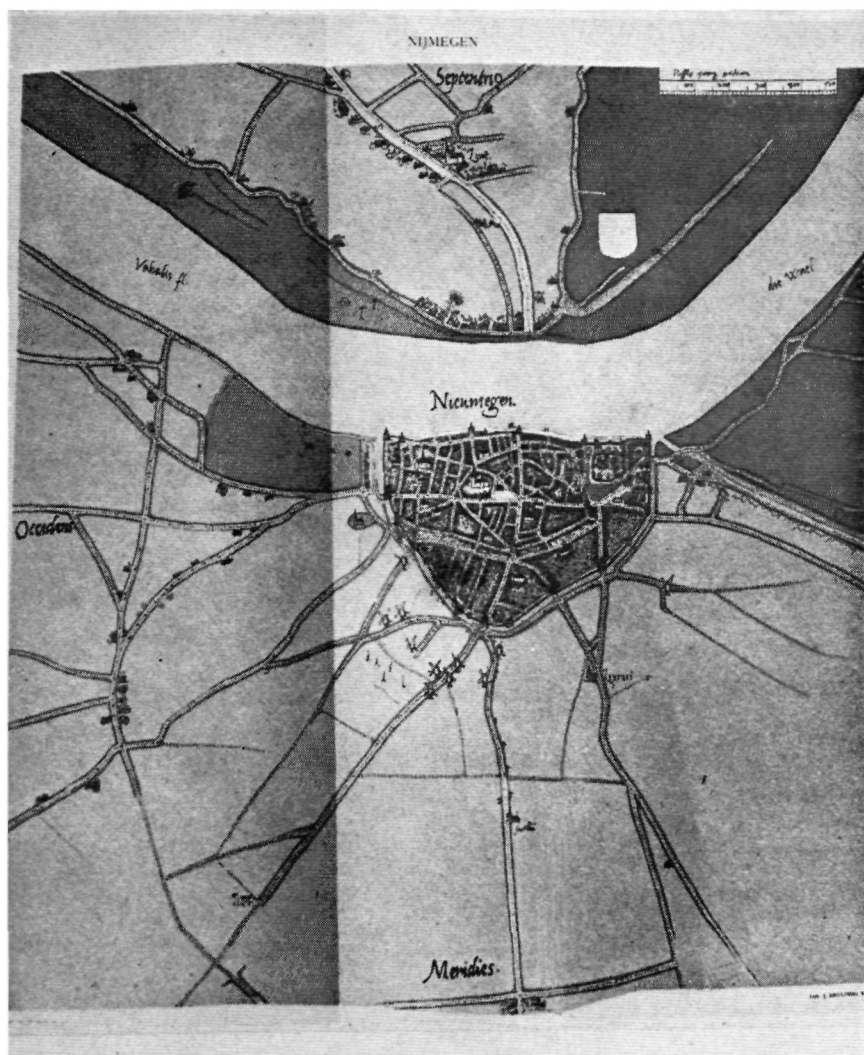
Van dit rijkste der twee Nijmeegse gilden weten wij weinig. De gildebrieven zijn verloren gegaan. Op 4 augustus 1596 vroegen de schippers autorisatie van hun gilde en „ordonantie tot voordeel van 'tselfe”. De Raad nam het verzoek in overweging en vaardigde gecommiteerden af om rapport op te maken.¹⁴¹ Het resultaat van dit overleg is helaas onbekend.

In het meermalen genoemde register van 1571-72 komen de namen van 54 schippers voor.¹⁴²

ALFABETISCH NAMENREGISTER VAN SCHIPPERS IN 1571/72 EN HUN OMZET IN BRABANTSE GULDENS

naam	roepnaam	omzet	naam	roepnaam	omzet
Arntsz	Wilhelm	763	Krull	Wilhem	90
Beeker	Winant	300	Kuijper	Hanrick	390
Bercksum	Frans van	1100	Kuypmans	Arndt	nihil
Beyer	Goessen	1043	Lambersz.	Gairt	1400
Boemer	Johan	185	Lambertsz.	Wilhelm	nihil
Buegens	Wilhelm van	1000	Loeijen	Johan	1850
Buel	Gerit	14	Mom	Johan	50
Cock	Derick	6135	Naelden	Gerit	450
Deilfft	Derick van	nihil	Nyber	Clais	nihil
Derixsz.	Wilhelm	1100	Petersz.	Henrick	14
Gairtz.	Cornelis	nihil	Poel	Henrick	nihil
Geritsz.	Jan	1300	Poell	Derick vander	nihil
Geritsz.	Jelis	nihil	Poll	Adolff vander	2065
Gysbertsz.	Hanrick	nihil	Ryckens	Stoffel	8
Henricksz.	Gerit	15	Ryckensz.	Ryck	1620
Hermansz.	Frans	4100	Segers	Jan	nihil
Herwarden	Gerit van	80	Smit	Jan	nihil
Herwarden	Jan van	2000	Spill	Ley	1300
Holtsager	Wilhelm	2800	Tricht	Michiel van	150
Huysslingh	Wilhem	300	Uwens	Claes	nihil
Janssen	Gaert	1250	Vermasen	Johan	nihil
Janssen	Jan	nihil	Vianen	Thomas van	6742
Jansz.	Johan	200	Vorwuyst	Giesbert	nihil
Jansz.	Mathys	nihil	Wachtendonck	Johan van	nihil
Jansz.	Peter	190	Wanders	Henrick	50
Jaspers	Arndt	nihil	Wouters	Wilhelm	1153
Jelissen	Gerit	650	Wynssen	Gerytt van	nihil

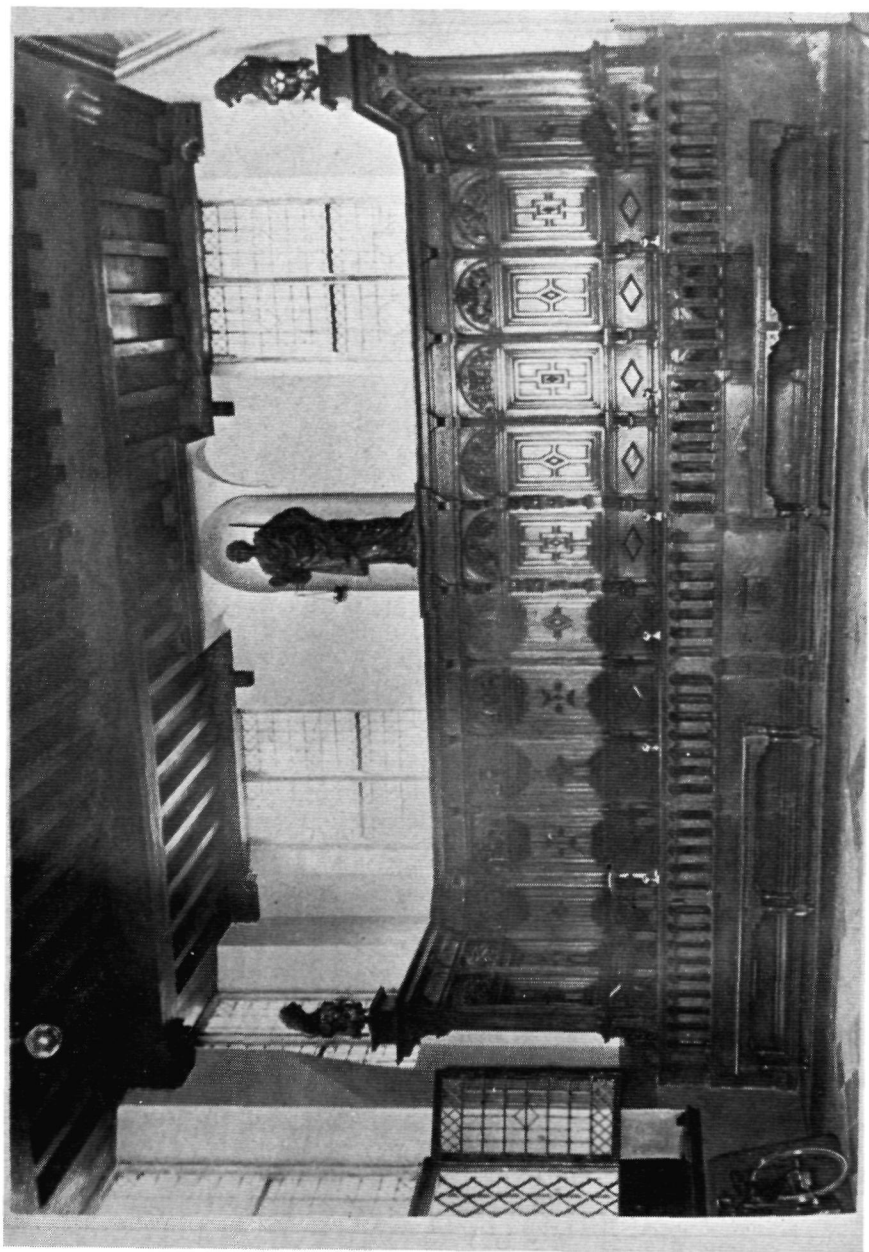
De bovengenoemde personen hadden „schipper” of „nauta” achter hun naam staan. De samensteller van het register is echter vrij willekeurig te werk gegaan bij het vermelden van beroepen. Waarschijnlijk zijn er nog meer schippers geweest in die jaren. De broeders van St. Olaf hoorden met

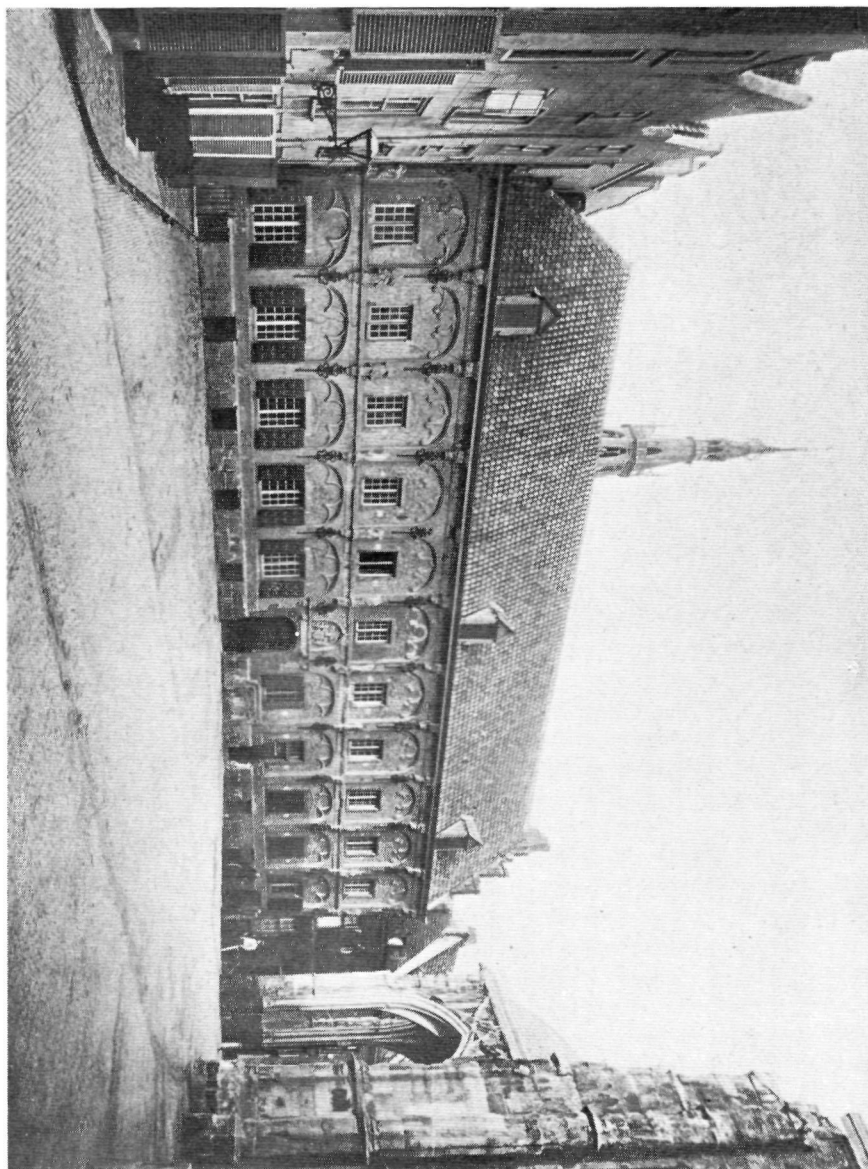
1. Plattegrond der stad Nijmegen en omgeving getekend door Jacob van Deventer.
Duidelijk is de uitermate schaarse bebouwing buiten de wallen,
waarbij het groot aantal molens opvalt.

Uit: *Nederlandsche steden in de 16e eeuw. Plattegronden van Jacob van Deventer*,
met een inleiding van R. Fruin, 's-Gravenhage. M. Nijhoff 1916-1923. Uiterlijk 1570.

Formaat tekening 410 x 428 mm

2. Schepenbank in de schepenhuis van het stadhuis van Nijmegen in 1554/1555 vervaardigd door Gaert van Dulcken. Dit unieke kunstwerk ging op 20 september 1944, toen terugtrekkende Duitsers een deel van de binnenstad in brand staken, helaas verloren. Foto circa 1920.

3. Latijnse school op het Stevenskerkhof in laat-gotische stijl opgetrokken.
Bakstenen voorgevel met korfboognissen, klaverbladornamenten en rijke sculpturale sier.
Door Herman van Herengrave ontworpen en in 1544 gebouwd. Foto circa 1910.

Wilhelm Arntz Schipper verclant den
 zelt en plaanden in eenen jaer verclant den
 Gode verclant den jaer 25 July
 1775 verclant den jaer 25 July
 Gode verclant den jaer 25 July
 verclant den jaer 25 July

Wilhelm Lambert Schipper

Wilhelm Schipper verclant den jaer 25 July
 verclant den jaer 25 July
 verclant den jaer 25 July
 verclant den jaer 25 July

Wilhelm van Heteren verclant den jaer 25 July
 verclant den jaer 25 July

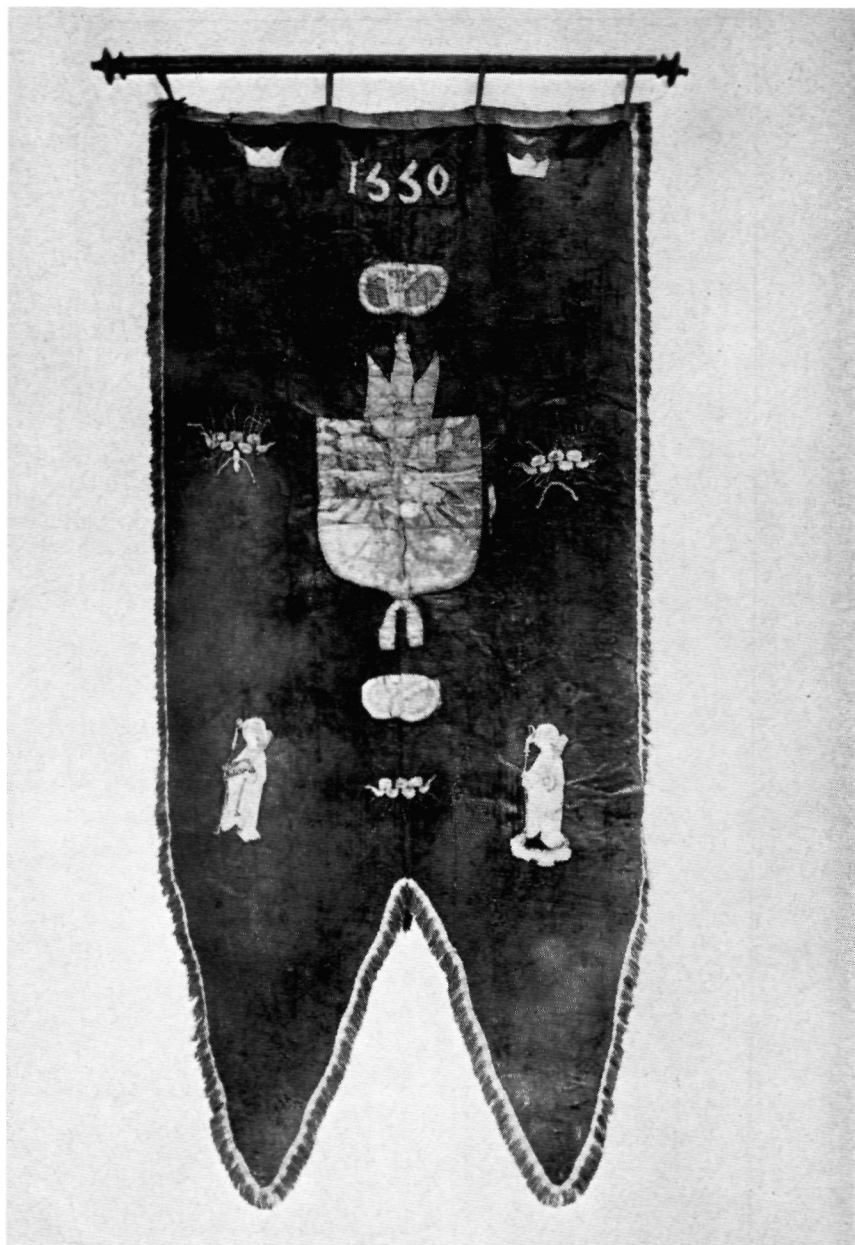
Wilhelm van Rossum verclant den jaer 25 July
 verclant den jaer 25 July
 verclant den jaer 25 July

Wilhelm van Rossum verclant den jaer 25 July

4. Register inhoudende de namen van kooplieden die gedurende twee jaar drie Brabantse stuiver ten honderd gulden betaald hebben als omzetbelasting. Hierin ook opgaven van het door hen verhandelde, de hoogten van hun omzet en de daarover betaalde belasting.

Pagina met opgaven van Wilhelm Arntz, Wilhelm Lambertz, Wilhelm Krull, Wilhelm van Heteren en Wilhem van Rossum.

Oud Archief van Nijmegen inventaris nummer 2611; 1571/1572.

5. Banier van het bakkersgilde aanwezig in het gemeentemuseum te Nijmegen.
 In het midden het wapen der stad; beneden twee bisschoppen waarvan één
 waarschijnlijk Willibrordus, patroon der bakkers, voorstelt. Twee krakelingen zijn onder
 en boven het wapen afgebeeld. Appliquétechniek op zwart fluweel. Gedateerd 1550.

6. Schegbeeldje van een schip, voorstellende Sint Joris met de draak, aanwezig in het gemeentemuseum te Nijmegen. Het is gevonden in de Waal voor Nijmegen. IJzer. Hoogte circa 59 cm. Tweede helft zestiende eeuw.

7. Versierde initiaal in het Grote Graduale van Johannes van Deventer, aanwezig in het klooster St. Agatha. De uit Nijmegen afkomstige illuminator heeft hier mogelijk een gezicht op de Waal en de stad Nijmegen weergegeven.

Eerste kwart vijftiende eeuw.

Vgl. Numaga V (1958), pag. 76 e.v.

1161
6100

Inghende giffte met
Almrege, greecht
met overant, greecht
dat son sijn taal
sinner den sprek off
slewa, sinder den
dant. Inghende
in mlaasie anno 1563
of die kerkening met
apend dordt tot kerkening is opgeleef, voor de gemeint by myn heer, van die jaric

Rekenen mone Almarcs den doct
Rekenmeester der stat van Nyme-
gen van allen verpachten Amysen
hienken, en inge opboeren, bitt en
weten der seluer stat ontfange
ende wederom verpachten heb-
bende op sint petrus dard ad
kathedram anno 1563 daisende
sijner ende verpachende op
sint petrus ouent ad cathedram
anno 1563 vierendelfstich

{ Onnuyghefgen, Reueclatie

Onfangen

Van die regnaryse siff hondert wiffendeneigen-
tich gulden brabantse Loenen

Van die waze wiff hondert sinnen gulden brabantse
sine brabantse sinner

Van die kalthmaet vierendewentich gulden brabantse
negen sinner in ort sinner

Van die waltmaet wigt

Van die Obymaet Almarcs, ende Onrait van
Ob acht gulden brabantse wiffen brabantse s

Quinta lateras een duisent sinnen hondert
vere in sinnen s

Berry, Conf.

Daumig

Vol.

Harriet Martineau.

(Rough)

Jaeger

Spine

Trust

Rungenberg.

Crout

Garfield

Benjamin

Priddy,

George.

10

2nd fort

James

Halimoglu R. S.

Met vijf gulden,
 twee vijf gulden en een penning.
 Dertig, een penning bracht,
 Dertig een penning bracht,

Regenbrist Löwig gr
Westerbrist ein fünf Brath am pro
wollen.

Wegge fullen wege my laet.
Stuyten my laet.

Es ist hier no ausgelegt ein perdition, ein fall dinsten golden wenny / pul
kintz in thum wenny pul kintz,

2000

Collier

[illegible]

Conthay

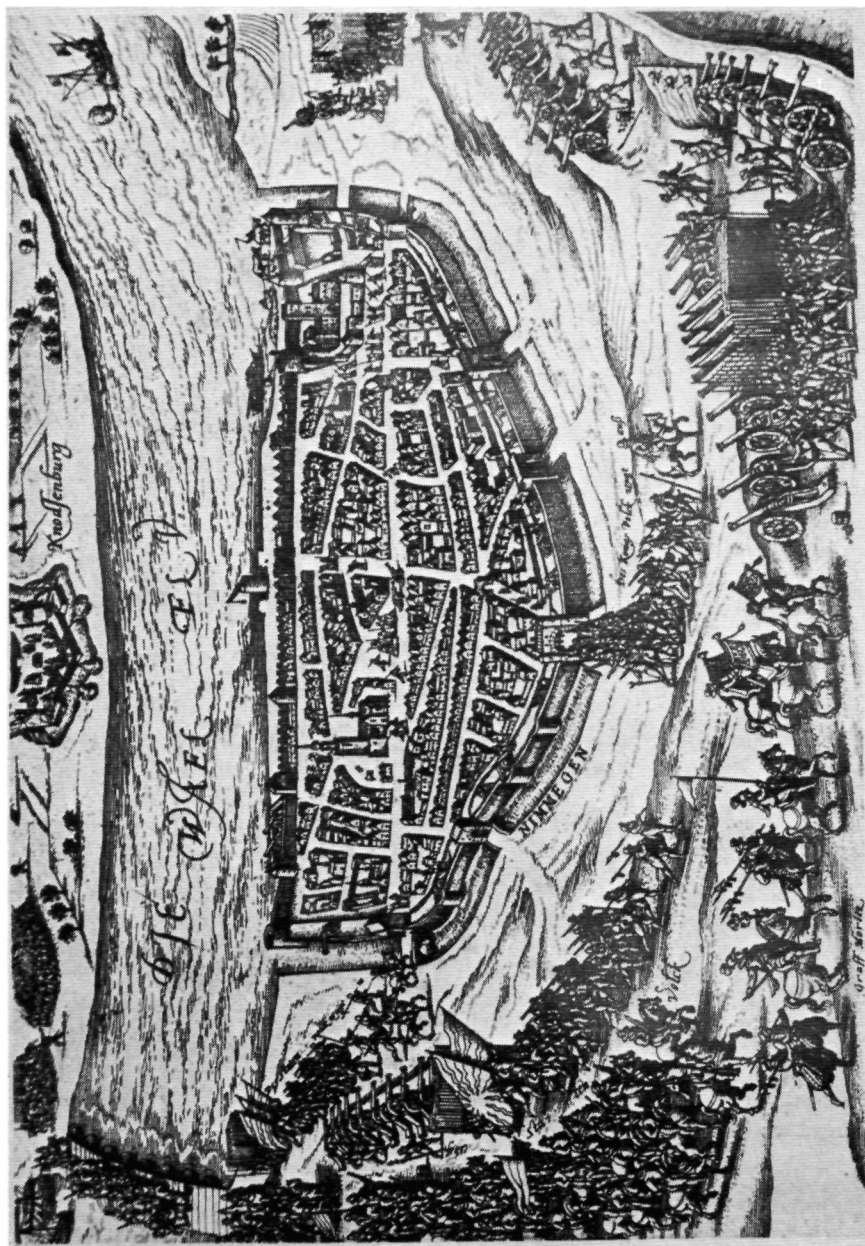
Overdragen op Gindien. Dat van nu voortaan Myneert van mynen He-
eren M. van Dinter. Dat ghele af Verkoop af Jansz de Inden.
Dat voer Konijffpys af teverruwen. van myne land twee ghes-
te vergruene over. Dan inden volgende tusschen. Gheen van
envergruene betingste welc werden. Die sy dusken jullen moesten. Dan
overkunt twee ghespen by prestatie.

10. Tinnen stadskan van Nijmegen, aanwezig in het gemeentemuseum aldaar.
Op het deksel een zittende leeuw met het wapenschild der stad (vroeger verguld).
Op de buik hetzelfde wapenschild. Uit deze kan werd de erewijn aan voornamen gasten
der stad geschonken. Hoogte circa 70 cm. Einde zestiende eeuw.

11. Zilveren draagteken van het schippersgilde, gedragen door de deken van dat gilde, aanwezig in het gemeentemuseum te Nijmegen. In het hart van het schild een koggeschip met Maria (links), Olof en allegorische figuren. Hart van het schild en buitenste rand van verguld zilver. Tweede helft zestiende eeuw.

12. Gravure, aanwezig in de topografische atlas van het Nijmeegs gemeentearchief. Vanuit de in 1590 aangelegde veste Knodsenburg trekken de Staatse troepen via een loopbrug (!) over de rivier, omsingelen de stad en heroveren op 22 oktober 1591 de stad op de Spanjaarden. Links onder Maurits, in het midden de door de Molenpoort uit de stad vluchtende bezetting. Anonieme gravure naar Hogenberg. Formaat blad 300 x 370 mm.

de kooplieden tot de voornaamste burgers. Hun politieke invloed is ongetwijfeld groot geweest.¹⁴³

Het Kramersgilde

Uit dit gilde, oudtijds het belangrijkste, kwam het Sinter Claesgilde voort. Van de kramers rest nog een „Ordinancy” uit de vijftiende eeuw.¹⁴⁴ De belangrijkste punten hieruit zijn:

- I. Niemand mag meer dan één plaats innemen op Kermisdagen, jaarmarkten of weekmarkten.
- II. Niemand mag zijn plaats innemen of daarvoor loten vóór vespertijd.
- III. Het is verboden om een ander schade te berokkenen.
- IV. Wie een plaats heeft gekregen moet daar ook zélf staan.
- V. Het is verboden om te handelen op de vier hoogtijdagen, op O. L. Vrouwedagen, op zon- en feestdagen van de apostelen tenzij die samenvallen met kermis, jaar- of weekmarkten.
- XXIV. Wanneer iemand de voorgeschreven punten niet onderhoudt, wordt hij uit het gilde gezet, niemand mag meer bij hem kopen, aan hem verkopen, of zelfs maar in zijn gezelschap vertoeven.
- XXX. Alle burgers en ingezetenen die enigerlei kramerswaren in hun huis verkopen, moeten twee oude schilden en twee pond was aan de meesters betalen.

Uit dit dertigste „Item” blijkt de monopoliepositie van het Kramersgilde. De genoemde som en de twee pond was waren immers gelijk aan de aankoopssom van het gilde. Ambachtslieden met nauw verwante artikelen werden dan ook geprest lid van het Kramersgilde te worden. De meesters van de Snijders verzetten zich in 1597 tegen een gemeenschappelijke ordonnantie voor snijders, kramers en lakenkooplieden. Het verzet werd niet ontvankelijk verklaard, maar ter satisfactie kregen de snijders de helft van het geld terug dat zij aan het Kramersgilde betaald hadden.¹⁴⁵

De standplaats van de kramers op de markt werd in het Keurboek nauwkeurig omschreven: „Item die kremer sullen opten marcktdagen staen mit oeren kramen tussen den Roester ende den groten witten steen ende en sullen oick onder den Baegh nyet staen . . .”.¹⁴⁶ De boog van het Gewandhuis was kennelijk erg in trek, want het verbod om daar te staan werd herhaald.¹⁴⁷

2. De vier grote ambachten

Een keur van 11 augustus 1558 spreekt van de „vier ampten”: smeden, timmerlieden, snijders en schoenmakers.¹⁴⁸ Ongetwijfeld waren zij politiek

en economisch de belangrijkste ambachten. Dat wil niet zeggen, dat zij ook kwantitatief boven alle andere uitstaken. Het is zelfs niet onmogelijk, dat zich ook kwalitatief in de loop van de zestiende eeuw verschuivingen voordeden ten gunste van de kleine ambachten, met name van de wevers, de metselaars en de brouwers. Hoe dan ook, de bronnen spreken van de vier ambachten en de overige. Daarom is deze indeling aangehouden.

De smeden

Van de ambachtsbrieven der smeden is slechts het volgende overgebleven: ¹⁴⁹

- I. De nieuwe meester moet een gouden schild betalen.
- II. Niemand kan meester worden als hij geen burger is.
- III. De schutspatrones van het ambacht is O.L.Vrouw. De ambachtsbroeders zijn verplicht in de processies ter ere van O.L.Vrouw mee te lopen.
- IV. Onder de ordinantie der smeden vallen: „Alle die grauesmede, huf-sleger, mesmekere, spaermeker, slaitmeker, helmsleger, keteler ende die wegewage maken”.
In 1600 kwamen daar nog bij: „... die Naelde maickers / als mitten hammer arbeydende...”. ¹⁵⁰
- V. De ambachtsbroeders hebben de plicht op te komen na een oproep van ambachtsmeesters of burgemeesters.

De smeden letten scherp op hun monopolie. Dat bleek in 1562: „Die meisteren van den smedeampte sint vor myn hern erschenen clagend dat Johan kremer sich ondernemen soll contrarie hoires amps-brieffs nagelen ende andere yserenwerck tho vercopen seggend hem nyet wyders vercofft tsyn dan idt gildt en nyet dat ampt dairtho copie exhiberend van oiren amptbrieff concluderend hem tselve verboden to sullen werden, stellend sulcx tot verclaringe van myn heren Johan Kremer hefft allegiert tselue ampt gecofft thebn”. ¹⁵¹

Het bovenstaande is vooral interessant omdat hier het verschil tussen gilde en ambacht aan de orde is. Johan Kremer had kennelijk wel het gilde gekocht, maar niet het ambacht, hetgeen wil zeggen dat hij zich niet het recht had verworven typische handwerksgoederen als ijzerwerk, te verkopen. Maar Jan beweerde dat hij het ambt wel had gekocht. De Raad velde een Salomonsoordeel: „Ende also na gehalten raith perthien xhien angesacht dat Johan Kremer die gerechticheit van nagel ende Iserenwerck vercopen genieten sal doch sonder eyen smit tho stellen end des sal hey den amptgesellen schencken noch eynmail eyen ton biers dairmit dan parthien vurs. In vrientschap gescheiden end verleben syn zullen, doch den ampt-

briefvurs. In syner werden tho blyven".¹⁵² De moeilijkheden die tussen de ambachten rezen, gingen begrijpelijkerwijze meestal over de verkoop van goederen. In 1567 klaagden de smeden dat de zadelmakers bidden en beugels verkochten, hetgeen tot hun monopolie behoorde, maar de Raad besliste: „Edoch sullen die Sadermekers oer buegels en gebitten moegen veill hebben ende verkopen inder twee jairmerckten ende twee marcktdaghe inder weken ende verder nyet...".¹⁵³ Gezien het vrije karakter van deze markten, vormde dit besluit geen inbreuk op de ambachtsrechten.

Om oneerlijke concurrentie tegen te gaan, moesten de waren in het openbaar verkocht worden. „Die meyster van den smede hebben oick geclacht over Jan Schut... bynnen der huysse messe veil tho hebben contrarie den amptsbriefvurs".¹⁵⁴ Het werken en verkopen in het openbaar was vrij algemeen in het ambachtswezen.

De timmerlieden

Van de timmerlieden is een uitgebreide ambachtsbrief bewaard gebleven, gedateerd donderdag na Sinterklaas 1553. De belangrijkste punten hieruit zijn:¹⁵⁵

Tot het ambacht der timmerlieden horen: timmerlieden, kistenmakers, kuipers, radmakers, beeldestnijders en wryters.

- I. De eerste vereiste blijft het burgerschap. Ook zij die door een meester aangenomen worden, moeten burger zijn.
- II. Wie timmerman wil worden, moet betalen acht oude schilden, twee pond was, een ton bier, een kwart wijn voor de meesters, een mengel wijn voor de bode. Kinderen van meesters daarentegen betalen: twee pond was, het bier en de wijn.
- III. Gaat een meester metterwoon uit de stad, dan zal hij bij zijn terugkomst het ambacht weer moeten kopen.
- IV. Het is verboden een leerknaap aan te stellen, die zijn vorige meester nog geld schuldig is.
- V. Leerknechten moeten bij hun aanneming betalen: één oude schild en één pond was.
- VI. Het is verboden knechten van buiten de stad aan te nemen en te werk te stellen, langer dan veertien dagen.
- VII. Men mag iemand pas aannemen als hij te goeder naam en faam bekend staat.
- VIII. Ieder blijve bij zijn eigen vak (een kistemaker b.v. mag geen rad maken).
- IX. De ambachtsbroeders zijn verplicht op te komen op de ambachtsdag, bij begrafenissen of een andere oproep.

- X. Bij de dood van een meester, mag zijn vrouw het ambacht nog één jaar en zes weken behouden, tenzij er een zoon achterblijft die het ambt kan overnemen.
- XI. Geen ruzie maken op samenkomsten.
- XII. De verplichte meesterproef. De kuiper maakt een bierton, een kuip op drie poten en een karn. De kistemaker een „strycksytten”, een stoel met hoge rugleuning. De timmerman moet een kruisraam en de bouw van een huis op zijn naam hebben. De wryter een wieg en een „stoibe”. Bij het vervaardigen van het meesterwerkstuk moeten drie meesters aanwezig zijn, bovendien moet het door de oudere meesters goedgekeurd worden.
- XIII. Een meesterwerkstuk mag niet worden nagemaakt, andere werkstukken wel.
- XIV. De burgemeesters dienen de opgelegde boeten te innen, welke half bestemd zijn voor de stad, half voor het altaar van het ambacht.
- XV. Twistpunten staan ter beoordeling van de burgemeesters, schepenen en Raad en de meesters van Sinterklaas.

In een ambachtsbrief van 13 augustus 1592 worden de meeste van deze punten nog eens herhaald. Punt II krijgt de toevoeging dat de nieuw-aangekomene een flinke som geld aan de armen moet geven en dat het meesterstuk gemaakt moet worden in het bijzijn van vier meesters i.p.v. drie.¹⁵⁶

In 1587 dienden de timmerlieden een request in bij de Raad over „frembde gesellen” en „frembde ankommende meisteren”. Dit mondt uit in een „Ny Ordinantie vor die meisteren der Tymmerluiden opgericht den VIII Aprilis LXXXVII”.¹⁵⁷ Vreemde gezellen moesten voortaan twee br. gl. betalen, bovendien elk jaar een soort belasting van tien br. st. Nieuwe meesters van buiten de stad moesten tien br. gl., twee pond was en één ton bier schenken bij aanvaarding van het ambt.

De protectie van eigen burgers en binnen het ambacht van eigen zonen, is ook hier weer evident. De aankoopsom van het ambacht werd zeer hoog gesteld (dertig daglonen), de controle op de meesterproef was streng. Uit punt X tenslotte blijkt hoe de stedelijke overheid kampte met het weduwen-probleem. Men hoopte kennelijk dat een weduwe binnen een jaar en zes weken weer gehuwd was. Gezien de vele voorschriften op dit punt was dit vaak een vergeefs gekoesterde wens. Daarom zullen ongetwijfeld nieuwe burgers die bereid waren met een weduwe te trouwen in het ambacht de voorkeur hebben genoten.

De snijders

Over de snijders zijn wij zeer slecht geïnformeerd. Het enige stuk dat over hun ambacht handelt is een ordinantie uit de vijftiende eeuw, waarvan de voornaamste punten zijn: ¹⁵⁸

- I. Niemand mag meester worden voordat hij burger is.
- II. Een knecht of leerling mag niet werken zonder verlof van zijn meester.
- III. Wanneer een mannelijke of vrouwelijke gezelschap van het ambacht zich niet zou houden aan zijn of haar contract, dan mag geen andere meester hen te werk stellen.
- IV. Dit punt is een samenvatting van een raadsbesluit van 1436:
 - a. men moet eerst burger zijn om meester te kunnen worden.
 - b. een vrouw kan geen meester worden, tenzij ze de weduwe is van een gestorven meester en in dat geval tot zij weer huwt.
 - c. men dient zich te houden aan de oude gebruiken.
 - d. men mag geen onderlinge afspraken maken om een hogere prijs te bedingen dan redelijk genoemd mag worden en dan die welke op eigen bedde door de Raad is toegestaan.

Het kleermakersvak gold kennelijk als zo vrouwelijk dat er meisjes als gezelschap mochten werken, maar het meesterschap was alleen weggelegd voor weduwen van overleden meesters. Wel werd hier geen termijn genoemd, zoals bij de timmerlieden. Ook de snijders waakten angstvallig over hun monopolie. In 1566 had Peter van Z. „ettlicke nycleideren” gemaakt „sonder to wesen eyn borger ende sonder oick dat ampt gewonnen thebben”. ¹⁵⁹ Deze man zat dubbel fout. Hij was noch burger, noch ambachtsman. Punt IV doet vermoeden dat de stedelijke overheid zeggingschap had in de prijszetting, althans dat zij de maximumprijs bepaalde in overleg met het ambacht.

De schoenmakers

De ambachtsbrief der schoenmakers van 5 augustus 1523 is een van de meest uitvoerige van alle brieven. Hieronder volgen de belangrijkste punten: ¹⁶⁰

- I. Wie tot het ambacht wil behoren, moet burger zijn.
- II. De koopsom van het ambacht bedraagt tien schilden voor St. Crispijn en wijn voor de meesters (St. Crispijn was de patroon der schoenmakers).
- III. Men is verplicht harnas en wapentuig te bezitten.
- IV. Bij het aannemen van een leerjongen moet de meester drie pond was schenken voor het altaar.

- V. De ambachtsbroeders zijn verplicht de begrafenis van een broeder bij te wonen met de kovel (een met zilver beslagen muts) op het hoofd.
- VI. De gildebroeders moeten het feest van St. Crispijn bijwonen.
- VII. Het is verboden een knecht te huren die bij een andere meester zijn contract niet is nagekomen.
- VIII. Elk jaar moeten twee keurmeesters gekozen worden om het leer te keuren; zij moeten de eed afleggen voor de burgemeesters.
- IX. Er zijn vier ambachtsmeesters en twee keurmeesters. Men is verplicht zijn keuze te aanvaarden.
- X. De leerjongens hebben een leertijd van twee jaar. Pas daarna kunnen zij gaan verdienen.
- XII. Men mag geen huid van een beest kopen, voor het geslacht is.
- XIII. De werktijd loopt van 's morgens vijf uur tot 's avonds acht uur. Langer werken is verboden.
- XIV. Zoons van meesters kunnen zonder meer tot het ambacht toetreden.
- XV. Het is verboden huiden te kopen binnen een mijl van de stad.
- XVI. Men mag geen huiden kopen van schippers of vleeshouwers.
- XVII. Het is verboden huiden te kopen op heiligendagen.
- XVIII. Binnen de stad mag men alleen huiden kopen bij vleeshouwers die in het Vleeshuis staan.
- XIX. Schoenen mogen alleen verkocht worden vanachter de eigen toonbank.
- XXI. De ambachtsbroeders moeten verschijnen bij een oproep van de meesters.
- XXIII. De meesterproef is verplicht.
- XXIV. Ook het looien is verboden, wanneer men geen lid is van het ambacht.
- XXV. Het is verboden bij vorst te werken.
- XXVI. Weduwen van schoenmakers blijven leden van het ambacht.
- XXVIII. Opgelegde boeten zijn half ten bate van de stad, half van het ambacht.

Het is voorts verboden schoenen of pantoffels in huis te verkopen, maar het is wel toegestaan ze bij bepaalde gelegenheden op straat aan de man te brengen, n.l. op jaar- en weekmarkten.

Hiervóór is al vaker gezegd dat jaar- en weekmarkten vrije markten waren. Iedereen mocht daar dus schoenen en pantoffels verkopen. Dit werd nog eens bevestigd in 1574: „Die samantliche meysteren van den schomekers hebben angegeven dat ethlicke frembden alhier schoan verkoopen tot nadele der schomekeren-burgenen... und ordinerende dat ghein frembden alhier

ennyge schoen kunnen verkoopen vithgenhomen opter twee jairmarkten".¹⁶¹ De onderlinge broodnijd blijkt uit de houding die de schoenmakers aannamen tegen Pouel Balden. Ze klaagden hem bij de Raad aan wegens het onbevoegd uitoefenen van zijn ambt, omdat hij geen burger zou zijn. „...Sint gehoirt tegens Pouel balden schomeker ende myn heren achten en halden pouwel vor eynen borger".¹⁶²

De ambachtsbrief van de schoenmakers werd op twintig december 1567 aangevuld: „...dat eyn ieder van den ampt op die begreffenis eynes affgestorven gildbroders volgen sall (oick in der kerck an den altair to offeren onder missen)...". In 1586 werden in een „ampliatie van den Ambachtsbrief" alle voorgaande punten nog eens herhaald, alleen gingen de boeten de hoogte in.¹⁶³

De taak van de keurmeesters zag men, blijkens de vele herhalingen in het keurboek, als zeer belangrijk.¹⁶⁴ Hielden de schoenmakers zich niet aan de voorschriften, dan volgde onherroepelijk intrekking van de brief. Dit hield in dat de hele branche vrij was, een voor de Nijmeegse consumenten niet onwelgevallige situatie. Soms werd aan bepaalde overtreders het ambacht ontnomen: „Dese vurs. gesellen van den schoenmeesterenampt oirre ampt opgesacht..." en „vurs. schoenmekeren oirre ampt weder gegeven sub burgimagistratu...".¹⁶⁵

Ook het kopen van huiden en het looien was aan strenge regels gebonden. De keurmeesters hielden toezicht op het looien. Men mocht niet looien wanneer het vroom. De huiden mochten niet gekocht worden bij schippers en vleeshouwers of binnen een mijl van de stad. De bedoeling hiervan is weer oneerlijke concurrentie tegen te gaan. Verkopers van huiden werden zo gedwongen hun goederen op de reglementaire markt te brengen, in dit geval het Vleeshuis.

Uit de ambachtsbrief van de schoenmakers kan men iets afleiden over de organisatie der ambachten. Aan het hoofd stonden vier meesters (ook bij de timmerlieden was dat het geval), die net als de magistraten en de meesters van Sinter Claes voor een jaar werden gekozen. Ongetwijfeld was dit ook de praktijk bij de smeden en de snijders. De leerknapp ontving gedurende twee jaar geen loon, maar kreeg wel kost en inwoning van zijn baas. Volgens werkte hij als gezelschapstoddat er een meestersplaats vrij kwam. Het is de vraag of in de zestiende eeuw veel knechten het meesterschap hebben gehaald. Zij moesten er een steeds hogere som voor betalen, een moeilijke meesterproef afleggen, terwijl de zonen van meesters zonder meer het meesterschap verwierven. Want het „ampt hebben" betekende: de voorrechten van het meesterschap bezitten. Immers de eigenlijke gildebroeders waren enkel en alleen de meesters.¹⁶⁶

3. De kleine ambachten

De Wevers

De wevers zijn in de letterlijke zin van het woord zeker geen klein ambacht geweest. Naar alle waarschijnlijkheid was het in Nijmegen echter wel een jong ambt. De Nijmeegse wevers hebben ook zeker niet alle soorten stof vervaardigd. Het dure laken, dat de stad ieder jaar aan zijn dienaren verstrekke, was import. Stagneerde deze, dan werden de hogere en lagere stadsambtenaren met geld tevreden gesteld.¹⁰⁷ Ook bombazijn werd ingevoerd, evenals uiteraard de fijne zijde. De Nijmegenaren hebben waarschijnlijk alleen het goedkope, grove laken geweven.

De eerste, ons bekende, ambachtsbrief van de wevers dateert van 14 augustus 1479. De belangrijkste punten eruit zijn:¹⁰⁸

- I. De meester moet burger zijn of worden en een som geld geven.
- II. Een meester mag ten hoogste drie getouwen hebben.
- III. Bij schade aan het werk, veroorzaakt door meester of leerknecht, is die schade voor rekening van de meester. De schade die door de meesterknecht wordt veroorzaakt is voor diens rekening.
- IV. Het is verboden om bij kunstlicht te werken, behalve in de winter en dan alleen nog maar van de ochtendklok tot de avondklok.
- V. Alleen ambachtsbroeders mogen weven.
- VI. Men mag geen werk overnemen dat door anderen is aangenomen.
- VII. Een weggelopen leerling mag niet meer te werk worden gesteld.
- VIII. Een leerling moet voor zijn aanneming betalen.
- IX. De gildebroeders zijn verplicht op de gildedag te verschijnen.
- X. Men mag geen leerling aanstellen voordat men weet bij wie hij heeft gewerkt en of hij heeft voldaan.
- XI. Het is verboden de knapen een voorschot te geven.
- XII. De gildebroeders hebben de verplichting te verschijnen op begrafenissen van ambachtsbroeders en bij een oproep van de meesters.
- XIII. Twisten staan ter beoordeling van de meesters van het ambacht.
- XIV. De burgemeesters zijn belast met het innen van de boeten.

Op woensdag na Palmzondag 1568 werd een aanvulling gegeven op de ambachtsbrief:¹⁰⁹

- I. Zonen van meesters hoeven maar half zoveel geld te geven, wanneer zij tot het ambt toetreden, als vreemde gezellen. (over een meesterproef wordt niet gerept.)
- II. Men mag op de teerdag niet twisten.

- III. Gezellen moeten het ambt kopen voor één br. gl. en één ton bier.
- IV. Men is verplicht te verschijnen op begrafenissen en bij een oproep van de meesters.
- V. Het is verboden op heiligendagen te werken.

Een tweede „Ampliatie op den Amptsbrief” dateert van 7 juli 1585:¹⁷⁰

- I. Een gezel die het ambt koopt moet betalen 9 br. gl., één ton bier en een kwart wijn voor de meesters. De zonen van meesters betalen 3 br. gl.
- II. Gezellen die geen zonen van ambachtsmeesters zijn moeten een meesterproef afleggen.

De verplichting het ambacht een ton bier te schenken, stamt uit 1557: „... dat sy denseluen nyet toelaten sullen eer ende bevoer denselvigen gesel hed irst den ampt gegeven een ton biers”.¹⁷¹ In dezelfde keur werd ook nog eens gesteld dat de knecht geen contractbreuk mocht plegen. Veel knechten probeerden na de winter van een vroeger gesloten contract los te komen: „Item off die weveren ennygen knecht by sich gehadt ende overwyntert denselven hedden ende dieselue van oen scheiden eer sijn tijt uyt weer...”.¹⁷² De bedoeling is duidelijk: had de meester de knecht geholpen de slappe wintertijd door te komen, dan moest de knecht zijn verplichtingen nakomen in betere tijden.

In de twee aanvullingen op de Amptsbrief ziet men een mooi voorbeeld van de voortschrijdende protectie van de meesterzonen. In de oorspronkelijke brief werd niet gepraat over een verschillende aankoopssom voor meesterzonen en anderen. In 1568 betaalden de meesterzonen maar half zoveel als de anderen, in 1585 betaalde deze categorie drie maal zoveel voor het ambacht als de meesterzonen. Bovendien moesten deze gezellen plotse-ling een meesterproef afleggen. Er is geen duidelijker voorbeeld van nepo-tisme en verwording van het ambacht te noemen. Dit hangt samen met het totale conjunctuurbeeld. Er viel weinig meer te verdienen in de tachtiger en negentiger jaren. Dus maakten de meesters de toegang tot het ambacht on-mogelijk. Zij verhoogden de oorspronkelijke aankoopssom met maar liefst 800 %!

Concurrentie werd zoveel mogelijk uitgesloten door de bepaling dat een meester ten hoogste drie weefgetouwen mocht hebben. Ook de beperking van het aantal werkuren per dag wijst in die richting. In het algemeen werkte een ambachtsman van zonsopgang tot zonsondergang. Alleen in de winter was het toegestaan bij kunstlicht te arbeiden, zoals we ook bij de schoenmakers zagen. De verhouding meester-knecht-leerling tenslotte komt in punt III van de ambachtsbrief tot uiting. Meesterknechten werden als

zelfstandige ondernemers beschouwd, leerlingen niet. Dit komt overeen met de algemene ontvoogding van de knechten in de zestiende eeuw.¹⁷³

Metselaars en leidekkers

De eerste, ons bekende, „Amptsbrief van de metselaren” dateert van 23 augustus 1582. Tot het ambacht van de metselaren behoorden de metselaars en de leidekkers. De belangrijkste punten uit hun brief zijn:¹⁷⁴

- I. De metselaars moeten burger zijn. Bij hun aanneming moeten zij een som geld aan het ambacht geven, maar ook aan de armen.
- II. Een vreemde gezelschap betaalt wekelijks een bepaalde som.
- III. Een meester mag één leerjongen tegelijk hebben, ook deze moet aan het ambacht betalen en aan de armen (1 gl., 16 st.). De leertijd is vier jaar.
- IV. Men mag geen leerjongen aannemen die bij een andere meester niet heeft uitgediend, of het nu een vreemde is of een leerjongen uit de stad.
- V. Gaat een meester zich metterwoon buiten de stad vestigen, dan moet hij bij zijn terugkomst het ambt opnieuw verwerven.
- VI. Het is verboden werk te verrichten dat buiten de competentie van het ambacht valt.
- VII. Men moet verschijnen bij een oproep van de gildemeesters.
- VIII. De meesterzoon mag zonder meer meester worden, mits in hetzelfde vak en op voorwaarde dat hij burger is.

Ook uit deze brief blijkt de discriminatie tussen burgers en niet-burgers, zonen van meesters en andere kandidaten voor het meesterschap. In vergelijking met de leertijd van de schoenmakersleerling is die van de metselaarsleerling lang. De opperknecht van de metselaar was dan ook de enige leerling, die loon ontving voor zijn werk. De mogelijkheid is niet uitgesloten dat de leertijd van vier jaar, vanwege de moeilijke promotie binnen het ambacht, een minimum was.

De bepaling dat zowel de meester-metselaar als ook de gezelschap een som geld moeten geven aan de armen, typeert de tijd waarin zij gegeven werd. Ook bij de timmerlieden kwam deze bepaling in de eerste brieven niet voor, maar wel in 1592. Hieruit blijkt dat de stad, niet meer in staat de zorg voor de armen te dragen, een deel van de kosten op de ambachten verhaalde, die ze op hun beurt weer door de nieuwaangekomenen lieten betalen.

Uitsluiting van concurrentie spreekt uit de punten III, IV en VI van de ambachtsbrief. Misschien werden deze punten zo stringent gehanteerd, dat sommige ambachtslieden het op de oneerlijke toer moesten gooien om iets

meer te verdienen. De leidekkers kregen eens hun brief opgezegd wegens diefstal en slecht werk: „et meeste deel van den leyendeckeren tot Nijmegen... dat sij dat loit van den huysen gestalen... ende van meningen ontamelicken saken... dat sy oer werck onreclic en onredic maken ende gemaectt hebben... soe is men des ouerkomen datmen den leyendeckeren oeren brief den se van der stat hebben wedersacht heeft”.¹⁷⁵ In zo’n geval liet de stad toe dat er vreemdelingen te werk gesteld werden, terwijl ook de lonen vrij waren: „...alle vremde gesellen... to werk setten mach om den mynstten penninck...”.¹⁷⁶

Het St. Lucasgilde

In de bronnen van de zestiende eeuw wordt het St. Lucasgilde niet genoemd. Volgens Hoogewerff komt het voor in de eerste helft van de zeventiende eeuw.¹⁷⁷ Het is niet onwaarschijnlijk dat de kunstenaars die men in de zestiende eeuw in Nijmegen zo hard nodig had dat zij vrijgesteld waren van de algemene plicht om een burgersdochter te huwen, ondergebracht waren in het ambacht van de zadelmakers. Van Schevichaven noemt bij de ambachtslieden van het zeventiende-eeuwse St. Lucasgilde de ververs, glasschrijvers, borduurders, zadel- en holstermakers.¹⁷⁸

De ambachtsbrief van de zadelmakers dateert waarschijnlijk uit het begin van de zestiende eeuw. De voornaamste punten luiden: ¹⁷⁹

- I. Men mag geen ongekeurde disselbomen verwerken.
- II. Het is verboden oude dissels voor nieuw te verkopen.
- III. Men mag geen gebruikt leer in zadels verwerken en die voor nieuw verkopen.
- IV. Men mag geen oude bidden verkopen, voordat ze gekeurd zijn.
- V. De voorwaarden voor het meesterschap zijn: het burgerschap, een meesterproef (een zadel), en een koopsom (één oude schild).
- VI. De garelmakers en haammakers moeten één halve schild geven.
- VII. Een leerling dient tenminste twee jaar leertijd te doorlopen en moet bij aanneming aan het ambt geven: één halve oude schild en één pond was. Wanneer iemand tot het ambacht toetreedt, die de weduwe van een ambachtsmeester heeft gehuwd, dan zal hij geven één halve oude schild en twee pond was. Meesterzonen die toetreden, betalen één halve oude schild.
- VIII. De ambachtsmeesters moeten twee keurmeesters kiezen met meerderheid van stemmen.
- IX. Genoemde artikelen kunnen alleen door de magistraat ingetrokken worden.

Tassen-, handschoen- en buidelmakers

Deze handwerkslieden vormden een eigen ambacht. Er is een aantal keuren van dit ambt opgenomen in het Keurboek van de stad:¹⁸⁰

- I. Voor het meester worden gelden dezelfde bepalingen als bij de zadelmakers.
- II. De meester moet voor elke leerling die hij aanneemt $\frac{1}{4}$ schild geven.
- III. De leertijd bedraagt tenminste twee jaar; als deze jaren om zijn mag de leerling niet langer alleen voor de kost werken.
- IV. Tassen moeten helemaal van rundleer gemaakt zijn, tenzij een klant schapenleer als materiaal gebruikt wil zien.

De molenaars

Het aantal bepalingen betreffende het malen is zeer klein.¹⁸¹

- I. De molenaars zijn verplicht te malen voor geld en niet meer, zoals zij gewoon zijn, voor gemalen graan of peulvruchten. Hetzelfde geldt voor gerste-, weit-, en havermout.
- II. Het graan moet vóór en het meel na het malen op de stadswaag gewogen worden.
- III. Als de rogge meer dan 4 gulden current kost, mag de molenaar in plaats van geld een half gemalen malder graan of peulvruchten als maalloon eisen.

De laatste bepaling werd nog vaak herhaald, maar bij een andere prijs. De overheid wilde hiermee enigszins tegemoet komen aan de wens van de molenaars te mogen verdienen aan de conjunctuurgevoeligheid van de graanprijzen in plaats van er altijd aan te verliezen.

De bakkers

De ambachtsbrief van de bakkers dateert van 19 maart 1558:¹⁸²

- I. Wie tot het ambt wil horen, moet burger zijn.
- II. De nieuwe meester moet bij aanneming een som geld betalen aan het ambacht en wijn schenken voor de meesters.
- III. Niemand mag brood verkopen dan alleen de bakkers, behalve op de twee marktdagen.
- IV. Sterft een bakker, dan mag zijn vrouw het ambt voortzetten.
- V. Bakkerszonen kunnen tot het ambacht toetreden voor de helft van de koopsom die anderen moeten geven.

- VI. Men is verplicht te verschijnen bij een oproep van de meesters en bij begrafenissen.
- VII. Een bakker moet zijn vak goed verstaan of een kundige meester-knecht hebben. Er wordt niet gesproken van een meesterproef.

Opvallend is dat deze ambachtsbrief niet spreekt over de bakkersleerlingen. Zij werden niet erg goed behandeld. De bakkers lieten de jongens die het ambacht wilden leren, eerst een aanzienlijke som geld betalen. De Raad oordeelde dat dit onredelijk was; „... Is daiomme den seluen belast t'selue van nu vortaen t'onderlaeten. Ende veel meer den jongen gesellen te doen alle gude bevorderunghen ende gunste.¹⁸³

Een aantal keuren uit 1528 handelen over de prijs en de kwaliteit van het brood:¹⁸⁴

- I. De bakkers moeten zich houden aan de prijszetting van de magistraat.
- II. Wie ongezuiverd deeg bakt, krijgt boete.
- III. Men moet zich houden aan de richtlijnen van de keurmeesters.
- IV. Alleen op marktdagen mag brood op straat verkocht worden.
- V. Alle afgekeurde broden gaan naar het gasthuis.

Uit verschillende keuren blijkt dat de magistraat de bakkers niet goed gezind was. Op 23 februari 1531 werd bepaald: „... dat elck van den beckeren alhier jairlick ... onser statt betalen sall een pont kleinre pennongen ...”,¹⁸⁵ een merkwaardige maatregel die anders alleen werd toegepast tegenover vreemden. In 1542 beklagden de meesters van de broederschappen en ambten zich bij de Raad over de knoeierijen van de bakkers en „... begeren dat onse ersame heren een opsicht hebben willen op die policie ... (van het brood) tot wailvaert der schemelre gemeinten op oerren eett”.¹⁸⁶ De Raad ging op de eis van de ambachten en broederschappen in. Het gewicht van het brood werd voortaan vastgesteld¹⁸⁷ en gecontroleerd.¹⁸⁸

Desondanks bleven de bakkers met het brood knoeien. In 1558 werd zelfs hun ambachtsbrief ingetrokken. De bakkers beloofden beterschap en ze kregen hun brief weer terug, maar met de waarschuwing dat de burgemeesters te allen tijde konden bevelen hem terug te brengen.¹⁸⁹ In 1587 was het helemaal mis. De Raad gaf de burgers het recht zelf brood te bakken en te verkopen wegens misbruiken bij de bakkers. Er werd een lijst opgesteld van burgers die zich hadden aangemeld om brood te bakken.¹⁹⁰

De grote zorg van de magistraat over gewicht, kwaliteit en prijs van het brood is alleszins begrijpelijk. Het ging hier tenslotte om een van de eerste levensbehoeften. Daarom vond de controle op het brood ten slotte direct door de overheid plaats en wel door de burgemeesters en niet indirect door beëdigde keurmeesters. De boetes die werden opgelegd aan bakkers die het

brood te licht hadden gebakken, waren dan ook erg hoog. In 1598 waren zij opgelopen tot 10 daler per overtreding.¹⁹¹ Ook de concurrentie van buiten het ambacht was bij de bakkers groter dan bij de overige handwerkslieden. De Amptsbrief van 1558 bepaalde dat het verboden was brood te verkopen, maar niet dat de vrouwen geen brood mochten bakken. Op de twee marktdagen mochten zelfs bakkers van buiten Nijmegen hun brood „vercopen ende veill hebben offt schoin heilige daghe sijn off wesen ende verder nyet. Edoch die vier hoightijden hier uytgesundert dair als dan des anderen daghes mercktdach van gehalden sall werden”.¹⁹²

De vleeshouwers

In de zestiende eeuw vormden de Nijmeegse vleeshouwers nog geen ambacht. Dat blijkt uit een keur van 19 juni 1549: „tot welcker tijt ymantz van unsen burgeren off ingesetenen der statt van Nijmegen ennyge vette ossen, koeyen, runderen, vercken, schapen, lammeren willen doin slachten, om die voirt toe vercopen, dat dieselffste burger ende ingesetenen die vurs. beesten moegen doin verkoepen in der statt vleischuys off dairvoir op die benck bij den slachteren ende uytsliteren, dairtoe van wegen der statt gesat ende geoirloefft...”. Maar ook toen was er al overheidstoezicht op de kwaliteit en de prijs van het vlees: „...irst gehalden sullen sijn der statt koermester tlaten besien ende koeren ende datselffste vleisch nyet duyrrre en sullen geuen dan bij gesath burgemeisteren schepen ende raith”.¹⁹³

De enige plaats waar vlees verkocht mocht worden was het Vleeshuis. Dit gebod is talloze malen overtreden. In 1575 kregen de vleeshouwers die in hun huizen vlees hadden verkocht een fikse straf: „ende sullen bynnen jair ende dach int vleishuyss oick ghein nerong hebben...”.¹⁹⁴ Vijf jaar later was het echter weer zover. Nu liet de Raad het bij een waarschuwing. De vleeshouwers moesten hun vlees in het vleeshuis op het Valkhof verkopen. Een uitzondering werd gemaakt voor een weduwe. Zij mocht voor haar deur verkopen.¹⁹⁵

De stedelijke overheid bepaalde de prijs. De vleeshouwers hadden zich daaraan te houden, maar er kwamen ook op dit gebied nogal eens overtredingen voor. In 1571 werd gesteld: „dat van nu vortan die vleshouweren idt gesatt van mijn heeren int setten volgen off sanderen dach na die settong bij den borgemeisteren komen ende oire beswerenis to kennen gheven sullen...”.¹⁹⁶ De prijszetting van het vlees geschiedde op Woensdag, soms elke week, meestal echter maar enkele malen per jaar.

Ten slotte probeerde de stad haar vleeshouwers nog enige zin voor netheid bij te brengen: „dat alle dieghenen, die osschen, koeien offt anderen beesten slachten dat sij dairvan gein platzen met bloit opten straten uytgieten en sullen”.¹⁹⁷ Men moet dit zien als een onderdeel van het nooit

flatende streven van de stad om orde te scheppen in de smalle, bochtige traatjes van Nijmegen, waar kippen, varkens en mensen door elkaar rioelden, terwijl aanvankelijk ook nog varkenshokken tegen de huizen gebouwd werden.

De brouwers, wijntappers en biertappers

'an „brouweren, bierteppers en wijnwerden” zijn heel wat meer keuren vergebelen dan van welk ambacht ook. Een van de redenen daarvoor is at er een ongelooflijke verwarring heerste over de bieraccijns, een andere at de brouwerij nu eenmaal een belangrijke nering was.

De brouwers

De eerste ambachtsbrief van de brouwers, die nog bewaard is, dateert van september 1568. De voornaamste punten zijn: ¹⁹⁸

- I. Brouwers moeten burgers zijn. Wie geen brouwerszoon is en het vak wil uitoefenen, moet het ambacht geven zes goudguldens, was voor kaarsen, wijn voor de meesters en de bode één kan wijn.
- II. Geboren brouwerszonen mogen alle voorrechten van het ambacht genieten; zij zijn verschuldigd: één pond was, de meesters één kwart de bode één kan wijn.
- III. Het is verboden het bier duurder te verkopen dan de prijszetting van burgemeesters, schepenen en Raad.
- IV. Niemand van de brouwers mag aan de klanten van een ander bier verkopen, of de klanten van een ander aftroggelen, zonder deze daarvoor een vergoeding te geven.
- V. Niemand van de brouwers mag de tonnen van een ander gebruiken zonder diens toestemming.
- VI. Het is verboden bier in hoeveelheden van vaten of halve vaten te verkopen zonder paspoort.
- VII. Het is verboden te brouwen op zondagen, de vier hoogtijdagen aposteldagen, Mariadagen en St. Stephanusdag.
- VIII. Op dezelfde dagen (in Nijmegen geboden feestdagen) mag men geer bier verkopen. Voor de andere heiligendagen moet het consent van de meesters van de brouwers gevraagd worden.
- IX. Men is verplicht op te komen als de meesters het ambacht oproepen en met name, als iemand van het ambacht gestorven is.
- X. Er wordt een belasting geheven van een halve br. st. voor elk brouwsel, tot onderhoud van het altaar.
- XI. Het is verboden een brouwersknecht, die schulden heeft gemaakt, in dienst te nemen, gedurende één jaar en zes weken.

- XII. Het kopen van hop is de taak van de brouwersmeesters. Koopt een brouwer zelf hop, dan is hij verplicht een deel daarvan te geven aan zijn ambtgenoten.
- XIII. Men mag geen kolen kopen, tenzij de vier meesters verlof geven, en dan alleen als men een heel schip kolen kan kopen en opslaan. De andere brouwers kunnen dan bij zo iemand kolen kopen.
- XIV. Bij het aannemen van een leerknecht moet de brouwer één pond was geven.
- XV. Het statiegeld van een heel vat bedraagt 15 st., van een half vat 8 st. Dit is de waarde van het vat.
- XVI. Ontstaat om een of andere reden onenigheid in het ambacht, dan zullen alle brouwers bij elkaar komen en met meerderheid van stemmen de zaak oplossen.
- XVII. Komt iemand zijn verplichtingen niet na, dan zullen meesters en burgemeesters dat op hem verhalen.

Opvallend in deze ambachtsbrief is dat twist niet door burgemeesters en Raad werd bijgelegd, maar dat die in de voltallige vergadering van de brouwers zeer democratisch werd besproken en met meerderheid van stemmen beslecht. Ook deze brief zegt weer iets over de organisatie van het ambacht. Aan het hoofd stonden vier meesters. In het raadsignaat van 1568 worden negen bierbrouwers genoemd.¹⁹⁹ Zij hadden in ieder geval één knecht, maar waarschijnlijk meer (punt XIV). Het aantal brouwersgezellen in Nijmegen bedroeg dus enige tientallen. Het Nijmeegse bier, met name de mol en in mindere mate ook de juxtart, was een vermaard exportprodukt.

Van de losse keuren die betrekking hebben op het brouwerenambt volgen hieronder de belangrijkste:

- 1. Brouwers mogen bier of hop alleen verkopen in tonnen die door de stad gebrandmerkt zijn (s.d., maar voor 1500).²⁰⁰
- 2. Bier mag alleen op klaarlichte dag uitgevoerd worden, en dan alleen met een geldig paspoort (2 maart 1530, vernieuwd, 17 juli 1580 en 16 april 1581).²⁰¹
- 3. De gezamenlijke brouwers worden bekeurd wegens het te duur verkopen van bier, d.w.z. boven de prijszetting van de magistraat, met een boete van 100 Joachimdalers (21 mei 1558).²⁰²
- 4. Iedere brouwer heeft zich te houden aan de prijszetting van burge-meesters, schepenen en Raad, voor zover hij zijn bier in het schependom verkoopt. Maar als hij zijn bier buiten het schependom verkoopt, zijn zowel de prijs als de kwaliteit vrij (1560).²⁰³
- 5. Ook binnen de stad gold de plicht paspoorten voor het bier te bezitten (laatstelijk herhaald 31 maart 1568).²⁰⁴
- 6. In 1568 wordt tussen magistraat en brouwers de afspraak gemaakt dat

men voortaan de bierprijs, die gekoppeld wordt aan de graanprijs, in onderling overleg zal vaststellen.²⁰⁵

7. „Ordonnancie van den klein brouwers”. De brouwers moeten het burgerschap kopen. Die al jarenlang hier wonen en gehuwd zijn, zal men het burgerschap schenken, hoewel zij niet met een burgersdochter getrouwd zijn. Die nog niet getrouwd zijn, moeten een burgersdochter huwen. Ook in andere zaken zullen de kleine brouwers handelen als de grote (28 juli 1568).²⁰⁶
8. Bierbrouwers en biertappers mogen niet op elkaars terrein werken: „dat nymant bier tappen off om gelt verkopen en sall dat hy selffs gebrouwen off laten brouwen hefft... Ende wie bier brouwt die en sall nyet tappen ende wie bier tapt, die en sall nyet brouwen” (12 september 1568).²⁰⁷
9. „Nijhe ordinantie opt bier” (1568):²⁰⁸
 - I. De brouwers moeten de bieraccijns betalen en het paspoort van het bier dat verscheept wordt, in bezit hebben, voordat het schip de trossen losgooit.
 - II. Het bier dat te land vervoerd wordt, zowel in de stad als daarbuiten, moet van een paspoort voorzien zijn, wanneer het de kelder van de brouwer verlaat.
 - III. De burgers moeten hun accijns betalen, voordat het laatste vat van de partij in de kelder wordt gebracht.
 - IV. De portiers en de bewaarders van de paspoorten moeten zich de paspoorten laten tonen; gebeurt dat niet, dan is het bier verbeurd verklaard.
 - V. De brouwers moeten zich aan de prijszetting van de Raad houden, d.w.z. voor het bier dat in de stad door de waarden en waardinnen wordt getapt.
 - VII. Mochten er tappers zijn die zelf bier brouwen, dan moeten zij een hogere accijns betalen, n.l. van elke ton 8½ br. st.
 - VIII. De brouwers mogen geen bier leveren voordat zij de paspoorten daarvan gezien hebben.
10. „Soe men bevijndt daechlix hoe langer hoe meer dat der stadt oir accyssen ontfrempt ende dairdurch zeer verkort wordt is men veroirsaeckt eenen pollicymeester toe stellen op die bieren...”. De taak van deze man wordt als volgt omschreven:²⁰⁹
 - I. De policiemeester moet dag en nacht toezien of er ergens bier wordt vervoerd en in dat geval inzage eisen van het paspoort.
 - II. Na een avondlijke controle moet hij de volgende dag de kelders van de biertappers bezoeken en kijken of er niet méér vaten zijn dan de paspoorten vermelden.

III. Ten alle tijde mogen zij inzage eisen van de paspoorten en vragen waar dat bier gebrouwen is, waarheen het gebracht wordt, hoeveel tonnen daar afgeleverd moeten worden en daarna moeten zij deze getallen vergelijken met die in het accijsboek.

De man die zo'n baantje op zich neemt, zal waarachtig geen populaire figuur worden. De Raad weet dit en verklaart dan ook dat Evert de policiemeester door de stad beschermd zal worden tegen overlast (1577).

Na dit jaar komen de brouwers weinig meer voor in de bronnen. Dit was zeker niet alleen te danken aan het feit dat de brouwers zich aan de voorschriften hielden. Veel meer werd dit veroorzaakt door de algemene economische teruggang, waarin ook de brouwers volop deelden.

Wijntappers of wijnwaarden

Meestal werden deze woorden door elkaar gebruikt. Men bedoelde er slijters mee, maar ook grossiers, hoewel de Raad bepaalde dat tappers die wijn verkochten per kan of met kleine vaatjes, niet als grossiers gezien mochten worden.²¹⁰ De grossiers waren zeer aanzienlijke lieden die een grote invloed uitoefenden op de stedelijke regering. De meesten van hen waren tevens wijnexporteurs.²¹¹

In het Keurboek van de stad Nijmegen werd aangaande de wijntappers het volgende aangetekend:²¹²

- I. De wijn moet verkocht worden met volle maten.
- II. Wijntappers moeten burgers zijn.
- III. Nieuwe en oude wijn moeten vermengd worden.
- IV. Buitenburgers (burgers die niet in de stad, maar wel in het schependom woonden) mogen geen wijn tappen.
- V. De voorgeschreven maat: de kan waarin getapt wordt, moet meer dan een kwart: ca. 1½ liter) kunnen bevatten. De kan moet aan de binnenkant voorzien zijn van maatstreepjes en het stadsteken dragen.
- VI. Men moet tappen tot de maatstreep.
- VII. Wijn- en biertappers moeten zich houden aan de prijszetting van de Raad.
- VIII. Het is verboden reclame te maken voor wijn die er niet meer is, meer dan één keer wijn aan te prijzen en andere wijn te leveren dan die men te proeven gaf.

Ook voor de wijnwaarden was het kennelijk moeilijk zich te houden aan de voorgeschreven prijs: „zeven wijn waarden hebben sich purgiert den wyn

nyet hoger vercofft thebn dan na gesatt der ouericheit".²¹³ In 1574 werden drie wijnwaarden, o.a. die van de beruchte uitspanning „De Engel” beboet met zes dalers, omdat zij de wijn te duur verkocht hadden.²¹⁴

De biertappers

De biertappers mochten geen brouwer zijn en brouwers geen biertapper. Van de bierschenkers zijn nog enige keuren over, die gebundeld werden in het Keurboek. De voornaamste punten daarvan luiden:²¹⁵

- I. De inhoudsmaat van een bierton moet één aem (ca. 140 liter) zijn, van een hopton 80 kwarten (ca. 120 liter).
- II. De inhoud van de schenkmaten moet zijn een kwart (ca. 1¹/₂ liter) of een mengel (ca. 0,7 liter).
- III. De waard mag niet toestaan dat zijn meisjes de gasten „clareyt” (een soort koekjes van wittebrood) opdringen. De meisjes mogen de mensen ook thuis niet lastig vallen door het aanbieden van dit gebak.
- IV. Als iemand wil vertrekken zonder zijn rekening te betalen, mag de waard hem vasthouden.
- V. De tonnen waarin de waarden het bier verkopen, moeten door de stad gebrandmerkt zijn.

Over de sluitingstijd van de café's spreekt een keur die zich bezighoudt met de openbare veiligheid in het algemeen. Aangezien er geen straatverlichting was, verplichtte de magistraat ieder die na negen uur op straat liep, een lantaarn te dragen. Bovendien was het verboden „des nachts mit enniger langen messen, sweerden, hameren off dergelicken... langs der straten (te) gaan”. De magistraat hoopte hierdoor te voorkomen dat ruzies die in de herbergen begonnen waren, na sluitingstijd („Affter IX uren des avonts... gheen bier te tappen”) ergens in een donker hoekje met het mes werden uitgevochten.²¹⁶

4. Systematische vergelijking van de ambachten

Een echte systematische vergelijking van de Nijmeegse ambachten is niet mogelijk. Van sommige ambten is een volledige ambachtsbrief bewaard gebleven, van andere slechts enkele losse keuren. Het gevolg daarvan is dat bepalingen ontbreken, waarvan men met zekerheid kan stellen dat ze bestaan hebben. In de keuren die betrekking hebben op de biertappers en de molenaars staat b.v. nergens dat deze lieden burger moesten zijn. Toch is dat zeker het geval geweest. Alléén bij de brouwers, schoenmakers en timmerlieden wordt het aantal meesters vermeld, die het gilde bestuurden, n.l. vier. Het is echter vrijwel zeker dat de meeste ambachten vier meesters

	bakers	bierbrouwers	biertappers	metselaars	molenars	schoenmakers	ameden	snijders	taseemakers	timmerlieden	vleeshouwers	weyers	wijnlappers	zadelmakers	VERGELIJKING VAN DE NIJMEEGSE AMBACHTEN OP GROND VAN ZESTIENDEEUEWSE KEUREN
x	x														burgerschap verplicht
x		x		x			x	x							aankoopsom in geld
						x				x					gift van wijn, was en bier
x										x					meesterzoon geeft kleinere aankoopsom
				x											meesterzoon zonder meer toegelaten
				x											extra heffing voor vreemden
									x						verbod vreemde knechten aan te nemen
x		x		x		x			x	x					aankoopsom leerknacht
						x									aankoopsom in 16e eeuw verhoogd
															geen knecht aannemen die kontraktbreuk heeft gepleegd
				x											aantal knechten beperkt tot één
						x									aantal meesters van vier
								x							weduwe mag meesterschap tijdelijk uitoefenen
						x									weduwe blijft onbeperkt lid van het ambacht
															bij vertrek uit de stad vervalt het lidmaatschap
						x	x								opkomstplicht, b.v. bij begravenissen
															ambachtsmonopolie
						x	x								vrijhandel op jaar-, week-, dagmarkten
x		x													meesterproef verplicht
x						x									leertijd twee jaar zonder loon
															leertijd vier jaar met loon
		x				x									werktijd aangegeven
x	x	x	x				x	x							bepalingen betreffende produktiemethoden, ook i. v.m. concurrentie
			x				x	x							niet in huis verkopen
	x														accijns op produkten of goederen
	x		x					x							prijs door de magistraat bepaald
x			x				x								controle door twee keurmeesters en/of magistraat
x			x	x			x	x							kontroversen door magistraat te behandelen
		x													kontroversen door ambacht te behandelen
		x		x			x								boetes door burgemeesters te innen

hadden. Gegevens betreffende de werktijd vindt men bij de biertappers, de schoenmakers en de wevers. De veronderstelling is echter gewettigd dat alle ambachtslieden werkten van zonsopgang tot zonsondergang.²¹⁷ De opkomstplicht van gildebroeders, met name bij begrafenissen, gold ongetwijfeld voor alle ambachten.

Uit de schaarse gegevens kan men wel een aantal algemene conclusies trekken. Zij vertonen grote overeenkomst met de praktijk van het gildewezen in de andere Nederlandse steden.²¹⁸

In de meeste bedrijfstakingen bestond gildedwang. Het burgerschap was een eerste vereiste voor het lidmaatschap van een ambacht. De aankoopssom was hoog, maar werd tot de helft verminderd of verviel helemaal wanneer het zonen van meesters betrof. Naarmate het gildewezen verstarde en de economische situatie verslechterde, werd het steeds moeilijker, zeker voor vreemdelingen om het lidmaatschap te verwerven. Een probaat middel om dit te bereiken was een drastische verhoging van het entréegeld. De weduwe van een overleden meester mocht het ambt gedurende een bepaalde tijd blijven uitoefenen, of zij werd voor goed in het ambacht opgenomen.

De onderlinge verhoudingen binnen het gilde waren geheel in het voordeel van de meesters geregeld. Alleen zij waren volwaardige leden van het ambacht. De knechten en leerjongens waren door een contract aan hun meester gebonden. Verbreking van deze overeenkomst leidde onherroepelijk tot uitsluiting uit het gildewezen. De leerknechten werkten gedurende hun leertijd van twee jaar voor kost en inwoning. Alleen de metselaarsleerjongen diende vier jaar bij zijn baas, maar hij ontving dan ook een salaris. De leerknechten moesten een bepaalde som als entréegeld aan het ambacht betalen. Zij werden zonder enige twijfel uitgebuit.

De meesterproef zal waarschijnlijk in de meeste ambachten verplicht zijn geweest. Meesterzonen waren ervan vrijgesteld. De onderlinge concurrentie werd in een groot aantal voorschriften geregeld, b.v. door een verbod op inkopen in het groot van grondstoffen of artikelen voor het eigen bedrijf, door beperking van het aantal knechts en leerjongens, door beperking van de werktijd, door voorschriften betreffende de plaats en methode van produktie en verkoop, door strikte bepalingen over jaar-, week- en dagmarkten, door controle van ambachtsmeesters, keurmeesters en magistraat en zeker ook doordat de magistraat de bevoegdheid had fikse boetes op te leggen. Van dit alles profiteerde tevens de consument. Maar zijn belangen werden toch in de eerste plaats gediend doordat de magistraat de prijs van de belangrijkste levensmiddelen vaststelde.

Het is tenslotte opvallend dat er in de bronnen nergens gesproken wordt over onderlinge verzekeringen van knechten, de z.g. knechtsbossen, of van knechtengilden. Men zou hieruit mogen concluderen dat de ontvoogding van de gezellen in Nijmegen niet erg ver gevorderd was.

¹ Inv. 2611.

² De volledige weergave van het register is, vanwege zijn omvang, in het kader van deze publicatie onmogelijk.

³ J. Blaeu, *Toneel der steden van de vereenighde Nederlanden . . .*, hierin het artikel van „Iohan Smith, Dienaer des Godlycken Woorts aldaer” (Nijmegen). De dominee schrijft: „Sommige syn tot den koophandel genegen, onder welke men de schippers reket, en de osseweyers, die in 't mesten van ossen, en de Brouwers, die in 't leveren van goet bier, by de gebuervolckeren seer gepresen worden . . .”.

⁴ Een rekening van de doorvaart uit het jaar 1583 (inv. 1931), noemt als de voornaamste transitogoederen: bier, zout, vis (haring, stokvis, labberdaan), wijn, haver, gerst, weit, rogge, linnen, wol, boter, kaas en olie. Van deze goederen nemen bier, zout en vis het grootste deel voor hun rekening.

De rekeningen van de Rijkstol, waar de transitogoederen werden aangegeven, berusten verder in het Rijksarchief van Gelderland te Arnhem, archief van de Rekenkamer. Over de doorvaart leze men:

W. Jappe Alberts, *Geschiedenis van Gelderland van de vroegste tijden tot het einde der Middeleeuwen*, 's-Gravenhage 1966;

T. S. Jansma, *De beteekenis van Dordrecht omstreeks het midden der zestiende eeuw*, in: *De Economist* XCII (1943), pag. 212-250;

Unger, *De economische structuur*, a.w., pag. 947-984.

⁵ Gorissen, a.w., pag. 65.

⁶ Inv. 2620, 2622.

⁷ Inv. 2613-2619.

⁸ Inv. 2588-2612.

⁹ R. Haepke, *Niederländische Akten und Urkunden zur Geschichte der Hanse und zur deutschen Seegeschichte, I und II*, München/Leipzig/Lübeck 1913-1923, Deel II, pag. 5.

¹⁰ Haepke, a.w., II, pag. 70.

¹¹ Inv. 2602.

¹² Inv. 2610.

¹³ Haepke, a.w., II, pag. 59.

¹⁴ Inv. 2605.

¹⁵ Haepke, a.w., II, pag. 177.

¹⁶ Inv. 2606.

Haepke, a.w., II, pag. 294, 296.

¹⁷ Haepke, a.w., II, pag. 423.

¹⁸ Haepke, a.w., II, pag. 729.

¹⁹ Inv. 2601.

Haepke, a.w., II, pag. 821.

²⁰ Inv. 2601.

Haepke, a.w., II, pag. 860.

²¹ Haepke, a.w., II, pag. 908.

²² Inv. 2612.

Haepke, a.w., II, pag. 921.

- ²³ Inv. 2607.
Haepke, a.w., II, pag. 950, noot 1.
- ²⁴ Inv. 2608.
- ²⁵ Een volledige beschrijving van de Nijmeegse handel veronderstelt een omvangrijk bronnenonderzoek buiten het Nijmeegse archief. Zo'n studie is voor deze publicatie niet ondernomen. Ik beperk mij tot een aantal belangrijke aspecten van de interstedelijke handel.
- ²⁶ Ter vergelijking: in Nijmegen kostte een ton bier in 1557: 34.15 br. st., in 1558: 23.45 br. st., in 1559: 30.92 br. st.
- ²⁷ Inv. 2613 E.
Haepke, a.w., I, pag. 656, 776, 788, 792,
Haepke, a.w., II, pag. 10, 28, 29 (vooral voetnoot 2).
- ²⁸ In Nijmegen kostte een ton in 1560: 27.70 br. st., in 1561: 28.25 br. st., in 1562: 33.15 br. st.
- ²⁹ Inv. 2605, 2623.
Haepke, a.w., II, pag. 109, 115.
- ³⁰ Blijkens een „Informatie” van 1553 werd ook Nijmeegs bier in Dordrecht ingevoerd; zie: Unger, De economische structuur, a.w., pag. 962 en 970.
- ³¹ Inv. 2712, 2714.
- ³² Zie b.v.: Houtte, Economische geschiedenis, a.w., pag. 113-114.
- ³³ Unger, a.w., pag. 970.
- ³⁴ Inv. 2712, regist 733.
- ³⁵ Inv. 2703.
- ³⁶ Inv. 242.
- ³⁷ W.S. Unger, De levensmiddelenbevoorrading der Hollandsche steden in de Middeleeuwen, Amsterdam 1916, pag. 141.
- ³⁸ Inv. 2760.
- ³⁹ Zie ook: Unger, De economische structuur, a.w., pag. 976.
- ⁴⁰ Haepke, a.w., II, pag. 512. Voor de zout- en haringhandel van Dordrecht, zie: Jansma, a.w., pag. 230 en Unger, De economische structuur, a.w., pag. 972-973. Voor de Zeeuwse zoutindustrie, zie: H. van der Wee, De handelsbetrekkingen tussen Antwerpen en de Noordelijke Nederlanden tijdens de 14e, 15e en 16e eeuw; in: Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden XX (1965/6), pag. 273-279.
- ⁴¹ Inv. 2764.
- ⁴² Haepke, a.w., II, pag. 730.
- ⁴³ Inv. 2620, 2600, 2621, 2622.
- ⁴⁴ Houtte, Economische geschiedenis, a.w., pag. 109.
- ⁴⁵ Van 1568-1573 verbleven de Engelsen in Hamburg, zie: Houtte, a.w., pag. 109.
- ⁴⁶ Houtte, a.w., pag. 110.
- ⁴⁷ Textielprijzen, zie: Hoofdstuk III, par. 5, pag. 133-134.
- ⁴⁸ Ordonantie Weeshuis, archief van het Weeshuis, inv. 1. De opbrengst van steenkool in het Prinsbisdom Luik steeg tussen 1545 en 1562 van 48.000 tot 90.500 ton per jaar, zie: Houtte, a.w., pag. 96.
- ⁴⁹ Jansma, a.w., pag. 225.
- ⁵⁰ Inv. 2623.
Haepke, a.w., II, pag. 96.
- ⁵¹ Jansma, a.w., pag. 223.

- ⁵² Smokkelhandel op de vijand, zie: J. H. Kernkamp, De handel op de vijand 1572-1609, Utrecht 1931, pag. 204-205.
- ⁵³ Inv. 242.
- ⁵⁴ Inv. 2703.
- ⁵⁵ Belasting voor handel op de vijand, zie: Haepke, a.w. II, pag. 862 en Kernkamp, a.w., pag. 105.
- ⁵⁶ R.S. 1579.
- ⁵⁷ Kolman, a.w., pag. 55.
- ⁵⁸ Kernkamp, a.w., pag. 22. De plakكاتen betreffende het verbod van handel op de vijand werden ook in Nijmegen gepubliceerd (inv. 408). De meeste zijn opgenomen in het Groot Gelders Placaetboek.
- ⁵⁹ Kernkamp, a.w., pag. 93.
- ⁶⁰ Rek. 1579.
- ⁶¹ Haepke, a.w. II, pag. 862.
- ⁶² Kernkamp, a.w., pag. 117.
- ⁶³ Kernkamp, a.w., pag. 149.
- ⁶⁴ Kernkamp, a.w., pag. 168.
- ⁶⁵ Kernkamp, a.w., pag. 213.
- ⁶⁶ R.S. 1592.
- ⁶⁷ Unger, De levensmiddelenbevoorrading, a.w., pag. 4.
- ⁶⁸ Unger, De levensmiddelenbevoorrading, a.w., pag. 7,
W. S. Unger, De Hollandse graanhandel en graanhandelspolitiek in de Middeleeuwen;
in: De Economist LXXV (1916), pag. 370.
Muller, a.w., II, pag. 97.
- ⁶⁹ Unger, De levensmiddelenbevoorrading, a.w., pag. 18-21.
Muller, a.w., II, pag. 104-107.
W. Naudé, Deutsche städtische Getreidehandelspolitik vom 15.-17. Jahrhundert, mit
besonderer Berücksichtigung Stettins und Hamburgs, Leipzig 1889, pag. 7.
- ⁷⁰ Naudé, a.w., pag. 7.
- ⁷¹ Unger, De levensmiddelenbevoorrading, a.w., pag. 21.
- ⁷² Unger, Graanhandel, a.w., pag. 461-508.
- ⁷³ R.S. 1582.
- ⁷⁴ Krom en Pols, a.w., pag. 30.
- ⁷⁵ Inv. 1252.
- ⁷⁶ R.S. 1561.
- ⁷⁷ Krom en Pols, a.w., pag. 216.
- ⁷⁸ Zie ook: Muller, a.w., II, pag. 83.
- ⁷⁹ R.S. 1559.
- ⁸⁰ Krom en Pols, a.w., pag. 93.
- ⁸¹ Gorissen, a.w., pag. 108-109.
- ⁸² R.S. 1567.
- ⁸³ Inv. 563-564.
- ⁸⁴ Blaeu, a.w., onder Nijmegen.
- ⁸⁵ R.S. 1561.
- ⁸⁶ R.S. 1567.
- ⁸⁷ Krom en Pols, a.w., pag. 352.
- ⁸⁸ Krom en Pols, a.w., pag. 183.
- ⁸⁹ Krom en Pols, a.w., pag. 23.

- ⁹⁰ Krom en Pols, a.w., pag. 64.
- ⁹¹ Zie ook: Unger, graanhandel, a.w., pag. 337-386 en 461-508;
Naudé, a.w.;
Muller, a.w., II, pag. 101-107.
- ⁹² Ontleend aan een keur van rond 1560, Krom en Pols, a.w., pag. 19-22. Van de aanvullende bepalingen worden de bronvermeldingen hierna gegeven.
- ⁹³ Krom en Pols, a.w., pag. 111.
- ⁹⁴ R.S. 1594.
- ⁹⁵ Krom en Pols, a.w., pag. 293.
- ⁹⁶ Krom en Pols, a.w., pag. 293.
- ⁹⁷ R.S. 1594.
- ⁹⁸ Krom en Pols, a.w., pag. 66.
- ⁹⁹ R.S. 1600.
- ¹⁰⁰ Krom en Pols, a.w., pag. 114.
- ¹⁰¹ R.S. 1558.
- ¹⁰² Krom en Pols, a.w., pag. 103.
- ¹⁰³ R.S. 1596.
- ¹⁰⁴ Rek. 1565.
- ¹⁰⁵ R.S. 1597.
- ¹⁰⁶ R.S. 1551.
- ¹⁰⁷ Krom en Pols, a.w., pag. 261.
- ¹⁰⁸ Inv. 408 en 409.
- ¹⁰⁹ B.v. in 1553; inv. 234.
- ¹¹⁰ Inv. 409.
- ¹¹¹ R.S. 1565-1566;
Concept, inv. 1409;
R.S. 1574.
- ¹¹² R.S. 1597.
- ¹¹³ R.S. 20 jan. en 2 febr. 1598.
- ¹¹⁴ Naudé, a.w., pag. 19;
Unger, graanhandel, a.w., pag. 475-476.
- ¹¹⁵ Deliberatie, inv. 2824.
- ¹¹⁶ Krom en Pols, a.w., pag. 262.
- ¹¹⁷ Deliberatie, inv. 2824.
- ¹¹⁸ Krom en Pols, a.w., pag. 61-67.
- ¹¹⁹ Krom en Pols, a.w., pag. 103.
- ¹²⁰ R.S. 1580.
- ¹²¹ Anno 1551; inv. 1252.
- ¹²² Rek. 1560.
- ¹²³ R.S. 1600.
- ¹²⁴ Krom en Pols, a.w., pag. 55-59.
- ¹²⁵ R.S. 1575.
- ¹²⁶ Krom en Pols, a.w., pag. 24-26.
- ¹²⁷ R.S. 1594.
- ¹²⁸ Zie: H. D. J. van Schevichaven, Penschetsen uit Nijmegen's verleden, Deel I, Nijmegen 1898, pag. 50; Deel III, Nijmegen 1904, pag. 121;
H. D. J. van Schevichaven, De Nijmeegsche ambten en gilden, in: Provinciale Geldersche en Nijmeegsche Courant, 1904 (27 nov. en 4 dec.).

- 129 Zie: H. van Werveke, De medezeggenschap van de knapen (gezellen) in de Middeleeuwse ambachten, in: Mededelingen van de Kon. Vlaamse Academie, Klasse der Letteren, Antwerpen/Utrecht 1943, pag. 15-16.
- 130 Krom en Pols, a.w., pag. 272.
- 131 Zie: Hoofdstuk I, par. 1, pag. 21-25.
- 132 Krom en Pols, a.w., pag. 240.
- 133 R.S. 1558.
- 134 R.S. 1581.
- 135 Inv. 3195.
- 136 B.v.: R.S. 1578 en 1581.
- 137 Muller, a.w., II, pag. 144.
- 138 Zie: Hoofdstuk I, par. 2, pag. 27-28.
- 139 J. G. Ch. Joosting, Inventaris van het Oud-archief der Nijmeegsche Broederschappen, Nijmegen 1891, pag. XV.
- 140 H. D. J. van Schevichaven, Het Nijmeegse schippersgild en zijn antipendium, in: Oud Hollandsche nieuwe Bijdragen XXX (1912), pag. 9-17.
G. Steen, De verering van St. Olav in de lage landen aan de zee. Het St. Olavsgilde der schipluiden te Nijmegen, in: Uit het land van St. Olav XXI (1947), pag. 2-6.
- 141 R.S. 1596.
- 142 Register, inv. 2611.
- 143 Voor de politieke invloed van schippers en kramers, zie: Hoofdstuk I, par. 1, pag. 21-25 en hoofdstuk II, par. 1, pag. 57-58.
- 144 „Cremeren angainde”, inv. 2818. In de vijftiende eeuw wordt wel van „Cremerenamt” gesproken.
- 145 R.S. 1597.
- 146 Krom en Pols, a.w., pag. 23.
- 147 Krom en Pols, a.w., pag. 49.
- 148 Krom en Pols, a.w., pag. 268.
- 149 Krom en Pols, a.w., pag. 70-71.
- 150 R.S. 1600.
- 151 R.S. 1562.
- 152 R.S. 1562.
- 153 R.S. 1561.
- 154 R.S. 1564.
- 155 Amptsbrief, inv. 2823.
- 156 Amptsbrief, inv. 2821.
- 157 Het request vindt men onder inv. 2825, de nieuwe ordonantie komt in de inventaris niet voor, maar berust in het kabinet van oudheden, B 2. Daar vindt men ook het protocol van de aanneming van een meester, afgedrukt als bijlage III.
- 158 Krom en Pols, a.w., pag. 76-78.
- 159 R.S. 1566.
- 160 Krom en Pols, a.w., pag. 352.
- 161 R.S. 1574.
- 162 R.S. 1564.
- 163 Krom en Pols, a.w., pag. 352.
- 164 Krom en Pols, a.w., pag. 113 en 353.
- 165 Krom en Pols, a.w., pag. 68-69.

- 166 Zie: Werveke, medezeggenschap, a.w., pag. 9-14;
I. H. van Eeghen, De gilden. Theorie en practijk, Bussum 1965, pag. 26.
G. J. Hoogewerff, De geschiedenis van de St. Lucasgilden in Nederland, Amsterdam 1947, pag. 23.
- 167 Rek., onder de post: Stadskleding, met name in 1591 en 1592.
- 168 Amptsbrief, inv. 2822.
- 169 Amptsbrief, inv. 2822.
- 170 Ampliatie, inv. 2822.
- 171 Krom en Pols, a.w., pag. 343.
- 172 Ibidem.
- 173 Werveke, medezeggenschap, a.w., pag. 14-15.
- 174 Copia Amptsbrief, inv. 2821.
- 175 Krom en Pols, a.w., pag. 78-79.
- 176 Ibidem.
- 177 Hoogewerff, a.w., pag. 62.
- 178 H. D. J. van Schevichaven, Sprokkelingen, Nijmegen 1907, pag. 28.
- 179 Krom en Pols, a.w., pag. 72-73.
- 180 Krom en Pols, a.w., pag. 74-75.
- 181 Krom en Pols, a.w., pag. 69-70.
- 182 Amptsbrief, inv. 2823.
- 183 R.S. 1598.
- 184 Krom en Pols, a.w., pag. 58-60.
- 185 Krom en Pols, a.w., pag. 327.
- 186 Krom en Pols, a.w., pag. 328.
- 187 Tegelijk met de prijszetting, R.S. 1550-1600.
- 188 Rek. 1550-1600.
- 189 R.S. 1558.
- 190 Memoriale 1586-1588, inv. 219. Zie: bijlage IV.
- 191 R.S. 1598.
- 192 R.S. 1567.
- 193 Krom en Pols, a.w., pag. 344-345.
- 194 R.S. 1575.
- 195 R.S. 1580.
- 196 Krom en Pols, a.w., pag. 346.
- 197 Krom en Pols, a.w., pag. 348.
- 198 Krom en Pols, a.w., pag. 339-343.
- 199 R.S. 1568.
- 200 Krom en Pols, a.w., pag. 60.
- 201 Krom en Pols, a.w., pag. 331.
- 202 R.S. 1558.
- 203 R.S. 1560.
- 204 Krom en Pols, a.w., pag. 331.
- 205 R.S. 1568.
- 206 Krom en Pols, a.w., pag. 332.
- 207 Krom en Pols, a.w., pag. 333.
- 208 Krom en Pols, a.w., pag. 336-337.
- 209 Krom en Pols, a.w., pag. 338-339.
- 210 R.S. 1600.

²¹¹ Zie hoofdstuk II, par. 1, pag. 62-64.

²¹² Krom en Pols, a.w., pag. 51-53.

²¹³ R.S. 1558.

²¹⁴ R.S. 1574.

²¹⁵ Krom en Pols, a.w., pag. 54.

²¹⁶ Krom en Pols, a.w., pag. 49-51.

²¹⁷ Zie ook: hoofdstuk IV, par. 1, pag. 144-145.

²¹⁸ Voor literatuur betreffende de gilden raadplege men de literatuurlijst.

§ 1. HET GELD

1. De monetaire situatie

De monetaire geschiedenis van Nijmegen is uitermate verward. Dit is een algemeen verschijnsel in de zestiende eeuw. De oorzaken ervan zijn zeer complex en te omvangrijk om ze in het kader van deze studie te behandelen.¹ We beperken ons tot de Nijmeegse situatie. Deze is vooral ondoorzichtig, omdat de stad twee financiële gezichten had, het ene was gewend naar het Rijk, het andere naar de Nederlandse gewesten. Tot 1563 handhaafde Nijmegen zijn eigen munt als rekeneenheid en benadrukte daardoor zijn positie als vrije rijksstad. Na 1563 accepteerde het de in de Bourgondische gewesten meest voorkomende rekeneenheid: de Brabantse stuiver of dubbele groot.

Nijmegen ontleende het recht van een eigen stedelijke muntslag aan een ordinantie van 1442, door keizer Frederik III uitgegeven aan de vrije rijkssteden, waartoe ook de Karelstad zich rekende.² Toen er twijfel rees, beriep Nijmegen zich op Aken, maar deze stad stelde zelfs haar eigen muntrecht ter discussie. Langzamerhand werd de Nijmeegse munt echter in het buitenland geaccepteerd. Stilzwijgend was daarbij overeengekomen, dat de stad zich zou houden aan de muntverordeningen van het Rijk. Maar Nijmegen legde de voorschriften van de Rijksdag van 1559 naast zich neer en werd prompt voor het Kammergericht te Spiers gedaagd. Een tweejarige strijd ontbrandde. De partijen bleven star tegenover elkaar staan met als gevolg dat de Nijmeegse munten helemaal niet meer werden geaccepteerd in de Duitse landen.³

De stedelijke overheid zocht vervolgens steun bij Maximiliaan II, en met succes, want op 30 oktober 1567 werd de stad ontslagen van rechtsvervolging en op de Probationstag te Keulen aangenomen als muntlid van de Westfaalse en Nederrijnse Kreitsen, op voorwaarde dat de stad zich voortaan zou houden aan de muntverordeningen van het Rijk.⁴ Naast de stedelijke munt had Nijmegen een koninklijke muntslag. De koninklijke Gelderse munt was tot het einde van de zestiende eeuw gevestigd in Nijmegen, maar werd toen door de Staten verplaatst naar Harderwijk.⁵ Intussen had Nijmegen zijn eigen rekenmunt aan de kant gezet. Het Rekenboek van 1563 begint zo: „Biss her toe hefft men to Nijmegen gerekent mit currenten gulden dat siin thien brabantse stuuer lopentz 2 stuck off ideren gulden brabantz”.⁶

Om de consequenties van deze overgang te begrijpen, moeten we eerst teruggaan naar de oorsprong van de Bourgondische rekenmunt, de Vlaamse groot (gros) en de stuiver (patard), die sinds 1433 door de Bourgondische hertogen in de Nederlanden werden ingevoerd.⁷

In principe waren er twee soorten rekenmunten, n.l. de rekeneenheid die gebaseerd was op een vast gewicht in edel metaal, meestal een algemeen bekende, niet meer geslagen munt (het type A) en een rekenmunt die steunde op een reële munt waarvan de intrinsieke waarde variabel was (het type B).⁸ Het type A (b.v. het pond, de schild) werd nog wel gebruikt bij het boekhouden, maar was in feite toch herleid tot het type B, omdat de waarde ervan eerst werd uitgedrukt in het aantal stuivers dat zij representerden. Wij hebben in de zestiende eeuw dus te maken met een rekenmunt die gebaseerd was op een reële munt, n.l. de zilveren stuiver, het twintigste deel van de gouden Carolusgulden (1526). Deze Brabantse stuiver was als rekenmunt gelijk aan de dubbele groot.⁹

Keren we terug naar de Nijmeegse bronnen. In het Rekenboek van 1563 werden twee currente stuivers gelijkgesteld aan één Brabantse stuiver. Current of courant geld betekende in de zestiende eeuw het geld dat met toestemming van de overheid in omloop was en wettelijke betaalkracht had.¹⁰ In de zeventiende eeuw betekende het geld met een hogere koerswaarde dan de officiële. Geld met een officiële koerswaarde was toen bekend onder de naam wisselgeld.¹¹

Current geld was in Nijmegen dus het officiële Nijmeegse geld. Het had de helft van de waarde van het Brabantse geld. De reden waarom de stad in 1563 overschakelde op de Brabantse stuiver wordt in het Rekenboek niet vermeld. Begrijpelijk. De vroede vaders hingen liever niet aan de grote klok dat de Nijmeegse munten nergens meer werden geaccepteerd. Door zich aan te sluiten bij het Bourgondische muntstelsel kozen zij de veilige weg. Nijmeegse geldperikelen konden voortaan in groter verband worden opgelost.

De vraag is nu: Was de officiële geldkoers, m.n. die van de rekenmunt, waardevast? In beginsel wel. De overheid ging van het principe uit dat de geldkoers stabiel moest zijn, wilde de economie goed functioneren. Maar in de praktijk vonden er talrijke manipulaties met de geldwaarde plaats. De gewone man snapte er niets van en wist alleen dat hij er altijd de dupe van was, getuige de satire van C. Everaert: „'t Spel van d'onghelycke Munte”.¹² De verschillende vormen van manipulaties met geldwaarden blijven hier onbesproken. Voor ons doel: het verkrijgen van een inzicht in de waardevastheid van de Nijmeegse rekenmunt, is het voldoende, dat wij ons beperken tot twee soorten van manipulatie met de koerswaarde door de overheid, n.l. het verhogen van de koers van de rekenmunt zonder dat de zilverwaarde van de reële munt werd verhoogd en het vaststellen van de

koerswaarden van de buitenstedelijke munten, meestal met het doel ze aan de circulatie te onttrekken.

Het tweede geval ligt voor de hand. Door de toevloed van vreemde, meestal inferieure munten, kwam de eigen munt onder sterke druk te staan. Ze werd naar verhouding te laag gewaardeerd. Dus trad de wet van Gresham in werking.¹³ De munt verdween uit de circulatie, zij werd opgekocht en geëxporteerd door speculanten. De Nijmeegse magistraat stelde in 1563 de waarde van een aantal munten vast: „eynen golden hertog philipsgl. vur 27 br. st. geval, die Rekense, Torensche en Batenburgsche halff ducaten tstück vur 36 br. st. geval . . . Die Grontfelsche golde rijdergl. nyet tho boren. Item ghein Swedesche halff noch ort daler to ontfangen”.¹⁴ Hiermee komt een lijst van koerswaarden overeen, door de magistraat uitgegeven in hetzelfde jaar. Daarop komen nog voor: „de gouden Ridergulden ad 24 brab. geval. stuiver de Thornse ortdaler ad 4 brab. st. lop. en de Oost Friese, Luikse zilveren pennongh ad 5 br. st. gev.”.¹⁵

De eerstgenoemde manipulatie had hiermee direkt te maken. Om het effect van de wet van Gresham tegen te gaan, moest de overheid, zij het tijdelijk, de waarde van de eigen rekenmunt verhogen.¹⁶ In Nijmegen komt men deze hogere koerswaarde tegen onder de naam gevalueerd (failuirt) geld. De rekenmunt die haar nominale waarde behield, heette hier lopend geld. De valuatie van de Brabantsche stuiver bedroeg gedurende de periode 1563-1580, 1.125 maal de waarde van de lopende Brabantse stuiver en 2.250 maal de waarde van de currente stuiver. In 1580 werd de valuatie van het Brabantse geld definitief: „Alsoe Johan Koijs accijsmeyster toe kennen gegeuen dat vermoghens het verdrach dat alle lopent gelt vortaen faluyrt gelden ende doen sall...”.¹⁷ De magistraat trok hiermee eenvoudig de consequentie uit de feitelijke situatie: de zilveren stuiver had in de handel een hogere koerswaarde gekregen dan de officiële.

Er rest tenslotte een belangrijke vraag. Is het methodisch juist, de prijzen en de lonen uit te drukken in de lokale rekenmunten, in dit geval de Brabantse gulden en stuiver, of moeten ze worden omgerekend in hun gouden en zilverequivalenten? Hierdoor wordt immers het effect van de monetaire politiek (het Malestroit-effect) uitgeschakeld en is men in staat de waarde van de edele metalen (het Bodin-effect) zuiver en precies te volgen.¹⁸ Om twee redenen heb ik deze laatste methode hier niet toegepast. In de eerste plaats omdat de goud- en zilverequivalenten praktisch onvoldoende bekend zijn en ten tweede omdat de short run bewegingen van lonen en prijzen het best in de rekenmunt kunnen worden uitgedrukt. De Nijmegenaren dachten in tijden van crises echt niet in goud- en zilverequivalenten!¹⁹

2. Vaak voorkomende munten en hun waarde in Brabantse stuivers

De meest voorkomende munten vindt men hieronder omgerekend in Brabantse stuivers. De variatie in de koerswaarden is altijd het verschil tussen de minimum- en de maximum-waarde gedurende de periode 1550-1600. De vindplaatsen in de bronnen zijn niet aangegeven. Dit zou een onmogelijke opgave zijn vanwege hun enorme frequentie. Ook zal men vergeefs zoeken naar de intrinsieke waarde van de genoemde munten. Een opgave daarvan zou louter theoretisch zijn, d.w.z. overeenkomend met de officiële voorschriften. Praktische gegevens ontbreken geheel.²⁰

muntnamen	koerswaarden in br. st.	muntnamen	koerswaarden in br. st.
Vlaamse nobel	140 - 165	Hoernse gulden	12 - 13,50
angelot	80	halve of currente gulden	10
golde croon	45	zilveren reaal	4 - 10
philippusdaler, rixdaler	40,25 - 51	Oostfriese of Luikse	
Statendaler	40	zilveren penning	5
Joachimdaler	33 - 34,50	raadsteken ²¹	2 - 9
Hollandse daler	33 - 34	schilling	3
Thornse daler	33	stoter	2,50
(dubbele) goltgulden of		pond kleine pennonghen	2
(dubbele) rijder	30 - 32	pertgen ²²	1,50
Thornse of Batenburgse		braspenning	1,25
half ducaton	30 - 36	stuiver brabantse	1
(hertog) philippus gulden	24 - 27	blank	0,75
(enkele) goltgulden of		Utrechtse stuiver	0,75
(enkele) rijder	24 - 27	currente stuiver	0,50
halve rixdaler	23 - 24	Vleemsch	0,410 - 0,50
Carolusgulden of		driener of dreiling	0,375
keizersgulden	17,50 - 20	fijrlongh	0,125 - 0,166
Brabantse gulden	20	luyps	0,125
halve daler	16,50	duit	0,125
halve Thornse daler	16	pennongh	0,0625
schilt	15	grootje ²³	0,0138

§ 2. PRIJZENPOLITIEK EN ACCIJNZEN

1. De prijszetting door de overheid

In het hongerjaar 1565 schreef Lauris Jansz. van Haarlem „tSpel vant Coren”. Hierin gaf hij de graanspeculanten zonder meer de schuld van de duurte. Of deze beschuldiging nu overdreven was of niet,²⁴ feit is dat de graanzolder van koopman Pauwels van Dale te Antwerpen in 1565 onder

de te grote last instortte.²⁵ Lauris Jansz., woordvoerder van de kleine burgerij, gaf zijn speculanten de veelzeggende namen „Onversaedige Begeerte” en „Nimmermeer Genoch”. Deze heren bespreken de verwachte schaarste van het graan:

Onversaedige Begeerte:

„Wat sullen wij dan doen?”

Nimmermeer Genoch:

„Maer groote meenichte gaen van cooren coopen,
En laetent op die solders leggen verburgen,
Soo sullen wij die gemeente door benoutheyt soo wurgen,
Datse ons sullen geven tscat vuijt die kiste.”²⁶

Dat was nu precies wat de overheid wenste te voorkomen. Om prijsopdrijving ten gevolge van schaarste tegen te gaan, werden minutieuze markt-bepalingen in de levensmiddelensector uitgevaardigd. Het is zeer twijfelachtig, of deze overheidsmaatregelen veel succes hadden en of zij buiten de duurteperioden ook golden. Een meer direct middel om de prijzen in de hand te houden was de prijszetting van de belangrijkste levensmiddelen door de stedelijke overheid, met name van het graan. Hierdoor kon zij tevens de loonontwikkeling beheersen, want de lonen volgden de beweging van de graanprijzen.²⁷

De Nijmeegse magistraat onderzocht wekelijks het verloop van de graanprijzen en stelde aan de hand daarvan de brood- en bierprijs vast. Of zij directe invloed uitoefende op de graanprijs, is moeilijk uit te maken. Waarschijnlijk tekenden de controleurs de gemiddelde prijs van de maandagse markt op en stelde de Raad op woensdag de wekelijkse broodprijs vast. De prijszetting van vlees en wijn vond minder frequent plaats. Deze en andere levensmiddelen waren van minder belang en ook minder aan prijssschommelingen onderhevig dan het graan. Op de duur ontstond een vast verband tussen de graan- en de broodprijs. In 1568 bepaalde de Raad: „roggen broit sall gelden 94 grootgens toe weten elcker oirt guldens toe hoegen ende toe legen myt drie groit. facit een halve gulden 6 groit”.²⁸ Bij een prijsstijging of verlaging van de rogge van een kwart gulden, steeg of daalde de broodprijs met drie groot. Per gulden betekende dit een verhoging of verlaging van twaalf groot. Weitbrood dat veel minder gegeten werd, kende een verhoging of verlaging van negen groot op elke gulden.²⁹

Uit het jaar 1587 – voor Nijmegen een berucht duurtejaar – is een ordonnantie betreffende de verhouding rogge- en broodprijzen bewaard gebleven, die ik hieronder, in verband met het belang van de broodprijs voor de bepaling van de levensstandaard, in zijn geheel laat volgen.

„Ordonnantie van die settonge des broetz nae marckganck des rogs, ge-

colligieert durch den Raitzfrunt Geridt Kanis om sigh daer nae mitten Meijsteren van den Beckeren tot allen maenen ofte marckdaegen, tot wal-fairth der alinge gemeijnte der Stadt van Nymegen te regulieren. Actum in 't jaer ons Heeren duesent viiffhondert soeven ende achtentigh, den XXII dagh des maents junij angeslagen zijnde een dubbel broeth als volgen sal op tien, end een eenvoudigh broet op viiff pondt roggen broetz.

1 malder rogs gemalen en gemolsert weeght derdenhaluen hondert pondt min 10 ofte 15 pont

Item to weten dat een gulden nae beschreven doende is 20 strs. faluiert

Item een stuver brabantz faluiert twintigh penn.

Item tien penningen voorsz. een halven brabantz stuyver faluiert

Item viiff penninge een oert van een brabantz stuver voorsz.

End dit teicken beteikent een penninck

End dit teicken een stuver bij

Item een dubbel roggen broet sal nae dese navolgende settonge wegen tien pondt, und gelden na advenant des marctz van de rogh, eens so voil, als het eenvoudige broet van viiff ponden doet." ³⁰

Hierop volgt een lijst van rogge- en broodprijzen in guldens, stuivers en penningen, die hieronder zijn omgewerkt tot Brabantse guldens voor de

rogge	brood	rogge	brood	rogge	brood	rogge	brood
1	0.60	11	3.80	21	7.05	31	10.25
1.25	0.65	11.25	3.90	21.25	7.10	31.25	10.35
1.50	0.75	11.50	4	21.50	7.20	31.50	10.45
1.75	0.85	11.75	4.05	21.75	7.30	31.75	10.50
2	0.90	12	4.15	22	7.35	32	10.60
2.25	1	12.25	4.20	22.25	7.45	32.25	10.70
2.50	1.05	12.50	4.30	22.50	7.50	32.50	10.75
2.75	1.10	12.75	4.40	22.75	7.60	32.75	10.85
3	1.20	13	4.45	23	7.70	33	10.90
3.25	1.30	13.25	4.55	23.25	7.75	33.25	11
3.50	1.40	13.50	4.60	23.50	7.85	33.50	11.05
3.75	1.50	13.75	4.70	23.75	7.95	33.75	11.15
4	1.55	14	4.80	24	8	34	11.25
4.25	1.65	14.25	4.85	24.25	8.10	34.25	11.30
4.50	1.70	14.50	4.90	24.50	8.15	34.50	11.40
4.75	1.80	14.75	5	24.75	8.25	34.75	11.50
5	1.90	15	5.10	25	8.35	35	11.55
5.25	1.95	15.25	5.20	25.25	8.40	35.25	11.65
5.50	2.05	15.50	5.25	25.50	8.50	35.50	11.70
5.75	2.10	15.75	5.35	25.75	8.55	35.75	11.80
6	2.20	16	5.45	26	8.65	36	11.90

rogge	brood	rogge	brood	rogge	brood	rogge	brood
6.25	2.30	16.25	5.50	26.25	8.75	36.25	11.95
6.50	2.35	16.50	5.60	26.50	8.80	36.50	12.05
6.75	2.45	16.75	5.65	26.75	8.90	36.75	12.15
7	2.55	17	5.75	27	9	37	12.20
7.25	2.60	17.25	5.85	27.25	9.05	37.25	12.30
7.50	2.70	17.50	5.90	27.50	9.15	37.50	12.35
7.75	2.75	17.75	6	27.75	9.20	37.75	12.45
8	2.85	18	6.05	28	9.30	38	12.55
8.25	2.95	18.25	6.15	28.25	9.40	38.25	12.60
8.50	3	18.50	6.25	28.50	9.45	38.50	12.70
8.75	3.10	18.75	6.30	28.75	9.55	38.75	12.75
9	3.15	19	6.40	29	9.60	39	12.85
9.25	3.25	19.25	6.50	29.25	9.70	39.25	12.95
9.50	3.35	19.50	6.55	29.50	9.80	39.50	13
9.75	3.40	19.75	6.65	29.75	9.85	39.75	13.10
10	3.50	20	6.75	30	9.95	40	13.20
10.25	3.55	20.25	6.80	30.25	10	40.25	13.25
10.50	3.55	20.50	6.90	30.50	10.10	40.50	13.35
10.75	3.75	20.75	6.95	30.75	10.20	40.75	13.40

roggeprijzen en Brabantse stuivers voor de broodprijzen. De eerste reeks geeft de roggeprijs aan per malder, de tweede de broodprijs per vijf pond.

2. De controle op maten en gewichten

Maten en gewichten werden door de overheid vastgesteld en door gezworen meters of magistraten gecontroleerd. Tien maal per jaar maakten de burge-meesters een rondgang door de stad om bij de bakkers het brood te wegen. Tevens ijkten zij dan de stadsmaten.³¹ Tonnen, vaten en gewichten waren voorzien van het stedelijk merkteken. De ambachtslieden mochten alleen deze maten en gewichten gebruiken.³²

NIJMEEGSE MATEN EN GEWICHTEN, OMGEREKEND IN HET HUIDIGE METRIEKE STELSEL

Oppervlaktematen

naam	meters	bron
roede	3.80726	Staring, Maten, p. 5
el	0.682	idem, p. 5
voet	0.272	idem, p. 5
duim	0.027	idem, p. 5
Gelderse morgen	8697.14 m ²	idem, p. 9
vierkante roede	14.50 m ²	idem, p. 9

Inhoudsmaten

naam	liters	bron
last	166.75	Staring, Maten, p. 16
malder/granen	1.391	idem, p. 16
malder/granen	1.40	R.S./Rek.
kan/wijn	0.696	Staring, p. 16
kwart of kan/wijn	0.348	R.S./Rek.
mengel	143.9	Staring, p. 16
halfje	155.79	idem, p. 16
aam/wijn	111.16	idem, p. 16
aam/wijn	155.2	inv. 1252
ton/zeep	184.04	Staring, p. 17
ton/bier	1000 stuks	idem, p. 17
ton/zout	3003.81	idem, p. 17
ton/haring	166.88	R.S./Rek./Godshuizen

Brandstoffenmaten

naam	eenheid	bron
hoed/steenkool	1600 liter	Staring, Maten, p. 16
Nijmeegse gang/steenkool	onbepaalbaar	
Venlose gang/steenkool	33.880 kg	Venlo, Inv. 1670
Utrechtse loop/steenkool	234.5 liter	Posthumus, Prijzengeschiedenis, p. 37
malder/houtskool	onbepaalbaar	
ton/turf	227 liter	Staring, Maten, p. 17
vim of wis/rijshout	50 takken van 5 voet	Rek./Krom en Pols, a.w., p. 32

Gewichten

naam	kilogram	bron
pond	0.47056	Staring, Maten, p. 21
lood	0.0147	idem, p. 21

3. Stedelijke belastingen

Over de in Nijmegen geheven belastingen zijn wij bijzonder slecht geïnformeerd. De schattingen aan het land verschuldigd, zijn vóór de zeventiende eeuw onbekend, met uitzondering van de procedure van verpachting en inning van de gemene middelen. In 1579 werd te Nijmegen een begin gemaakt met de inning van de gemene middelen, dit zijn uniforme landelijke

belastingen, geheven binnen de geunieerde Provinciën, op gebruiksvoorwerpen en op de in- en uitvoer.³³ De voornaamste waren: impost op het gemaal, het bier en het bestiaal. De ontvangers van de gemene middelen moesten te Utrecht rekenschap afleggen voor de gedeputeerden van de geunieerde Provinciën.³⁴ Voor de kleinhandelsprijzen zijn deze belastingen niet van direct belang.

Ook van de oudste stedelijke belastingen: het hoofdgeld, huisgeld en haardengeld³⁵ weten wij niets voor wat betreft de periode 1550-1600. Iets beter is het gesteld met de stedelijke accijnzen, de voornaamste bron van inkomsten van de overheid.³⁶ Accijns werd geheven bij import, export en doorvaart en verder op goederen die in de stad werden gefabriceerd en verhandeld. De kleine man die op de markt, bij de bakker en in het Vleeshuis zijn inkopen deed of die bij de brouwers zijn kan bier ging halen, had er direct niets mee te maken, al werden de accijnzen natuurlijk wel in de prijs doorberekend. Juist omdat vooral de detailhandel aangeslagen werd, terwijl de groothandel grotendeels buiten schot bleef,³⁷ was het belang van de consument bij deze vorm van belastingheffing in het geding. De accijnzen op de import waren hoger dan die op de export, terwijl de transitogoederen half zo hoog aangeslagen werden als de exportgoederen.³⁸ Nu is het stimuleren van de interstedelijke handel door lage belastingen natuurlijk een goed ding, maar het is de vraag of de magistraat ook zoveel oog had voor het consumentenbelang, getuige het feit dat zij in dure tijden de accijnzen niet verlaagde, maar juist het volle pond uit de gestegen prijzen probeerde te halen.³⁹

Hieronder volgen de accijnzen van de belangrijkste levensmiddelen, textielwaren en brandstoffen.

De granen

De import. Er is maar één lijst met importaccijnzen bewaard gebleven en wel uit 1575. Daarin werd een malder weit belast met 2 br. st.; een malder rogge, gerst en haver met 1 br. st.⁴⁰

De export. Hierover zijn wat meer gegevens.

jaar	weit	rogge	gerst	haver/malder	bron
1550	0.5	0.5	0.25	0.25	Inv. 1252
1558	0.5	0.5	0.25	0.25	Krom en Pols, a.w., p. 267
1573	1	1	0.5	0.5	Inv. 511
1583	3	3	3	3	R.S. 1583

De transitoaccijns bedroeg voor een malder weit en rogge in 1573 0.5 br. st., voor een malder gerst en haver 0.25 br. st.⁴¹

Het vlees

Het slachtgeld in br. st.

jaar	os	koe	rund	varken	schaap	lam	bron
1549	2	1.5	1	0.75	0.5		Krom en Pols, a.w., p. 345
1551	2	1.5	1	0.75	0.5	0.25	Inv. 1252
1551						0.5	Krom en Pols, a.w., p. 344

De accijns op de *verkoop* van vee.

In 1550 bedroeg de importaccijns voor ossen, koeien, runderen, paarden, varkens en schapen 1 br. st., te betalen door de verkoper.⁴² In 1551 werd dit bedrag voor ossen en paarden herhaald.⁴³ Later moesten zowel de koper als de verkoper 1 br. st. betalen.⁴⁴ In 1600 werd de koper aangeslagen op 10 br. st., de verkoper op 5 br. st.⁴⁵ De kans is echter groot, dat hierbij de impost was inbegrepen. Hetzelfde geldt voor de ene aanslag die van de export van ossen bekend is. De koper moest 15 br. st., de verkoper 10 br. st. neertellen.⁴⁶

De accijns op bier

De stad verdiende het meest aan het eigen brouwsel. De biertapper moest in 1550 maar liefst 8.5 br. st. per vat aan de fiscus afstaan.⁴⁷ In 1563 gold nog altijd hetzelfde bedrag.⁴⁸ Wanneer een burger het vat direct van de brouwer kocht was hij wel wat goedkoper uit. Hij betaalde dan per vat in br. st.:

Jaar	br.st.	bron
1550	1.25	Inv. 1252
1586	1.50	Timmerliedenarchief, Kab. v. Oudh., B2
1586	2.50	idem
1587	5	Inv. 2824
1588	5	St. Jacob
1594	3	R.S. 1594

Voor een vat zelf gebrouwen bier moest de Nijmegenaar 1 br. st. afstaan.⁴⁹ Uit 1576 is een exportaccijns bekend: 3 br. st. per vat, half voor rekening van de koper, half voor de verkoper.⁵⁰

De transitio van het vat bier ten slotte was belast met 1.5 br. st.⁵¹

De accijns op wijn

In 1550 stonden de wijnwaarden per aam getapte wijn 20 br. st. aan de fiscus af.⁵² In 1560 werd dat bedrag verhoogd tot 28 br. st.⁵³ De wijnwaarden waren het met deze verhoging niet eens. Zij vonden dat zij te

zwaar belast werden en vroegen moderatie. De overheid won toen inlichtingen in bij de nabuursteden Den Bosch, Emmerik, Arnhem en Tiel. De daar geheven accijns varieerde van 28 br. st. in Tiel tot 40 br. st. in Arnhem. De magistraat vond daarin voldoende aanleiding aan de verhoging vast te houden.⁵⁴ In 1567 was de wijnaccijns nog altijd 28 br. st. per aam, terwijl voor een kan wijn 0.25 br. st. werd gevraagd.⁵⁵

De exportaccijns voor wijn is onbekend op één cijfer na. In 1550 werd op een aam wijn 0.5 br. st. geheven.⁵⁶ De doorvaart van wijnen per schip was vrij,⁵⁷ maar in 1573 werd de transitio te land belast met 4 br. st. per aam.⁵⁸

De accijns op textiel

Een keur van circa 1550 noemde de volgende textielaccijnzen:

Doorniks en Engels heel laken	1.5 br. st.
Hollands en Kempens heel laken	1 br. st.
kort laken	0.5 br. st.
verstein, zijde, linnen	de 100e penning. ⁵⁹

Dit komt overeen met de cijfers die in de accijnslijsten van 1550 genoemd werden, waar voor een half kort laken 0.25 br. st. en voor een half lang laken 0.5 br. st. gevraagd werden.⁶⁰

*De accijns op brandhout*⁶¹

De invoer van brandhout per wagen en per kar in br. st.:

jaar	faseelhout, rijshout/per wagen	/per kar	hei/per wagen
1550	0.25	0.125	0.125
1580	0.25	0.125	0.125

De uitvoer en doorvoer van brandhout per stuk in br. st.:

jaar	faseelhout/1000 stuks	rijshout/vim
1550	0.5	0.5
1580	4	1

§ 3. DE GRAAN- EN BROODPRIJZEN

1. De statistische bewerking van de cijfers

De graan- en broodprijzen zijn uitgedrukt in jaarlijkse rekenkundige gemiddelden. Als chronologische eenheid is hierbij het kalenderjaar gekozen

en niet het oogstjaar, omdat dit een vergelijking met de jaargemiddelden van de lonen mogelijk maakt. Een splitsing in halfjaarlijkse gemiddelden: een zomerprijs en een winterprijs, is voor de bepaling van de levensstandaard van de gewone man weinig realistisch. Deze moest immers gedurende het hele jaar rogge of brood kopen. Hij betaalde zomer- én winterprijzen.

De hoeveelheid gegevens betreffende de graan- en broodprijzen en de spreiding ervan over het jaar, zijn van die aard, dat een vaststelling van de rekenkundige gemiddelden verantwoord is. De raadsignaten vermeldden wekelijks de graanprijzen. Als dat een aantal weken niet gebeurde, dan werd de oude prijs gehandhaafd of de nieuwe prijs week zo weinig af, dat een nieuwe notering niet nodig werd geacht. Wij beschikken over vrij volledige jaarlijkse reeksen.

Van een aantal jaren ontbreken echter de raadsignaten. De prijzen voor die jaren zijn geput uit de „overige” bronnen: de stadsrekeningen, de rekeningen van de gasthuizen, van de broederschappen of van St. Steven. Deze gemiddelden zijn minder betrouwbaar. De prijzen van de instellingen komen weliswaar overeen met die van de raadsprotocollen, maar zij zijn minder frequent. Toch is de spreiding over het hele jaar vrij gunstig, zodat er een reëel beeld ontstaat van de prijsontwikkeling. Het leveren van volkomen exacte gemiddelden is onmogelijk, maar uit een vergelijking van de gelijkvormige stijging van de weit-, rogge- en haverprijzen blijkt duidelijk dat de realiteit dicht benaderd wordt.

Een secundaire statistische bewerking van de cijfers in de zin van prijsrelatieven en indexgetallen, is niet ondernomen. Prijsrelatieven vallen buiten de doelstelling van deze studie: het bepalen van de welvaartsontwikkeling in een tijd van vijftig jaar. Ook het toepassen van de methode van de voortschrijdende gemiddelden is weinig realistisch. Door het gladstrijken van de toppen en de dalen in de ontwikkeling, kan men wel de ontwikkeling op langere termijn overzien, maar voor een bestudering van de short-run beweging is dit overbodig. Ten slotte: de prijsgemiddelden van de overige levensmiddelen, van brandstoffen, kleding en schoeisel zijn niet van dezelfde kwaliteit als de graanprijzen, zodat een onderlinge vergelijking van de reeksen op grond van hun indexgetallen niet verantwoord is.

2. De jaargemiddelden van de weisprijzen per malder in Brabantse guldens

jaar	br. gl.	bronnen en opmerkingen	jaar	br. gl.	bronnen en opmerkingen
1550		geen opgaven	1575	7.28	R.S.
1551	3.28	overige	1576	6.56	R.S.
1552	4.96	overige	1577	8.14	R.S.
1553	4.50	overige	1578	7.78	R.S.
1554	4.55	overige	1579	7.44	overige
1555		geen opgaven	1580	8.38	R.S.
1556	4.68	overige. De stad betaalde bij één zending 7.75 br. gl.	1581	7.49	R.S.
			1582	7.22	R.S.
1557	4.—	overige (1 opgave)	1583	8.42	R.S./ overige
1558	3.13	R.S./ overige	1584	7.58	R.S./ overige
1559	3.73	R.S./ overige	1585	7.43	R.S.
1560	3.63	R.S./ overige	1586		geen opgaven
1561	3.64	R.S.	1587		geen opgaven
1562	4.60	R.S./ overige	1588		geen opgaven
1563	4.83	R.S.	1589	10.46	R.S.
1564	3.86	R.S./ overige	1590	11.55	R.S.
1565	5.94	R.S.	1591	10.44	R.S.
1566	6.03	R.S./ overige	1592	7.51	R.S./ overige
1567	4.82	R.S.	1593	7.89	R.S.
1568	4.53	R.S./ overige	1594	8.46	R.S.
1569	4.55	overige	1595	10.66	R.S.
1570	4.30	overige	1596	10.26	R.S.
1571	5.92	overige	1597	11.51	R.S.
1572	8.02	overige	1598	11.95	R.S.
1573	8.80	overige	1599	12.13	R.S.
1574	8.81	R.S.	1600	11.—	R.S.

3. De jaargemiddelden van de roggeprijsen per malder in Brabantse guldens

jaar	br. gl.	bronnen en opmerkingen	jaar	br. gl.	bronnen en opmerkingen
1550		geen opgaven	1558	2.42	R.S./ overige
1551	2.67	overige	1559	2.63	R.S./ overige
1552	3.85	overige	1560	2.79	R.S./ overige
1553	3.47	overige	1561	2.65	R.S./ overige
1554	3.07	overige	1562	3.56	R.S./ overige
1555	2.24	overige	1563	3.82	R.S./ overige
1556	3.58	overige. De stad betaalde bij één zending 5.85 br. gl.	1564	3.—	R.S./ overige
			1565	5.09	R.S.
1557	3.75	overige	1566	4.66	R.S./ overige
			1567	3.85	R.S.

jaar	br. gl.	bronnen en opmerkingen	jaar	br. gl.	bronnen en opmerkingen
1568	3.57	R.S./ overige	1587	28.23	overige. Timmer-
1569	3.66	overige			liedenarchief geeft
1570	3.59	overige			een prijs van
1571	4.65	overige			32.50 br. gl.,
1572	6.93	overige			Diederik van Voordt
1573	7.88	overige			een prijs van
1574	6.99	R.S.			36.— br. gl.
1575	4.70	R.S./ overige	1588	11.66	overige
1576	4.72	R.S.	1589	6.75	R.S./ overige
1577	6.31	R.S./ overige	1590	8.47	R.S./ overige
1578	6.51	R.S./ overige	1591	8.46	R.S./ overige
1579	6.88	overige	1592	4.76	R.S./ overige
1580	6.78	R.S.	1593	4.76	R.S.
1581	5.65	R.S.	1594	5.82	R.S.
1582	5.53	R.S.	1595	8.82	R.S.
1583	5.54	R.S./ overige	1596	7.97	R.S.
1584	5.73	R.S./ overige	1597	9.55	R.S.
1585	6.19	R.S.	1598	9.65	R.S.
1586	19.42	overige. St. Steven geeft een prijs op van 25.— br. gl.	1599	9.88	R.S.
			1600	8.65	R.S.

4. De jaargemiddelden van de haverprijzen per malder in Brabantse guldens

jaar	br. gl.	bronnen en opmerkingen	jaar	br. gl.	bronnen en opmerkingen
1550	1.26	overige	1570		geen opgaven
1551	1.31	overige	1571	1.71	overige
1552	1.31	overige	1572	2.87	overige
1553	1.64	overige	1573		geen opgaven
1554	1.58	overige	1574	5.39	R.S./ overige
1555	1.57	overige	1575	2.—	R.S./ overige
1556	2.12	overige	1576	2.12	R.S./ overige
1557	2.74	overige	1577	2.59	R.S./ overige
1558	1.03	R.S.	1578	2.73	R.S./ overige
1559	1.41	R.S.	1579	2.08	overige
1560	1.32	R.S./ overige	1580	1.96	R.S./ overige
1561	1.52	R.S.	1581	1.74	R.S./ overige
1562	1.63	R.S.	1582	2.10	R.S./ overige
1563	1.73	R.S.	1583	2.—	R.S.
1564	1.39	R.S./ overige	1584	1.78	R.S.
1565	1.85	R.S.	1585	3.13	R.S.
1566	1.79	R.S./ overige	1586	5.53	overige (2 opgaven)
1567	1.77	R.S.	1587	7.55	overige (2 opgaven)
1568	1.75	R.S./ overige	1588		geen opgaven
1569	1.13	overige	1589	2.85	R.S.

jaar	br. gl.	bronnen en opmerkingen	jaar	br. gl.	bronnen en opmerkingen
1590	3.98	R.S.	1596	2.89	R.S.
1591	4.41	R.S.	1597	3.58	R.S.
1592	1.89	R.S.	1598	2.70	R.S.
1593	2.42	R.S.	1599	3.30	R.S.
1594	2.82	R.S.	1600	3.15	R.S.
1595	3.30	R.S.			

5. De jaargemiddelden van de prijzen van het 5-pondsroggebrood in Brabantse stuivers

jaar	br. st.	bronnen en opmerkingen	jaar	br. st.	bronnen en opmerkingen
1550		geen opgaven	1574	2.41	R.S.
1551	0.92	samengesteld uit de verhouding met de roggeprijzen met een gemiddelde constante van 2.9, die geldt voor de jaren 1559-1574	1575	1.55	R.S.
			1576	1.62	R.S.
			1577	2.13	R.S.
			1578	2.23	R.S.
			1579	2.45	samengesteld uit de verhouding met de roggeprijzen
1552	1.33	idem	1580	1.92	R.S.
1553	1.20	idem	1581	1.92	R.S.
1554	1.06	idem	1582	2.03	R.S.
1555	0.77	idem	1583	2.13	R.S.
1556	1.23	idem	1584	2.13	R.S.
1557	1.29	idem. één opgave St. Michiel 1.16 br. st.	1585	2.35	R.S.
1558	0.83	idem. één opgave St. Michiel 0.83 br. st.	1586	6.55	samengesteld uit de verhouding met de roggeprijzen op grond van ordonantie, inv. 3113
1559	0.92	R.S./ overige			
1560	0.96	R.S./ overige			
1561	0.96	R.S.	1587	9.40	idem
1562	1.15	R.S./ overige	1588	4.05	idem
1563	1.33	R.S.	1589	2.62	R.S.
1564	1.03	R.S.	1590	3.10	R.S.
1565	1.68	R.S.	1591	3.08	R.S.
1566	1.61	R.S.	1592	1.88	R.S.
1567	1.30	R.S.	1593	1.88	samengesteld uit de verhouding met de roggeprijzen
1568	1.23	R.S.			
1569	1.26	samengesteld uit de verhouding met de roggeprijzen	1594	2.19	R.S.
			1595	3.25	R.S.
1570	1.24	idem	1596	3.06	R.S.
1571	1.60	idem	1597	3.63	R.S.
1572	2.38	idem	1598	3.60	R.S.
1573	2.72	idem. vier opgaven H. Cruis 2.46 br. st.	1599	3.68	R.S.
			1600	3.29	R.S.

6. Duurteperiodes

Er is een duidelijk gelijkvormige stijging van de verschillende graanprijzen en de broodprijzen. De duurteperiodes waren de jaren 1556-1557, 1565-1566, 1572-1574, 1586-1588 en 1590-1600, met uitzondering van de jaren 1592-1594. De duurte van deze jaren staat los van de algemene prijsstijgingen in de zestiende eeuw.⁶²

De hoge prijzen van 1556 kwamen overal in Europa voor. Zij veroorzaakten een crisis, die tot de hevigste van de eeuw gerekend moet worden.⁶³ De stemming in de Nederlanden was zeer revolutionair, maar het kwam nog niet tot een uitbarsting.⁶⁴ Ook de inwoners van Nijmegen hebben de gevolgen van de crisis aan den lijve ondervonden.⁶⁵ Toch is er reden om aan te nemen, dat de duurte in deze stad minder catastrofaal was dan in de Zuidelijke Nederlanden. In 1558 liepen de prijzen terug tot het niveau van 1555.

Ook de prijsstijging van 1565 moet men in een breder dan het stedelijk kader zien. Door de aangekondigde sluiting van de Sont steeg de graanprijs. De voorraden werden vastgehouden.⁶⁶ De speculatie van de graankooplieden was de voornaamste oorzaak van de duurte, maar wel in combinatie met het feit, dat een relatief kleine schaarste reeds enorme prijsstijgingen ten gevolge had.⁶⁷ In de jaren 1562-1569 dekte de aanvoer van granen uit de Oostzeelanden 23 % van de totale graanconsumptie in de Nederlanden, een relatief klein deel.⁶⁸ Toch leidde de stagnering van deze aanvoer tot enorme prijsverhogingen. De stad Nijmegen, die gewoonlijk voldoende graan uit haar achterland ontving en zelfs in staat was koren uit te voeren, moest nu overgaan tot vordering van al het in de stad en omgeving aanwezige graan. Maar deze maatregelen bleken onvoldoende effect te sorteren. De hongersnood kwam ook in Nijmegen tot uiting in een gewapende opstand: de beeldenstorm.

De grote duurte van de jaren 1572-1574 had zijn oorzaak in de politieke situatie. Reeds vanaf 1568 waren er veel Spaanse soldaten in Nijmegen. In 1572 vond de Geuzeninvall plaats in de Nederlanden. In datzelfde jaar overwinterde Alva in de stad. Het grote aantal vreemdelingen dat hier verbleef, veroorzaakte, in combinatie met de slechte toestand overal in de Nederlanden, een gevoelige prijsstijging.

De stijging van de broodprijs in 1577 is verklaarbaar uit het feit dat Nijmegen tot 1579 van het Westen was afgesloten. In 1579 trad de stad toe tot de Unie. In 1580 daalde de prijs.

De crisis van de jaren 1586-1587 was de hevigste van de eeuw.⁶⁹ In Nijmegen moet de situatie hopeloos zijn geweest, omdat de stad door het overlopen naar de Spanjaard in 1585, weer van alle graantoevoer uit het Westen was afgesloten. Dit komt duidelijk in de geweldige prijsstijgingen tot

uiting. Diederik van der Voordt, een Nijmeegs patriciër, noteerde: „Item anno 1587, in Aprili, Mai totten nyen (oogst) toe, was bynnen de stat van Nijmegen groote duerte in coren, soe dat daer en malder rogghen, Nijmegscher maten, 36 guldens ende meer gegolden heeft. Ende daer was oick groote sterffte onder den volckeren”.⁷⁰ De duerte van 1590-1591 werd veroorzaakt door het beleg van Maurits.

Na een tijdelijk herstel van de prijzen in de jaren 1592-1593, trad een permanente prijsstijging op tot aan het einde van de eeuw.

§ 4. DE PRIJZEN VAN DE OVERIGE LEVENSMIDDELEN

1. De vleesprijzen

De prijs van het vlees werd door de magistraat vastgesteld. De prijszetting van het vlees vond maar enkele malen per jaar plaats. Men mag aannemen dat de oude prijs in die tussentijden gehandhaafd bleef. Wanneer het raad-signaat gedurende een jaar slechts één prijs noemt, kan men ervan uitgaan, dat voor die datum de oude prijs en daarna de nieuwe prijs gold. De jaargemiddelden van de prijzen, die ontleend zijn aan de overige bronnen, zijn twijfelachtig. Men kan stellen, dat zij de werkelijkheid slechts benaderen.

De jaargemiddelden van de varkensvleesprijzen per pond in Brabantse stuivers

jaar	br. st.	bronnen en opmerkingen	jaar	br. st.	bronnen en opmerkingen
1550-1557		geen opgaven	1580	1.97	R.S.
1558	1.25	R.S. 1 opgave	1581	1.50	R.S.
1559		geen opgaven	1582	1.67	R.S.
1560	1.06	overige	1583	1.88	R.S.
1561-1562		geen opgaven	1584	1.75	R.S.
1563	0.75	R.S.	1585	2.20	R.S.
1564	1.33	R.S.	1586		geen opgaven
1565		geen opgaven	1587	3.25	overige
1566	1.32	R.S.	1588		geen opgaven
1567	1.33	R.S.	1589	3.—	R.S. 1 opgave
1568	1.67	R.S./ overige	1590	3.—	overige. 1 opgave
1569-1570		geen opgaven	1591		geen opgaven
1571	1.06	overige	1592	2.50	R.S. 1 opgave
1572-1573		geen opgaven	1593	2.68	overige
1574	2.25	R.S./ overige	1594		geen opgaven
1575	2.08	R.S.	1595	2.66	R.S.
1576	1.88	R.S.	1596	2.75	R.S.
1577	2.—	R.S.	1597	3.12	R.S. 1 opgave
1578	1.83	R.S.	1598	3.12	R.S. 1 opgave
1579		geen opgaven	1599-1600		geen opgaven

De jaargemiddelden van de osse vleesprijzen per pond in Brabantse stuivers

jaar	br. st.	bronnen en opmerkingen	jaar	br. st.	bronnen en opmerkingen
1550-1557		geen opgaven	1580	1.69	R.S.
1558	1.07	R.S./ overige	1581	1.50	R.S. 1 opgave
1559		geen opgaven	1582	1.66	R.S.
1560	1.—	R.S. 1 opgave	1583	1.88	R.S.
1561		geen opgaven	1584	1.66	R.S.
1562	1.13	R.S.	1585	2.08	R.S.
1563	1.—	R.S.	1586-1588		geen opgaven
1564	1.35	R.S.	1589	2.50	R.S. 1 opgave
1565	1.43	R.S.	1590-1591		geen opgaven
1566	1.29	R.S.	1592	2.25	R.S.
1567	1.19	R.S.	1593	2.38	R.S.
1568	1.43	R.S.	1594	2.08	R.S.
1569-1573		geen opgaven	1595	2.44	R.S.
1574	2.—	R.S.	1596	2.63	R.S.
1575	1.81	R.S.	1597	2.69	R.S.
1576	1.90	R.S.	1598	2.75	R.S.
1577	1.90	R.S.	1599	2.58	R.S.
1578	1.81	R.S.	1600	2.70	R.S.
1579		geen opgaven			

De jaargemiddelden van de rundvleesprijzen per pond in Brabantse stuivers

jaar	br. st.	bronnen en opmerkingen	jaar	br. st.	bronnen en opmerkingen
1550-1561		geen opgaven	1582	1.42	R.S.
1562	0.94	R.S.	1583	1.50	R.S.
1563	1.—	R.S.	1584	1.50	R.S.
1564	1.08	R.S.	1585	1.81	R.S.
1565	1.21	R.S.	1586-1588		geen opgaven
1566	1.17	R.S.	1589	2.—	R.S.
1567	1.06	R.S.	1590-1591		geen opgaven
1568	1.19	R.S.	1592	1.92	R.S.
1569-1573		geen opgaven	1593	1.92	R.S./ overige
1574	1.03	R.S.	1594	1.75	R.S.
1575	1.50	R.S.	1595	2.09	R.S.
1576	1.40	R.S.	1596	2.04	R.S.
1577	1.41	R.S.	1597	2.25	R.S.
1578	1.38	R.S.	1598	2.12	R.S.
1579		geen opgaven	1599	2.17	R.S.
1580	1.47	R.S.	1600	2.25	R.S.
1581	1.25	R.S. 1 opgave			

*De jaargemiddelden van de lamsvleesprijzen per pond
in Brabantse stuivers ⁷¹*

jaar	br. st.	bronnen en opmerkingen	jaar	br. st.	bronnen en opmerkingen
1550-1554		geen opgaven	1578	1.83	R.S.
1555	1.—	overige	1579		geen opgaven
1556-1557		geen opgaven	1580	1.72	R.S.
1558	0.94	R.S./ overige	1581	1.50	R.S.
1559	1.—	overige. 1 opgave	1582	1.67	R.S.
1560	0.88	R.S. 1 opgave	1583	1.88	R.S.
1561		geen opgaven	1584	1.69	R.S.
1562	0.81	R.S.	1585	1.88	R.S.
1563	1.08	R.S.	1586-1588		geen opgaven
1564	1.08	R.S.	1589	3.—	R.S. 1 opgave
1565	1.21	R.S.	1590-1591		geen opgaven
1566	1.29	R.S.	1592	2.63	R.S.
1567	1.19	R.S.	1593	2.88	R.S.
1568	1.25	R.S.	1594	2.75	R.S.
1569	1.69	overige. 1 opgave	1595	2.84	R.S.
1570-1573		geen opgaven	1596	2.64	R.S.
1574	2.—	R.S.	1597	2.98	R.S.
1575	1.88	R.S.	1598	3.17	R.S.
1576	1.90	R.S.	1599	3.08	R.S.
1577	1.88	R.S.	1600	2.94	R.S.

De jaargemiddelden van de spekprijzen per pond in Brabantse stuivers

jaar	br. st.	bronnen en opmerkingen	jaar	br. st.	bronnen en opmerkingen
1550-1551		geen opgaven	1566	2.25	idem
1552	1.44	archief van de broederschappen	1567	2.25	idem
1553	1.54	idem	1568	2.25	idem
1554-1555		geen opgaven	1569	2.25	idem
1556	1.82	archief van de broederschappen	1570	2.13	idem
1557		geen opgaven	1571	2.—	idem
1558	1.81	archief van de broederschappen	1572	2.—	idem
1559	1.81	idem	1573	2.50	idem
1560	1.50	idem	1574	2.75	idem
1561	1.50	idem	1575	3.—	idem
1562	1.50	idem	1576	2.58	idem
1563	1.75	idem	1577		geen opgaven
1564	2.13	idem	1578	2.90	archief van de broederschappen
1565	2.—	idem	1579	3.—	idem
			1580	3.—	idem
			1581	2.81	idem

jaar	br. st.	bronnen en opmerkingen	jaar	br. st.	bronnen en opmerkingen
1582	2.50	idem	1589	4.90	idem
1583	2.50	idem	1590	4.50	idem. R.S.
1584	2.50	idem	1591	4.63	archief van de broederschappen
1585	2.50	idem			geen opgaven
1586	4.11	idem	1592-1597		geen opgaven
1587	5.21	archief van de broederschappen	1598	3.60	archief van de broederschappen
1588	5.33	idem	1599-1600		geen opgaven

Uit een vergelijking van de vlees- en de broodprijzen blijkt dat de prijsbeweging nagenoeg gelijk verloopt, met dit verschil dat bij de vleesprijzen de beweging minder heftig is dan bij het brood.

2. De boter- en kaasprijzen

De weinige gegevens van de boter- en kaasprijzen worden slechts vermeld om een vergelijking met de graan- en vleesprijzen mogelijk te maken. De jaargemiddelden van zo'n gering aantal prijzen zijn hoogst onbetrouwbaar.

De jaargemiddelden van de boter- en kaasprijzen per pond in Brabantse stuivers

jaar	boter	kaas	bronnen en opmerkingen
1550			geen opgaven
1551	1.22	1.—	archief van de broederschappen
1552			geen opgaven
1553	1.34		archief van de broederschappen
1554-1555			geen opgaven
1556	1.57		archief van de broederschappen
1557			geen opgaven
1558	1.33		archief van de broederschappen
1559	1.37		idem
1560	1.52		idem
1561	2.—		archief van het Weeshuis, 1 opgave
1562	1.37		archief van de broederschappen
1563			geen opgaven
1564	1.50		archief van de broederschappen
1565	2.50	1.50	Rek.
1566	2.69		archief van het Weeshuis, 1 opgave
1567			geen opgaven
1568		2.35	Rek. 1 opgave
1569		2.50	Rek. 1 opgave
1570			geen opgaven

jaar	boter	kaas	bronnen en opmerkingen
1571	2.27		archief van het Weeshuis
1572-1573			geen opgaven
1574	4.—		Faber. 1 opgave
1575			geen opgaven
1576		2.13	archief van het Weeshuis, 1 opgave
1577			geen opgaven
1578		1.83	archief van het Weeshuis
1579			geen opgaven
1580		1.50	archief van het Weeshuis, 1 opgave
1581			geen opgaven
1582		1.45	archief van het Weeshuis, 1 opgave
1583-1589			geen opgaven
1590	4.50		R.S. 1 opgave
1591	5.—	3.50	Faber. 1 opgave
1592	3.31	1.90	archief van het Weeshuis
1593	3.50	1.67	archief van het Weeshuis
1594	3.63	2.04	idem
1595	3.50		idem
1596-1597			geen opgaven
1598		2.33	archief van het Weeshuis
1599			geen opgaven
1600		1.65	archief van het Weeshuis, 1 opgave

3. De visprijzen

De enige manier om het verloop van de haringprijzen te kunnen volgen, is het berekenen van de prijzen per ton, omdat de stuksprijzen zeer onvolledig zijn. Aangezien één ton duizend stuks haringen bevatte, zijn de jaargemiddelden berekend op 1/1000e ton.

De jaargemiddelden van de haringprijzen (1/1000e ton) in Brabantse stuivers

jaar	br. st.	bronnen en opmerkingen	jaar	br. st.	bronnen en opmerkingen
1550	0.15	Rek. 1 opgave	1561	0.16	overige
1551	0.12	Rek./ overige	1562	0.17	Rek./ overige
1552		geen opgaven	1563	0.18	Rek./ overige
1553	0.17	Rek./ overige	1564	0.20	Rek./ overige
1554	0.16	Rek. 1 opgave	1565	0.16	Rek./ overige
1555	0.16	Rek. 1 opgave	1566	0.17	Rek./ overige
1556	0.17	overige	1567	0.18	Rek./ overige
1557	0.18	Rek.	1568	0.18	Rek.
1558	0.21	Rek./ overige	1569	0.19	Rek./ overige
1559	0.21	Rek.	1570	0.20	Rek./ overige
1560	0.17	Rek.	1571	0.19	Rek.

jaar	br. st.	bronnen en opmerkingen	jaar	br. st.	bronnen en opmerkingen
1572	0.18	Rek./ overige	1585	0.54	Rek.
1573	0.25	Rek.	1586	0.30	Rek.
1574	0.32	Rek./ overige	1587	0.36	Rek. 1 opgave
1575	0.31	Rek./ overige	1588	0.35	Rek./ overige
1576	0.30	Rek./ overige	1589	0.30	Rek./ overige
1577	0.28	Rek.	1590	0.33	Rek.
1578	0.27	Rek.	1591	0.23	Rek. 1 opgave
1579	0.26	overige	1592	0.24	Rek. 1 opgave
1580	0.26	Rek. 1 opgave	1593	0.26	Rek./ overige
1581	0.24	Rek./ overige	1594-1597		geen opgaven
1582	0.21	Rek./ overige	1598	0.22	overige
1583	0.24	overige	1599	0.23	overige
1584	0.16	Rek./ overige	1600	0.20	overige

Voor de jaargemiddelden van de stokvisprijzen geldt hetzelfde als voor de boter- en kaasprizen: zij zijn zeer onbetrouwbaar.

De jaargemiddelden van de stokvisprijzen per pond in Brabantse stuivers

jaar	br. st.	bronnen en opmerkingen	jaar	br. st.	bronnen en opmerkingen
1550-1554		geen opgaven	1575	1.69	Rek./archief van het Weeshuis
1555	0.64	archief van de broederschappen 1 opgave	1576	2.14	Rek./archief van het Weeshuis
1556-1559		geen opgaven	1577	1.80	Rek. 1 opgave
1560	1.50	archief van de broederschappen 1 opgave	1578	2.—	Rek./archief van het Weeshuis
1561		geen opgaven	1579		geen opgaven
1562	1.52	Rek.	1580	1.80	Rek.
1563	1.47	Rek./ archief van de broederschappen,	1581		geen opgaven
1564	1.68	Rek. 1 opgave	1582	1.12	archief van het Weeshuis, 1 opgave
1565	1.90	Rek./ archief van de broederschappen,	1583-1587		geen opgaven
1566-1570		geen opgaven	1588	2.35	Rek./ archief van de broederschappen
1571	1.58	Rek.	1589	2.15	Rek. 1 opgave
1572	1.58	Rek./archief van het Weeshuis	1590	1.90	Rek. 1 opgave
1573		geen opgaven	1591	2.40	Rek. 1 opgave
1574	2.36	Rek.	1592	1.50	Faber. 1 opgave
			1593	1.82	archief van het Weeshuis, 1 opgave

jaar	br. st.	bronnen en opmerkingen	jaar	br. st.	bronnen en opmerkingen
1594-1597		geen opgaven	1599	2.20	archief van het Weeshuis/
1598	2.09	archief van het Weeshuis/ van het gasthuis	1600	2.24	van het gasthuis archief van het gasthuis

Haring en stokvis waren niet aan grote prijschommelingen onderhevig. Beide vissoorten waren het duurst, wanneer de stad van aanvoer uit het Westen afgesneden was: in de perioden 1575-1579 en 1585-1591.

4. De bier- en wijnprijzen

Bier werd, blijkens de posten in de stadsrekeningen zeer veel gedronken, met name door de minder gegoede burgers. Aantal en spreiding van de overgebleven bierprijzen zijn zeer gunstig te noemen, zodat de jaargemiddelden een reël beeld geven.

De jaargemiddelden van de bierprijzen per ton in Brabantse stuivers

jaar	br. st.	bronnen en opmerkingen	jaar	br. st.	bronnen en opmerkingen
1550	26.—	Rek.	1576	46.81	R.S./ Rek./ overige
1551	26.25	Rek.	1577	53.04	R.S./ Rek.
1552	27.—	Rek.	1578	51.67	R.S./ Rek./ overige
1553	28.75	Rek.	1579	51.—	Rek./ overige
1554	26.50	Rek.	1580	52.18	R.S./ Rek.
1555	26.60	Rek.	1581	47.63	R.S./ Rek.
1556	33.20	Rek.	1582	48.96	R.S./ Rek.
1557	34.15	Rek.	1583	50.43	R.S.
1558	23.45	R.S./ Rek./ overige	1584	51.20	R.S./ Rek.
1559	30.92	R.S./ Rek./ overige	1585	59.25	R.S./ Rek.
1560	27.70	R.S./ Rek./ overige	1586	88.33	Rek.
1561	28.25	R.S.	1587	100.—	Rek.
1562	33.15	R.S./ Rek.	1588	66.66	Rek.
1563	34.06	R.S./ Rek.	1589	55.—	R.S./ Rek.
1564	29.63	R.S./ Rek.	1590	57.—	R.S./ Rek./ overige
1565	34.92	R.S./ Rek.	1591	70.—	R.S./ Rek.
1566	35.80	R.S./ Rek.	1592	48.88	R.S./ Rek.
1567	32.63	R.S./ Rek.	1593	50.—	R.S./ Rek./ overige
1568	34.32	R.S./ Rek./ overige	1594	52.42	R.S./ Rek.
1569	33.08	Rek.	1595	58.50	R.S./ Rek.
1570	37.66	Rek.	1596	60.50	R.S./ Rek.
1571	46.02	Rek.	1597	63.75	R.S./ Rek.
1572	42.33	Rek./ overige	1598	64.50	R.S./ Rek.
1573	51.—	Rek.	1599	65.—	Rek.
1574	52.75	R.S./ Rek.	1600	69.—	R.S./ Rek.
1575	46.44	R.S./ Rek.			

De bierprijzen volgen het prijsverloop van de granen, maar hun beweging is minder hevig. De duurtetaren zijn dezelfde: ook het bier werd in 1587 in Nijmegen het duurst betaald.

De wijnprijzen

Wijn was zeker niet de drank van de gewone man. De hoge heren daarentegen gingen er zich bij gelegenheid behoorlijk aan te buiten. De post die de magistraat op de begroting voor wijn uittrok, liep zo hoog op, dat de stadsfinanciën erdoor dreigden tekort te schieten. Voor de prijzenverzamelaar is dit echter een gunstige situatie. Er zijn zeer veel wijnprijzen overgebleven en de spreiding ervan over het hele jaar is zeer gunstig. De gebruikte wijnprijzen betreffen wijnen van dezelfde kwaliteit.

De jaargemiddelden van de wijnprijzen per kan in Brabantse stuivers

jaar	br. st.	bronnen en opmerkingen	jaar	br. st.	bronnen en opmerkingen
1550	2.75	Rek.	1576	5.25	R.S./ Rek./ overige
1551	3.—	Rek.	1577	7.—	R.S./ Rek./ overige
1552	3.—	Rek.	1578	6.25	R.S./ Rek./ overige
1553	2.75	Rek.	1579	6.75	Rek.
1554	2.75	Rek.	1580	6.50	R.S./ Rek.
1555	3.—	Rek.	1581	7.—	R.S./ Rek.
1556	3.50	Rek.	1582	6.75	R.S./ Rek./ overige
1557	3.50	Rek.	1583	6.75	R.S.
1558	3.50	R.S./ Rek./ overige	1584	6.25	R.S./ Rek./ overige
1559	3.—	R.S./ Rek./ overige	1585	6.75	R.S./ Rek./ overige
1560	3.25	R.S./ Rek.	1586	9.50	Rek.
1561	3.25	R.S.	1587	12.—	Rek.
1562	3.50	R.S./ Rek.	1588	11.—	Rek.
1563	3.50	R.S./ Rek./ overige	1589	10.50	Rek.
1564	3.75	R.S./ Rek./ overige	1590	11.—	Rek.
1565	3.75	R.S./ Rek./ overige	1591	12.—	Rek.
1566	4.—	Rek.	1592	14.—	Rek./ overige
1567	3.50	R.S./ Rek.	1593	14.50	Rek.
1568	3.50	R.S./ Rek./ overige	1594	16.—	Rek.
1569	4.—	Rek./ overige	1595	15.—	Rek.
1570	4.50	Rek./ overige	1596	15.—	Rek.
1571	4.50	Rek./ overige	1597	16.—	Rek.
1572	4.50	Rek./ overige	1598	16.—	Rek.
1573	5.25	Rek.	1599	15.—	Rek.
1574	6.25	R.S./ Rek./ overige	1600	14.—	Rek.
1575	5.50	R.S./ Rek./ overige			

De wijnprijs is in deze vijftig jaar geweldig gestegen. De prijs van de negentiger jaren is zes maal hoger dan die van het begin van de vijftiger jaren. Deze stijging werd ongetwijfeld veroorzaakt door het feit dat Nijmegen na de Reductie min of meer van zijn traditionele wijnleveranciers was afgesloten.

De prijzen van de overige levensmiddelen zoals peulvruchten, olie, zout en vruchten, blijven in deze studie buiten beschouwing. Hun aantal is te gering om er enige conclusie omtrent prijsstijging of -daling aan te verbinden.

§ 5. DE OVERIGE PRIJZEN

De jaargemiddelden van de overige prijzen zijn zeer verschillend van kwaliteit. Van de meeste goederen zijn geen doorlopende prijzenreeksen overgebleven. De aanvullingen stammen uit reeksen waarvan men niet met zekerheid kan zeggen of ze kwalitatief met de hoofdreeksen vergelijkbaar zijn. Toch zijn de resultaten wel betrouwbaar, wanneer men voor lief neemt, dat het leveren van volkomen exacte cijfers gewoon onmogelijk is.

1. De prijzen van brandstoffen

De meest voorkomende brandstoffen waren houtskool, steenkool, turf, rijs-hout en vaseelhout. De prijzen ervan zijn ontleend aan de stadsrekeningen en de rekeningen van de broederschappen, de Gasthuizen en het Weeshuis. Het aantal overgebleven prijzen is niet gering, maar het is per jaar erg verschillend. De jaargemiddelden geven dan ook een beeld van de prijzensituatie, meer niet. Om deze reden zijn zij op kwarten afgerond.

De jaargemiddelden van de brandstoffenprijzen in Brabantse stuivers ⁷²

jaar	houtskool malder	steenkool gang	turf ton	rijs vim	vaseelhout 1000 stuks
1550	7.25			15.—	
1551	7.50			15.25	
1552	8.—			16.—	
1553	8.—			16.—	
1554	8.—			16.—	
1555	9.50			18.—	
1556	8.—			16.50	
1557	7.50			16.—	
1558	10.50			18.50	
1559	10.—			18.—	

jaar	houtschool malder	steenkool gang	turf ton	rijs vim	vaseelhout 1000 stuks
1560	8.50	5.—		19.—	
1561					
1562	9.—	3.25		19.—	
1563	9.50			19.—	
1564	9.—	5.—		18.50	
1565	9.50	5.25		18.25	
1566	9.—	5.—	2.—	21.—	
1567	9.—	5.50		20.—	
1568		5.50			
1569		6.25	2.25		
1570		8.—			
1571			2.50	24.—	
1572		7.50	2.—		
1573		6.50		26.—	
1574	10.—		1.75		
1575		6.—			
1576	11.25	6.—	2.—		
1577		6.—	2.—		
1578		7.50	1.50		
1579	13.—	13.50	2.25	25.—	
1580	15.—	13.—	2.25	28.—	
1581	15.—	11.—	2.75	28.—	
1582	15.—	18.—	3.—	28.50	
1583					
1584	16.—	14.75	3.—	28.50	
1585	18.—	18.—		38.—	
1586	37.50	21.—		74.—	
1587	44.—	17.75	5.75	64.50	247.—
1588				46.—	200.—
1589				55.—	214.—
1590	50.—	22.—	3.50	50.—	204.—
1591			3.50	50.—	204.—
1592	28.—	17.—	3.50	47.50	168.50
1593	30.—	18.—	3.—	51.25	177.—
1594	27.—			70.—	160.—
1595	24.—	14.—		60.—	171.50
1596		14.50			
1597	26.—	14.75		60.—	140.—
1598			4.50	60.—	194.—
1599	25.—	19.—	5.50	62.50	265.—
1600	24.—		4.50	65.—	272.50

De spaarzame cijfers maken de volgende conclusie mogelijk: brandstoffen zijn duur in die tijden, dat de stad geïsoleerd is van zijn achterland. Met name de steenkoolprijzen liepen op, wanneer de aanvoer uit het Zuiden

stagneerde. Dit was het geval in die perioden waarin Nijmegen aan de kant van de Staten stond.

2. De textielprijzen

De prijzen van de eindprodukten zijn onbruikbaar, omdat men meestal niet weet uit welk materiaal zij vervaardigd zijn. Een wambuis van Engels laken was heel wat duurder dan een van Kempens laken. Daarom zijn alleen de prijzen van de stoffen verwerkt. Het grauwe wollen doek werd gebruikt voor de kleding van de armen. Kempens laken werd verwerkt in de kleding van de lagere stadsdienaren. Het dure Engelse laken vormde de grondstof voor de kleding van de ambachtsmeesters en de hogere stadsdienaren. De kleding van de meeste burgers moet vrij eenvoudig zijn geweest. Kanunnik Faber droeg een zeemleren broek, gekleurde kousen, tressen en opengewerkte mouwen. De gewone man trok dag in dag uit dezelfde plunje aan, misschien met uitzondering van de zondag, totdat ze tot op de draad versleten was.

Als bronnen fungeerden weer de stadsrekeningen en de rekeningen van de broederschappen, de Gasthuizen en het Weeshuis.

De jaargemiddelden van de textielprijzen per el in Brabantse stuivers

jaar	Engels laken	Kempens laken	versteyn bombazijn	grauwe wol	linnen	voerlaken
1550	33.75	27.—	4.50			
1551	34.88	28.13		12.—	3.15	
1552	34.88	27.—	5.06			
1553	34.88	27.—	5.06	10.50	3.38	
1554	34.88	27.—	5.—			
1555	34.88	27.—	4.50			
1556	34.88	27.—	4.—	11.25	4.13	
1557	36.—	23.63	4.—	10.75	4.—	
1558	36.—	27.—	5.63	11.75	3.50	
1559	39.38	28.13	5.—	13.—	4.82	
1560	36.—	26.43	5.—	13.—	4.78	
1561				14.—	5.—	
1562	38.68	27.—	6.—	13.50	5.13	
1563	36.—	28.13	7.33	13.—	5.—	
1564	39.38	28.13	7.33	13.50	5.—	
1565	42.75	28.13	4.25	15.—	5.13	
1566	37.13	28.13	4.50	15.—	5.13	
1567	38.25	28.13		15.—	5.—	
1568	40.50	30.38	4.50	14.25	5.—	
1569	39.—	31.50		14.75	5.13	
1570	47.—	32.06	8.44	15.—	5.50	
1571	43.88	31.50	10.13	15.—	6.—	

jaar	Engels laken	Kempens laken	versteyn bombazijn	grauwe wol	linnen	voerlaken
1572	43.88	31.50		16.—	6.13	
1573	44.44	32.50		15.75	6.50	
1574	45.—	33.—	10.96	15.75	6.50	
1575	49.50	36.—	10.68	16.75	6.75	
1576	49.50	36.—	11.25	18.—	7.—	
1577	49.50	36.—	11.25	18.—	6.75	
1578	49.50	37.13	11.25	19.50	6.75	
1579	50.63	39.38	11.25	22.—	8.50	
1580	50.—	38.—		23.50	9.75	
1581	54.—	42.—	12.—	23.50	9.75	
1582	55.—	44.—	11.—	24.—	10.—	
1583				23.—	9.50	
1584	55.—	44.—		22.50	10.63	
1585	55.—	45.—	15.—	24.—	12.30	
1586				22.75	13.25	
1587	55.—	45.—	14.—	24.75	10.50	
1588				22.75	9.50	
1589	60.—	40.—	14.—	23.—	11.50	
1590					13.—	
1591	60.—	40.—				
1592					12.78	
1593	72.—	50.—			12.40	
1594	80.—		20.—			28.—
1595	70.60	50.—	22.—		12.—	
1596	70.—		26.—	35.—		
1597	70.05	52.—				24.—
1598	70.—		22.—	34.—	9.—	
1599	71.—	50.—	22.—		9.—	20.—
1600	64.—		22.—			

De grootste prijsstijging vond plaats bij bombazijn en linnen, die in de jaren negentig vier maal zoveel kostten als in de jaren vijftig. Bij het grauwe wollen doek liep de prijs op tot het driedubbele. De prijs van het Engelse laken fluctueerde meer dan die van het Kempens. Beide stegen in vijftig jaar tot ongeveer het dubbele van de prijs van 1550.

3. De schoenenprijzen

Van de schoenenprijzen is een bruikbare reeks overgebleven. De broederschappen lieten elk jaar zestien paar schoenen maken ten behoeve van de armen. Natuurlijk zijn dit zeer eenvoudige schoenen geweest.

De prijs van 16 paar schoenen in Brabantse guldens

jaar	br. gl.	jaar	br. gl.
1550	geen opgaven	1571	8.—
1551	3.75	1572	8.—
1552	geen opgaven	1573	8.75
1553	4.50	1574	8.75
1554	geen opgaven	1575	10.—
1555	geen opgaven	1576	10.—
1556	6.—	1577	geen opgaven
1557	geen opgaven	1578	11.—
1558	6.75	1579	11.—
1559	7.25	1580	11.50
1560	7.50	1581	11.50
1561	7.50	1582	11.50
1562	7.50	1583	11.50
1563	7.50	1584	11.50
1564	8.—	1585	11.50
1565	8.—	1586	11.75
1566	8.—	1587	12.—
1567	8.—	1588	12.—
1568	8.—	1589	12.—
1569	8.—	1590	12.—
1570	8.—	1591-1600	geen opgaven

De schoenenprijs steeg zonder schommelingen. In vijftig jaar was hij meer dan verdubbeld.

- ¹ Men raadplege de monetaire werken die opgenomen zijn in de literatuurlijst.
- ² Een volledige geschiedenis van de Nijmeegse munt vindt men bij P.O. van der Chijs, *De munten der voormalige Heeren en Steden van Gelderland tot 1576*, Haarlem 1853.
- ³ Inv. 2808-2812.
- ⁴ Ibidem.
- ⁵ W. I. de Voogt, *Geschiedenis van het muntwezen der Verenigde Nederlanden 1576-1813*, Deel I: Provincie Gelderland, Amsterdam 1874, pag. 95.
- ⁶ Rek. 1563.
- ⁷ H. van Werveke, *Monnaie de compte et monnaie réelle*, in: *Revue belge de Philologie et d'Histoire XIII* (1934), pag. 138.
- ⁸ Werveke, *Monnaie*, a.w., pag. 123-124.
- ⁹ H. van der Wee, *The growth of the Antwerp market and the European economy (fourteenth-sixteenth centuries)*, Tomes I, II, III, Louvain 1963, pag. 111.
- ¹⁰ G. Pusch, *Staatliche Münz- und Geldpolitik in den Niederlanden, besonders unter Kaiser Karl V*, München 1932, pag. 21.
- ¹¹ V. Janssens, *Het ontstaan van de dubbele koers courantgeld-wisselgeld in het geldwezen van de Zuidelijke Nederlanden*, in: *Bijdragen voor de geschiedenis der Nederlanden IX* (1955), pag. 3.
- ¹² H. E. van Gelder, *Satiren der 16e-eeuwse kleine burgerij*, in: *Oud Holland XXIX* (1911), pag. 223 e.v.
- ¹³ M. Bloch, *Esquisse d'une histoire monétaire de l'Europe*, in: *Cahier des Annales IX*, Paris 1954, pag. 62.
- ¹⁴ R.S. 1563.
- ¹⁵ Koerswaarden, inv. 2804.
- ¹⁶ Dit was b.v. het geval in 1525 en 1527, zie: Werveke, *Monnaie*, a.w., pag. 139.
- ¹⁷ R.S. 1580.
- ¹⁸ Wee, *Antwerp market*, a.w., pag. 116.
- ¹⁹ Zie: Wee, *Antwerp market*, a.w., pag. 122.
- ²⁰ De theoretische intrinsieke waarde vindt men bij:
Chijs, a.w.;
Voogt, a.w.;
Pusch, a.w.;
S. P. Haak, *De Geldersche Rijksmunten tot het begin der 17de eeuw*, in: *Bijdragen en mededelingen Gelre XIII* (1910), pag. 149-220;
H. E. van Gelder en M. Hoc, *Les monnaies des Pays-Bas Bourguignons et Espagnols 1434-1713*, Amsterdam 1960;
F. B. M. Tangelder, *Muntheer en Muntmeester. Een studie over het Berghse munt-privilege in de tweede helft van de 16de eeuw*, Arnhem 1955.
- ²¹ Geen courante munt, maar een penning, inwisselbaar tegen een kan wijn.
- ²² Bij Van Gelder, *Les monnaies*, a.w., komt deze munt alleen voor als het Roermondse „peerdeke”.
- ²³ Dit grootje heeft niets te maken met de Vlaamse groot, maar is waarschijnlijk verwant aan de Duitse Grosch.

- ²⁴ Gelder, Satiren, a.w., pag. 225;
Sj. de Vries, Rederijkersspelen als historische documenten, in: Tijdschrift voor Geschiedenis LVII (1942), pag. 193-194.
- ²⁵ Vries, a.w., pag. 195.
- ²⁶ Gelder, Rederijkersspelen, a.w., pag. 225.
Vries, a.w., pag. 195.
- ²⁷ C. Verlinden, J. Craeybeckx en E. Scholliers, Mouvements des prix et des salaires en Belgique au XVIe siècle, in: Annales Economies-Sociétés-Civilisations X (1955), pag. 198.
- ²⁸ R.S. 1568.
- ²⁹ R.S. 1568.
- ³⁰ Ordonantie, inv. 3113.
- ³¹ Rek. 1550-1600.
- ³² Zie: hoofdstuk II, par. 3.
- ³³ Inv. 2570, 2571, 2572, 2573.
- ³⁴ Inv. 2571.
- ³⁵ Cuvelier, Dénombrements, a.w., pag. XLVIII en XLIX;
F. N. Sickenga, Bijdrage tot de geschiedenis der belastingen in Nederland, Leiden 1864, pag. 71 en 84-85.
- ³⁶ Sickenga, a.w., pag. 55-58.
- ³⁷ Muller, a.w., II, pag. 45-46.
- ³⁸ Inv. 511.
- ³⁹ Zie: R. van Uytven, De sociale crisis der XVIe eeuw te Leuven, in: Revue belge de Philologie et d'Histoire XXXVI (1958), pag. 359.
- ⁴⁰ Inv. 2824.
- ⁴¹ Inv. 511.
- ⁴² Inv. 1252.
- ⁴³ Inv. 1261.
- ⁴⁴ Inv. 563.
- ⁴⁵ R.S. 1600.
- ⁴⁶ R.S. 1598.
- ⁴⁷ Inv. 1252.
- ⁴⁸ Koerswaarden, inv. 2804.
- ⁴⁹ Inv. 1252.
- ⁵⁰ R.S. 1576.
- ⁵¹ Inv. 511.
- ⁵² Inv. 1252.
- ⁵³ Ibidem.
- ⁵⁴ Inv. 1289.
- ⁵⁵ Timmerliedenarchief, Kabinet van Oudheden, B 2.
- ⁵⁶ Inv. 1252.
- ⁵⁷ R.S. 1560;
in 1576, zie: Krom en Pols, a.w., pag. 354.
- ⁵⁸ Inv. 511.
- ⁵⁹ Krom en Pols, a.w., pag. 396.
- ⁶⁰ Inv. 1252.
- ⁶¹ Ibidem.

- ⁶² N. W. Posthumus, Nederlandse prijsgeschiedenis, Deel II, Leiden 1964, pag. LXIV-LXVI.
- ⁶³ C. Verlinden en J. Craeybeckx, Prijzen- en lonenpolitiek in de Nederlanden in 1561 en 1588-1589, onuitgegeven adviezen, ontwerpen en ordonnanties, Brussel 1962, pag. 17-21.
- ⁶⁴ P. Bor, Oorsprongh, Begin en Vervolgh der Nederlandsche Oorlogen, Amsterdam 1679, Deel I, folio 3.
- ⁶⁵ Rek. 1557.
- ⁶⁶ E. Kuttner, Het hongerjaar 1566, Amsterdam 1949, pag. 60.
- ⁶⁷ Verlinden e.a., Mouvements, a.w., pag. 198.
- ⁶⁸ Dokumenten voor de geschiedenis van prijzen en lonen in Vlaanderen en Brabant, gepubliceerd onder leiding van C. Verlinden, Deel I, Brugge 1959, pag. XVI.
- ⁶⁹ Verlinden e.a., Prijzen- en lonenpolitiek, a.w., pag. 24.
- ⁷⁰ H. D. J. van Schevichaven, Historische aantekeningen van Diederik van der Voordt, in: Bijdragen en mededelingen Gelre I (1898), pag. 239.
- ⁷¹ Schapen- en lamsvlees waren even duur.
- ⁷² Alle prijzen zijn ontleend aan de stadsrekeningen, de rekeningen van de broederschappen, de Gasthuizen en het Weeshuis.

§ 1. HET LOONTYPE EN DE ARBEIDSOMSTANDIGHEDEN

1. De bronnen

Voor de bepaling van de levensstandaard van de zestiende-eeuwse stedeling moet men op de hoogte zijn van zijn reëel besteedbare inkomen. Dit houdt in, dat er doorlopende loonlijsten moeten zijn van diegenen, die in loondienst werkzaam waren en ononderbroken rekeningen van hen, die voor zichzelf werkten. Men kan de prijzen van de belangrijke levensmiddelen en van andere primaire levensbehoeften daarmee vergelijken, om op die manier te komen tot een overzicht van de stijgende of dalende welvaart. Dit nu is voor een stad als Nijmegen een utopie. Zowel van de prijzen als van de lonen zijn de gegevens schaars en onvolledig.

De jaarsalarissen van de hogere stedelijke ambtenaren en van de stadsdienaren werden elk jaar in de stadsrekeningen genoteerd. Bij nadere beschouwing bleek, dat het hier ging om een basissalaris dat in vele gevallen maar een klein deel van het werkelijke inkomen bedroeg. Daarnaast ontvingen zij presentiegelden, fooien, giften in natura en stadskleding, vaak ook nog dagvergoedingen voor reizen buiten de stad; allemaal inkomsten, waarvan de som in de meeste gevallen niet is te bepalen. Niettemin zal ik een poging doen hun plaats in de stedelijke welvaart vergelijkenderwijs aan te geven.

De ambachten omvatten een groot deel van de stedelingen. Hun levensstandaard was in zekere zin bepalend voor de welvaart van de stad. Maar ook over de ambachten zijn wij schaars ingelicht. Doorlopende loonlijsten kunnen alleen gegeven worden van de ambachtslieden in stadsdienst. Uit instellingsrekeningen kon ik echter constateren, dat hun lonen zeker niet hoger lagen dan de lonen, die door particulieren of instellingen werden betaald, zodat ze representatief waren voor de lonen van de andere ambachtslieden. De magistraat moest trouwens van hogerhand toezicht houden op alle lonen. De loonplakkaten van 1561 en 1588 bewezen dit.¹ Dat de stad hierin niet altijd een trouwe dienaressen van hoge overheid was, bleek uit haar houding tegenover het plakkaat van 1588. Eerst weigerde de magistraat het plakkaat af te kondigen, voordat er een vergadering over gehouden was van de voltallige Raad en de meesters van het St. Nicolaasgilde. Deze vergadering besliste vervolgens, dat het plakkaat te gelegener

tijd wel zou worden uitgevoerd. Zij wees erop, dat de stad Nijmegen de prijzen stevig in de hand hield door prijszetting van veel goederen.²

Een groot voordeel bij de bestudering van de lonen van de ambachtslieden in stadsdienst was, dat men een bepaalde arbeider gedurende lange tijd kon blijven volgen, omdat zijn naam in de bronnen werd genoemd. Deze continuïteit is noodzakelijk. Een eenmaal gesloten contract bleef gehandhaafd, maar de mogelijkheid was groot, dat in het contract met een andere arbeider een hoger of lager loon afgesproken werd. Kent men de namen van de arbeiders niet, dan is het heel goed mogelijk, dat wat men voor loonsverhoging aanziet, in werkelijkheid een verschillend contractloon is.

Voor het vaststellen van de jaarverdiensten bleken de daglonen het meest betrouwbaar. Deze werden in de bronnen gedurende het hele jaar genoteerd, zodat men niet op een paar gegevens hoeft af te gaan. Bij de week- en maandlonen ligt de zaak moeilijker. De mogelijkheid is dan aanwezig, dat men te maken heeft met een basisloon, of met een loon dat uitgekeerd werd voor een arbeid die maar een deel van de dag in beslag nam. Jaarlonen zijn in het algemeen onbetrouwbaar. Zelden vermelden zij het hele inkomen. Het in de bronnen voorkomende stukloon bleek helemaal waardeloos. Meestal werd het stukloon vermeld zonder enige toevoeging. Men weet niet hoeveel een bakker, wever of smid, schoenmaker of welke ambachtsman ook die voor stukloon werkte, per dag, per maand of per jaar verdiende. Er is uit deze tijd geen enkel rekenboek overgebleven. Alleen van de stadsvoorman kan men tot een *summa summarum* komen, maar ook deze is niet helemaal betrouwbaar.

2. Loontype en loondifferentiatie

Het *dagloon zonder kost* kwam in de late zestiende eeuw het meest voor bij de salariëring van de ambachtslieden. Dit stemt overeen met het oplossen van de solidariteit binnen het ambacht. In het ambacht werd de band van de meester met zijn knechten losser, waardoor deze zelfstandige arbeiders werden. Ook in de salariëring van meesters en knechten treffen wij dit verschijnsel aan.

De bronnen vermelden het dagloon van een bepaalde arbeider, meester, gezel of leerling per jaar. In het algemeen bleef het dagloon van een ambachtsman gedurende een jaar op dezelfde hoogte gehandhaafd. Daarnaast kon echter een ander voorkomen, die meer verdiende. In concreto deed zich het geval voor dat zes meesters per dag acht stuivers verdienden en twee tien stuivers. Ik heb in dat geval niet het gemiddelde genomen. Het is immers duidelijk, dat het normale dagloon acht stuivers was en niet tien stuivers, terwijl het gemiddelde van $8\frac{1}{2}$ nooit werd betaald. Wanneer men $8\frac{1}{2}$ stuivers als jaargemiddelde zou aannemen, terwijl toevallig het jaar

daarvóór de meesters, aan wie tien stuivers uitbetaald werden, niet in stadsdienst waren, zodat men voor dat jaar een gemiddelde van acht stuivers krijgt, zou men een loonsverhoging vermoeden waar zij niet heeft plaatsgevonden. Soms werd aan arbeiders, die niet in vaste stadsdienst waren een hoger loon uitbetaald dan aan stadsdienaars; regel was dit niet. Meestal betrof het zeer gespecialiseerde handwerkers, zoals scheepstimmerlieden en kunstenaars.

De mogelijkheid is niet uitgesloten, dat er zomer- en winterlonen zijn betaald. In de stadsrekeningen komen zij echter niet voor. Het contractloon van de in dienst zijnde ambachtsman bleef gedurende het hele jaar gelijk, tenzij er loonsverhoging plaats vond. In het algemeen gebeurde dit echter aan het begin van een jaar. Bij een loonsverhoging midden in het jaar rijst de vraag, of wij te maken hebben met een blijvende loonsverbetering of met een tijdelijke, in verband met een meer gespannen arbeidsmarkt, of voor het werk aan de wal in tijd van oorlog. Wanneer het hogere loon gehandhaafd bleef, nam ik het jaargemiddelde, maar telkens van één arbeider, die ik voor zover mogelijk door de jaren heen volgde. Een hoger contractloon van een nieuwe arbeider ging in de praktijk pas na een of meer jaren invloed uitoefenen op het loon van de andere ambachtlieden. Vergelijkingen met de lonen, uitbetaald door de Gasthuizen, het Weeshuis en andere instellingen bewezen deze stelling. *De gegevens, die de stadsrekeningen ons opleveren, geven de normale salariëring van de ambachtsman te zien.* Dit ligt overigens voor de hand. Het is begrijpelijk, dat de stad ook in deze als normgever gold.

Bij nadere beschouwing van de lonen bleek, dat er belangrijke verschillen waren in de beloning van de meesters van de verschillende ambachten. Zo verdiende een metselaar rond 1560 veel meer dan een van de andere ambachtsmeesters. Omstreeks 1575 werden deze verschillen iets opgeheven en in 1593 lagen de lonen van de verschillende meesters vrijwel op een lijn. Dezelfde differentiatie bestond bij de knechten van de ambachten. *De differentiatie in de daglonen van meesters en knechten van één ambacht was echter gering.* Bij de metselaars waren de lonen van meester en knecht vanaf 1584 identiek. Bij de timmerlieden was het verschil tot 1580 het kleinst. De oorzaak van deze geringe differentiatie lag weer in de ontvoogding van de knechten. Toen het ambacht de toegang tot het meesterschap vrijwel onmogelijk maakte, bleef een groot aantal vaklui altijd gezelschap. De magistraat handhaafde het formele onderscheid tussen meesters en knechten, maar niet het verschil in salaris. De mogelijkheid bestond, dat de meesters een deel van het knechtenloon inhielden, ook al was dit formeel verboden.³ Voor de ambachtsmeesters in dienst van de stad was het echter niet makkelijk, omdat de magistraat in de meeste gevallen het loon aan de knecht zelf uitbetaalde.

Het loon van de opperknecht lag wel lager dan dat van de meester en de knecht. Het was te vergelijken met de lonen van de ongeschoolde werk-

krachten. Zij waren de slechtst betaalden. Daarom vormen ze in dit werkstuk een belangrijke groep: hun loon was immers aangepast aan de primaire levensbehoeften; het zal bij stijgende prijzen dan ook het scherpst moeten reageren. De verscheidenheid in de lonen van de ongeschoolde arbeiders was groter dan bij de geschoolde, omdat zij geen contract voor langere termijn met hun werkgever sloten. De voornaamste bronnen voor de lonen van de ongeschoolden zijn de stadsrekeningen, de rekeningen van de Gasthuizen en van het Weeshuis. Wat bepalend was voor de lonen van de ambachtslieden, dat een gemiddeld dagloon geen inzicht gaf in het werkelijk verdiend loon, gold in zekere zin ook voor de ongeschoolden. Maar de verscheidenheid in uitbetaalde daglonen was zo groot, dat het berekenen van een gemiddelde noodzakelijk was. De uitkomst is echter verdedigbaar, omdat de differentiatie van lonen ook per arbeider veel groter was dan bij de geschoolde ambachtslieden.

Het *dagloon met de kost* kwam een enkele maal voor bij de opperknechten en ongeschoolden. De gegevens daarvan zijn echter zeer gering in aantal. Bij de bepaling van de levensstandaard zullen ze dan ook buiten beschouwing blijven. *Dagloon met kost en inwoning* komt in de bronnen niet voor.

Week- en maandlonen werden vooral uitgekeerd aan ambtenaren in overheidsdienst. Meestal vervulden zij geen hele dagtaak in stadsdienst. Het aantal uren, of het aantal dagen dat zij voor de overheid werkten, is in veel gevallen niet vast te stellen; de week- en maandlonen zijn derhalve waardeeloos voor het bepalen van de levensstandaard. Natuurlijk waren er ook loontrekkenden met een week- of maandsalaris, die helemaal in dienst van de stad stonden, zoals militairen en torenwachters. Deze personen konden met de ambachtslieden vergeleken worden.

Over het *jaarloon* werd hiervóór al gezegd, dat het als vergoeding voor een volledige baan weinig voorkwam. Meestal werd jaarloon toegekend als basisloon, of als gratificatie in verband met gestegen onderhoudskosten. Dit loon veranderde in de loop van de jaren nauwelijks. De burgemeesters verdienden in 1561 honderd gulden en in 1593 kregen zij dat nog, terwijl in die periode sommige arbeiderslonen verdubbeld waren. In het algemeen zijn dus de jaarlonen voor een bepaling van de evolutie van de levensstandaard niet bruikbaar. Hetzelfde kan gezegd worden van het *stukloon*, waarvan de gegevens zeer gering in aantal zijn, omdat de rekenboeken van de ambachtslieden uit deze tijd verloren zijn gegaan.

Werkelijk nuttig voor de bepaling van de levensstandaard waren dus alleen de *daglonen zonder de kost*, die verdiend werden door de ambachtslieden in stadsdienst en door de ongeschoolden. Wij mogen aannemen, dat het grootste aantal burgers van Nijmegen tot de arbeidende klasse behoorde. Wanneer wij de lonen van deze groep kunnen berekenen, zijn wij in staat de

levensstandaard van het merendeel van de stadsbevolking te bepalen. De salarissen van de overheidspersonen en van de stadsdienaars zullen met deze ambachtslonen vergeleken worden, waarbij echter de pretentie van exactheid noodzakelijkerwijs komt te vervallen.

3. Werkdagen en arbeidsuren

Als men op de hoogte is van het nominale dagloon van een bepaalde arbeider, dan weet men nog niets van het werkelijk verdiende loon (dit is het op jaarbasis gebrachte dagloon, gecorrigeerd voor het aantal dagen waarop niet werd gewerkt). Immers met de verdiensten van de werkdagen moest hij ook de kosten van een aantal vrije dagen en ziektedagen dekken. Over het aantal werkdagen in het jaar zijn wij slecht geïnformeerd. Door eenvoudige optelling van de in de bronnen opgetekende werkdagen van de ambachtslieden komt men niet tot een juist resultaat, want de handwerkers in stadsdienst hebben zeker ook voor particulieren gewerkt en over de aard en de omvang van dat werk is weer niets bekend.

Wij moeten derhalve het maximum aantal werkdagen per jaar vaststellen, wat neerkomt op een berekening van het aantal vrije dagen en verletdagen. De belangrijkste groep is die van de godsdienstige feestdagen. In Amsterdam bedroeg het aantal feestdagen-niet-zondagen in de eerste helft van de zestiende eeuw 47.⁴ De kalender in het missaal van het bakkersgilde te Nijmegen van het jaar 1482 noemde eveneens 47 verplichte feestdagen-niet-zondagen.⁵ Daarbij was er een, die zeker alleen voor het bakkersambacht gold: Albinus martiris, 22 juni. Maar de andere ambachten hadden ook hun eigen patroonheilige. Verschillende van deze feestdagen zijn natuurlijk op een zondag gevallen. Het getal 47 is daarom een maximum. Tot de hervorming zal het aantal van 47 feestdagen nauwelijks veranderd zijn. Van 1550-1579 werd er dus op maximaal 99 dagen om godsdienstige reden niet gewerkt.

Van de periode 1579-1600 is weinig bekend. Volgens een keur van 2 maart 1586 was men verplicht „... op alle sondagen, onser liever Vrouwen ende Aposteldagen, to fieren, sich sullen onthouden van alle uthwendigen arbeit ende to firen na alder gewoenten...”.⁶ In de ambachtsbrief der Brouwers van 3 september 1586 werden de volgende dagen genoemd als „geboden to fieren”: de zondagen, de vier hoogtijdagen, de aposteldagen, de Mariadagen en St. Stephanusdag.⁷ Nemen wij deze keuren letterlijk, dan is het resultaat:

Mariadagen:	„Purificatio, Annunciatio, Compassionis, ⁸ Visitatio Assumptionis, Navitatis, Presentatio, Conceptio”.	8
Aposteldagen:	„Conversio Pauli, Cathedra, Mathie, Phillipi et Jacobi, Petri et Pauli, Jacobi, Vinculi Petri, Bartholomei, Mathei, Symonis et Jude, Andree, Thome et Johannis”.	13
St. Stephanusdag en vier hoogtijdagen		5
		—
		78

Het gemiddelde van de periode 1550-1600 bedraagt 88 dagen, waarop niet gewerkt mocht worden.

Naast feestdagen waren er verletdagen wegens ziekte en slechte weersomstandigheden. De bronnen vermelden over het aantal verletdagen niets. Daarom ben ik te rade gegaan bij de gegevens van Antwerpen. Daar was het minimum aantal verletdagen 49, en wel 10 ziektedagen en 39 andere verletdagen (inclusief feestdagen). Daarbij kwamen 52 zondagen, zodat er op 101 dagen in het jaar niet gewerkt werd. ⁹ In Nijmegen bedroeg het aantal zonen feestdagen 88. Er is geen reden om aan te nemen, dat er in Nijmegen minder ziektedagen zouden zijn geweest dan in Antwerpen. Wij nemen het getal 10 over en komen dan tot 98 verletdagen. Verder zijn er zeker 3 dagen per jaar geweest, waarop wegens slechte weersomstandigheden niet gewerkt kon worden. De ambachtsman werkte dus maximaal $365 - 101 = 264$ dagen.

Volgens de Antwerpse bronnen waren er echter ook arbeiders, die maar 240 werkdagen haalden. Het gemiddelde lag dus rond 250 werkdagen en aan dit aantal houd ik hierna vast om het verdiende dagloon te berekenen. Ook degenen, die het aantal van 264 bereikten, verdienden in werkelijkheid minder dan 264 daglonen. Immers bijdragen voor het ambacht en opgelegde boetes moesten nog afgetrokken worden. Het verdiende dagloon van een arbeider is dus niet het in de bronnen opgetekende nominale dagloon, maar

$$250/365 \text{ of } 50/73 \text{ maal het nominale dagloon.}$$

Hoewel het aantal *arbeidsuren* per dag niet gedurende het hele jaar gelijk was, werd er toch gerekend en uitbetaald in volle daglonen of daghuren en verdiende een bepaalde arbeider 8 br. st. per dag. Hij werkte één dag en één schoof en kreeg daarvoor betaald 10 br. st. Dit is 1 dagloon + $\frac{1}{4}$ dagloon. ¹⁰ De schoof kwam echter weinig voor.

In het algemeen werd er gewerkt, zolang het licht was. De wachter

kondigde de dag aan, zodra de schemering week: „... Ende die wachter des morghens niet eer blasen dan als hy rondom het velt klaer sal kunnen sien, in nevelachtich weder toe blasen na gelegenheit vroegh ende laet”.¹¹ Er was derhalve verschil tussen de zomerwerkdag en de winterwerkdag.

De *zomerwerkdag*. Het Vleeshuis werd tussen vijf en zes uur geopend, wanneer men de metten luidde.¹² De ambachtsbrief van de schoenmakers bepaalde, dat zij werken mochten van vijf uur in de morgen tot acht uur in de avond.¹³ Gaat men te rade bij de markttijden, dan blijkt, dat de opkopers van graan om één uur 's middags mochten beginnen.¹⁴ Voor de opkopers van schapen en lammeren gold de tijd na elf uur.¹⁵ De middagpauze kan dus gelegen hebben tussen elf en dertien uur. De bovengenoemde tijden waren natuurlijk niet zomaar gekozen, maar ze waren aangepast aan de geldende pauzetijden.

De *winterwerkdag*. In de winter is het niet licht voor acht uur. Tegen zestien uur begint het te schemeren. Aangezien de werkdag dan veel korter was, zal de middagpauze wel gehalveerd zijn. Zo luidde tenminste het voorschrift van de Amsterdamse metselaars.¹⁶ Ook elders bestond deze praktijk.

De arbeidsdag zag er dan als volgt uit:

zomerwerkdag: 5 - 11 v.m. en 13 - 20 n.m. minus 1 uur = 12 uur

winterwerkdag: 8 - 12 v.m. en 13 - 16 n.m. minus 1 uur = 6 uur

Dit waren de maximale werktijden, die wellicht zelden werden bereikt. De dagindeling stemt in grote trekken overeen met de voor de Antwerpse metselaars in 1674 voorgeschreven werktijden¹⁷ en met die van de Amsterdamse metselaars.¹⁸ Hierin paste tevens het lesrooster van de Latijnse school.

Voor de werklieden, die in loondienst werkzaam waren, duurde deze werkdag eerder te lang dan te kort, omdat uurloon of stukloon bij hen nauwelijks voorkwam; anders lag de zaak bij degenen, die voor eigen rekening werkten. Voor hen betekende arbeiden bij kunstlicht een hoger inkomen. Dit was volgens de magistraat een ontoelaatbare zaak. De schoenmakers werd dan ook formeel verboden, langer dan tot twintig uur te werken. De wevers mochten niet bij kunstlicht arbeiden, behalve in de winter en dan tot de avondklok.¹⁹

4. Gratificaties en nevenverdiensten

Hiervóór werd reeds gezegd, dat jaarloon vaak bij wijze van *gratificatie* werd gegeven. Bij de ambachtslieden kwam dit echter niet voor. Burge-meesters, schepenen, raadslieden en stadsdienaren kregen vacatiegelden in de vorm van raadstekenen²⁰ en presentiegelden voor het bijwonen van de raadsvergaderingen, het surveilleren op de maandagochtendmarkt, het controleren van de poortsluitingen en andere diensten ten behoeve van de stad. Voor *reisvergoeding* kwamen in aanmerking de stadsboden en de leden van

de magistraat. Aan deze reisvergoedingen werd kennelijk verdiend, want het St. Nicolaasgilde achtte haar veel te hoog.²¹

Fooien in de vorm van bier en wijn werden zeer veelvuldig gegeven. Het rekenboek bevatte jaarlijks ettelijke pagina's, die helemaal gewijd waren aan „geschenken mit der stadt können”, „Communicanten wijn” en „Van Onss Heeren gelaegen durch tjaer”. Van deze fooien profiteerden zowel de magistraat als de stadsdienaren en de ambachtslieden. Het is niet mogelijk zelfs maar bij benadering een hoeveelheid drank per persoon te noemen, maar het moeten ontstellende hoeveelheden zijn geweest. Bij elke mogelijke gelegenheid werden overheid en vreemdelingen onthaald op grootse drankfestijnen.

De stad verstrekke haar dienaren en ambachtslieden *kleding* of stof voor kleding in de stadskleuren rood en zwart. De toegekende stoffen waren zeker niet bedoeld voor de werkkleding van de ambachtslieden, want het ging om laken van de allerfijnste soort. Voor de stadsdienaars werd er beroepskleding van gemaakt. Ondergoed en schoeisel werden niet verstrekt. De magistraten kregen een toeslag voor het verplichte harnas en de kovel, een rijkversierde muts.

Onbepaalbaar tenslotte blijft het inkomen uit *nevenbetrekkingen, eigen zaken, erfpachten, jaarrenten, het bezit van eigen land, waarop graan verbouwd kon worden, of het houden van varkens*. Dit laatste kwam ook bij de ambachtslieden veel voor, getuige de volgende keur: „Wye vercken halden will moetse halden upp sijns selfs erue . . . eyn becker VIII vercken, eyn brouwer XII vercken ende nyet meer, ende nymant anders van onsen burgeren off ingesetenen en sall meer halden dan VIII vercken”.²² Weinig mensen zullen acht varkens hebben gehouden, maar ook een kleiner aantal deed de post vlees op het budget belangrijk dalen.

De verhouding van het basisloon en de neveninkomsten is onbepaalbaar. De gratificaties en nevenverdiensten zullen bij de vaststelling van de levensstandaard dan ook geen rol spelen. Het werkelijk verdiende loon blijft het op jaarbasis gebrachte dagloon, gecorrigeerd voor het aantal dagen waarop niet werd gewerkt.

§ 2. DE LONEN VAN DE AMBACHTSLIEDEN

1. Het loon van de metselaar

De metselaars behoorden tot de bestbetaalde arbeiders van de stad. Een reden daarvoor kan zijn, dat de bouwactiviteit in Nijmegen in het begin van de periode 1550-1600 nogal groot was. Zij werden aanvankelijk hoger gesalarieerd dan de timmerlieden, de leidekkers en de stratemakers. Aan het einde van de periode lagen de lonen van de ambachtslieden dichter bij elkaar.

Hierna volgen de daglonen van de meester-metselaar, de metselaarsknecht en de metselaarsopperknecht in Brabantse stuivers. Het verdiende loon bedraagt telkens ⁵⁰/₇₃ maal het nominale dagloon. Onder „opmerkingen” treft men de naam van de ambachtsman aan, die in de bronnen vermeld wordt. Alle gegevens zijn ontleend aan de stadsrekeningen, tenzij een andere bron genoemd wordt.

HET DAGLOON VAN DE MEESTER-METSELAAR IN BRABANTSE STUIVERS

jaar	nominaal loon	opmerkingen	jaar	nominaal loon	opmerkingen
1550-1553	8	Mr. Herman ²³	1580-1582	10	idem
1554-1555	6	Mr. Roeloff of Roeloff van Coolen	1583		geen rekening
1556-1560	8	idem	1584-1585	10	Mr. Thomas
1561		geen rekening	1586-1587	11	idem
1562-1572	8	Mr. Roeloff	1588-1591	12	idem
1573-1576	8	Mr. Thomas	1592	12	Gasthuis, Peter Hendrik
1577-1578	10	idem	1593-1600	12	Mr. Thomas
1579	9	idem			

HET DAGLOON VAN DE METSELAARSKNECHT IN BRABANTSE STUIVERS

jaar	nominaal loon	opmerkingen	jaar	nominaal loon	opmerkingen
1550-1556	5	syn knecht(en)	1580-1582	9	idem
1557-1560	6	idem	1583		geen rekening
1561		geen rekening	1584-1585	10	syn knecht(en)
1562	5.5	syn knecht(en)	1586-1587	11	idem
1563-1572	6	idem	1588-1591	12	idem
1573-1574	7	idem	1592	12	Gasthuis, de knecht
1575-1576	8	idem	1593	12	de knechten
1577	10	idem	1594-1599	11	idem
1578	9	idem	1600	10	den knecht
1579	8	idem			

HET DAGLOON VAN DE METSELAARSOPPERKNECHT IN BRABANTSE STUIVERS

jaar	nominaal loon	opmerkingen	jaar	nominaal loon	opmerkingen
1550-1555	2.5	upperknecht(en)	1583		geen rekening
1556-1560	3	idem	1584-1587	8	upperknecht(en)
1561		geen rekening	1588-1590	10	idem
1562-1572	4	upperknecht(en)	1591	8	idem
1573-1576	5	idem	1592	9	Gasthuis, de upperknecht
1577	8	idem			
1578	6	idem	1593	9	upperknecht(en)
1579-1582	7	idem	1594-1600	8	idem

De loonstijging van de meester begon pas in 1577 en bereikte haar top na tien jaar. De loonsverhoging van de knechten begon vier jaar eerder en haalde in de jaren tachtig de hoogte van het meesterloon. In de hele periode steeg het meesterloon met ongeveer 50 %, het knechtenloon met 100 %, het loon van de opperknechten met ongeveer 200 %. Voor de knechten en de opperknechten trad echter na 1593 een daling op. Toch hadden hun lonen de lonen van de meesters behoorlijk ingehaald. In 1550 bedroeg het loon van de opperknecht circa $\frac{1}{3}$ deel van het meesterloon, in 1590 $\frac{5}{8}$ deel. Hieruit blijkt hoezeer de opperknechten en de knechten zelfstandige arbeiders waren geworden. Overigens is het niet verwonderlijk, dat de laagste lonen in deze duurteperiode het snelst stegen, omdat zij het meest gevoelig waren voor de grote duurte in de levensmiddelensector.

2. Het loon van de timmerman

De timmerman die onder „opmerkingen” staat vermeld, is de meester, die in de stadsrekeningen stadstimmerman wordt genoemd. Daarnaast komen meestal de namen van een aantal andere meesters voor, die altijd hetzelfde loon krijgen als de stadstimmerman.

HET DAGLOON VAN DE MEESTER-TIMMERMAN IN BRABANTSE STUIVERS

jaar	nominaal loon	opmerkingen	jaar	nominaal loon	opmerkingen
1550-1560	5	Mr. Gaert Ketell	1582	10	idem
1561		geen rekening	1583		geen rekening
1562	5.5	Mr. Gaert Ketell	1584-1590	11	Mr. Derick van Walborg
1563	6	idem	1591	11.5	idem
1564-1572	6	Mr. Derick van Walborg	1592	12	idem
1573	7	idem	1593-1595	11	idem
1574-1581	8	idem	1596-1600	12.5	idem ²⁴

HET DAGLOON VAN DE TIMMERMANSKNECHT IN BRABANTSE STUIVERS

jaar	nominaal loon	opmerkingen	jaar	nominaal loon	opmerkingen
1550-1560	5	knecht(en)	1580	9	idem
1561		geen rekening	1581	8	idem
1562	5.5	knecht(en)	1582	10	idem
1563-1564	5	idem	1583		geen rekening
1565-1573	6	idem	1584-1592	10	knecht(en)
1574	7	idem	1593-1595	11	idem
1575-1579	8	idem	1596-1600	12.5	idem

In het grootste deel van de hier behandelde periode werden de metselaars beter betaald dan de timmerlieden, maar na 1595 was de situatie omgekeerd. De reden hiervan is niet aan te geven. Uit de lonen van de timmerlieden blijkt duidelijk, dat de knechten als volwaardige, zelfstandige werkkrachten werden beschouwd. Hun lonen liggen immers meestal op dezelfde hoogte als de meester-lonen.

Er waren bepaalde specialisten, die meer ontvingen dan de stadstimmerman. In 1596, 1597 en 1598 kregen Jan Bernts en zijn zoon, die aan het veerschip timmerden, per dag elk 20 br. st.²⁵ Houtzagers hadden in 1600 een dagloon van 16.75 br. st. Kunstenaars werden ook beter betaald. De beeldhouwer Mr. Cornelis van Utrecht kreeg in 1553 samen met zijn knecht 13 br. st. per dag. Hetzelfde bedrag werd uitgekeerd aan Mr. Ryck „die Maeler”. Toen in 1554 het nieuwe stadhuis verrees, ontving Cornelis „die Maelder” 9 br. st. per dag, de overige schilders 6 br. st.

3. Het loon van de leidekker

De opgaven van de lonen van de leidekker zijn minder volledig dan die van de metselaar en de timmerman, maar een onderlinge vergelijking is wel mogelijk.

HET DAGLOON VAN DE MEESTER-LEIDEKKER IN BRABANTSE STUIVERS

jaar	nominaal loon	opmerkingen	jaar	nominaal loon	opmerkingen
1550-1560	5	Joest Laurensz. leyendecker	1579-1580	8	Mr. Herman
1561		geen rekening	1581-1582	10	idem
1562-1571	5	Joest leyendecker	1583		geen rekening
1572	6	idem	1584-1586	10	Mr. Hans
1573-1574		geen opgaven	1587-1591	11	idem
1575	6	leidecker	1592		geen opgaven
1576-1578	8	idem	1593-1600	12	Mr. Herman statt leyendecker

HET DAGLOON VAN DE LEIDEKKERSKNECHT IN BRABANTSE STUIVERS

jaar	nominaal loon	opmerkingen	jaar	nominaal loon	opmerkingen
1550-1557	5	synen knecht of de knecht	1566		geen opgaven
1558	4	idem	1567-1572	5	de knecht
1559-1560	5	idem	1573-1574		geen opgaven
1561		geen rekening	1575	6	de knecht
1562-1565	5	de knecht	1576-1580	5	idem
			1581	6	idem

jaar	nominaal loon	opmerkingen	jaar	nominaal loon	opmerkingen
1582	8	idem	1590		geen opgaven
1583		geen rekening	1591	11	de knecht
1584	8	de knecht	1592		geen opgaven
1585-1587	9	idem	1593	12	de knecht
1588		geen opgaven	1594-1600		geen opgaven
1589	10	de knecht			

Hoewel het dagloon van de leidekkersknecht na 1593 niet meer met zekerheid is te bepalen, wijzen enige gegevens er op, dat het loon gelijk blijft aan dat van de meester. De veronderstelling is dus gewettigd, dat het dagloon van de knecht ook na 1583 12 br. st. per dag bedroeg.

Een vergelijking van de lonen van de metselaar, de timmerman en de leidekker levert het volgende resultaat op: gedurende een belangrijk deel van de periode 1550-1600 verdienden de metselaars meer dan de timmerlieden en de leidekkers, maar de loonstijging bij de twee laatste ambachten was veel forser dan bij de metselaars. In de negentiger jaren liggen alle lonen van de ambachtslieden op hetzelfde niveau. De verklaring hiervoor moet niet alleen gezocht worden in de afnemende bouwactiviteit sinds de jaren vijftig, maar ook in de toenemende duurte. De koopkracht van het loon daalde aanzienlijk en het is zeer aannemelijk, dat de stad het loon van haar minder goed betaalde dienaren flink moest optrekken, omdat deze mensen anders aan lager wal geraakten.

4. Het loon van de stratemaker

De stratemaker ontving een aantal jaren stukloon in plaats van dagloon: 10 br. st. per roede van 1554-1558.

HET DAGLOON VAN DE MEESTER-STRATEMAKER IN BRABANTSE STUIVERS

jaar	nominaal loon	opmerkingen	jaar	nominaal loon	opmerkingen
1550-1553	5	Mr. Adam	1589	7	Mr. Jorien
1554-1558		Mr. Joryen, stukloon	1590	8	idem
1559-1560	6	stratenmaker	1591		geen opgaven
1561		geen rekening	1592-1594	12	Mr. Peeter Hanrixsz.
1562-1570	6	stratenmaker	1595	15	idem
1571-1582	6	Mr. Henryck	1596		geen opgaven
1583		geen rekening	1597	15	Mr. Peeter
1584-1585	7	Mr. Henrick	1598	12	idem
1586-1587	8	idem	1599-1600		geen opgaven
1588	7	idem			

HET DAGLOON VAN DE STRATEMAKERS(OPPER)KNECHT IN BRABANTSE STUIVERS

jaar	nominaal loon	opmerkingen	jaar	nominaal loon	opmerkingen
1550	2.5	zijn knecht	1583		geen rekening
1551-1557	2.5	zijn opperknecht	1584	6	synem soen
1558-1560	3	idem	1585		geen opgaven
1561		geen rekening	1586	7	den knecht
1562	3.5	opperknecht	1587	7	syn soen
1563	4	idem	1588-1589		geen opgaven
1564		geen opgaven	1590	7	syn knecht
1565	4	opperknecht	1591		geen opgaven
1566		geen opgaven	1592	6	syn knecht
1567-1568	4	opperknecht	1593	6	sinen jonge
1569-1570		geen opgaven	1594	8	de knecht
1571-1573	4	opperknecht	1595	10	idem
1574	5	idem	1596		geen opgaven
1575	3	syn soen (!)	1597	10	de knecht
1576	5	de knecht	1598	12	idem
1577-1578	3	synem soen	1599-1600		geen opgaven
1579-1582	4	idem			

De loonontwikkeling van de stratemaker en zijn knecht verliep heel anders dan die van de overige ambachtslieden. De loonstijging begon pas in de tachtiger jaren en bereikte in de negentiger jaren een peil dat door geen van de andere arbeiders werd gehaald. De reden hiervan is onbekend. Het loon van de knecht kan ook niet vergeleken worden met de andere knechtenlonen. Voor een belangrijk deel is dit te verklaren door het feit dat de stratemaker jaren lang werd geholpen door zijn zoon, die een lager loon ontving dan de vreemde knechten. Dit verschil bestond niet meer sinds 1586. Men krijgt de indruk, dat de stratemakersknecht in het begin van de periode 1550-1600 werd beschouwd als hulpje van de meester, terwijl hij aan het einde een volwaardig knechtenloon kreeg. Ook hij was een zelfstandig arbeider geworden.

5. Wat de stadsvoerman verdiende

Door eenvoudige optelling van de posten in het rekenboek kan men de jaarlijkse verdiensten van de stadsvoerman berekenen. Over het inkomen van de voerman zegt dit ons weinig. De man werkte zeker niet het hele jaar door in stadsdienst. Toen dat wel een keer het geval was, maakte het rekenboek daar uitdrukkelijk melding van.²⁶ De activiteit van de voerman in stadsdienst zegt ons echter wel iets over de bedrijvigheid van de overheid op het gebied van de woningbouw en de wegenaanleg. De cijfers spreken

duidelijke taal: De grote bouwactiviteit van de vijftiger jaren loopt onafgebroken terug tot 1580 en vertoont dan een hoopvolle opleving. De crisis van 1586-1589 maakt daaraan een einde en in de negentiger jaren wordt de activiteit van de jaren 1555-1560 en 1581-1584 niet meer bereikt. Houden wij daarbij nog rekening met de geldontwaarding, dan mogen wij spreken van een voortdurend toenemende malaise.

HET JAARLOON VAN DE STADSVOERMAN, VERDIEND IN STADSDIENST IN BRABANTSE GULDENS

jaar	br. gl.	jaar	br. gl.
1550	68.5	1575	30.5
1551	85	1576	63.5
1552	99	1577	157
1553	241	1578	84
1554	179	1579	276.5
1555	216	1580	169
1556	284	1581	397.5
1557	397	1582	270
1558	402	1583	geen rekening
1559	345.5	1584	370.5
1560	318	1585	203
1561	geen rekening	1586	119.5
1562	170	1587	76.5
1563	onberekenbaar	1588	67
1564	193	1589	144
1565	156.5	1590	280
1566	onberekenbaar	1591	126
1567	165	1592	geen opgaven
1568	246	1593	353.5
1569	207.5	1594	181.5
1570	144	1595	280.5
1571	201	1596	109.5
1572	247.5	1597	190.5
1573	136.5	1598	222
1574	198.5	1599	288
		1600	202

§ 3. DE LONEN VAN DE ONGESCHOOLDEN

1. Het dagloon van de ongeschoolde arbeider

De lonen van de ongeschoolde arbeiders vertoonden meer variatie dan die van de ambachtslieden. Daarom zijn de jaargemiddelden berekend. Als belangrijkste bron fungeerden weer de stadsrekeningen. De lonen, die uit-

betaald werden door de instellingen, kwamen altijd overeen met de stads-lonen. Dit bewijst weer, dat de stad in de loonsector als normgever gold. Een enkele maal kwam loon met de kost voor. Men vindt het vermeld onder „opmerkingen”.

DE JAARGEMIDDELDEN VAN DE DAGLONEN VAN DE ONGESCHOOIDE ARBEIDERS IN BRABANTSE STUIVERS

jaar	nominaal loon	opmerkingen	jaar	nominaal loon	opmerkingen
1550-1556	2.5		1577-1579	5	loon met kost 3
1557-1558	3		1580-1581	6	loon met kost 3
1559	3.5		1582	6	loon met kost 4
1560	4		1583		geen rekening
1561		geen rekening	1584-1585	7	loon met kost 4
1562-1567	4		1586	7	
1568	3.5		1587	8	
1569-1571	4		1588	10	
1572	4.5		1589	8	
1573	4.5	loon met kost 2.5	1590-1591	7	
1574-1575	4.5		1592-1600	8	
1576	4.5	loon met kost 3			

2. Vrouwen- en kinderarbeid

Hierover kunnen wij zeer kort zijn. Vrouwen oefenden slechts zelfstandig een beroep uit, wanneer zij het ambacht van hun gestorven man mochten overnemen. Vrouwelijke gezellen werden alleen genoemd in het ambacht van de snijders. Voor het overige hielpen vrouwen soms mee op het land met het maaien en binden van graan²⁷ en bij het vervoer van brandstoffen.²⁸ Zij kregen dan hetzelfde loon als hun mannelijke collega's.

Kinderarbeid was een normaal verschijnsel. De leerjongen werkte om het vak te leren, de zoon hielp zijn vader bij de arbeid. Als zelfstandige arbeiders werden zij alleen genoemd in 1581. De manufacturenmeester moest de kinderen die hij te werk stelde na zes maanden 3 br. st. betalen, in het volgend jaar echter 6 br. st. Zij golden dan als volleerd.²⁹

De daglonen van de ongeschoolden zijn voor de bepaling van de levensstandaard van eminent belang. Zij waren de slechtst betaalde arbeiders. De vraag naar hun levensstandaard is de vraag naar het laagste levensniveau. Wie nog minder verdiende, kon alleen maar in leven blijven dank zij de armenzorg.

1. De salarissen van de vroede vaders en de notabele overheidsdienaren

*De burgemeesters*³⁰

Het jaarsalaris van de burgemeester bedroeg van 1550-1560 50 schilden, daarna 100 br. gl. Bovendien ontving hij elk jaar presentiegelden en raads- tekenen. De opgaven van de inkomsten van de burgemeesters waren meestal onvolledig. Het rekenboek van het jaar 1586 vermeldde als inkomen van de eerste burgemeester:

jaarwedde	100 br. gl.	— br. st.
presentiegelden	5	4
brood wegen, sloten verhangen	32	—
maten ijken, aanwezigheid korenmarkt	34	10
verpachting bier	6	—
heemraad Overbetuwe	22	—
totaal	199	14

Het jaarsalaris van 100 br. gl. bleef gehandhaafd tot 1600. De presentiegelden waren altijd verschillend. Het gemiddelde lag rond de 5 br. gl. De toelage voor het wegen van het brood, het verhangen van de sloten werd niet elk jaar genoteerd. De burgemeesters ontvingen hiervoor gemiddeld 25 br. gl. Hun aanwezigheid op de Korenmarkt werd maar twee maal vermeld, in 1586 en in 1593. In het algemeen was dat de taak van de raadslieden.

Bijna altijd was de eerste burgemeester heemraad in de Overbetuwe. Hij kreeg als beloning voor dit ambt 20 br. gl. en nog 2 br. gl. voor de „leersen”, die hij voor de uitoefening van zijn werk ongetwijfeld nodig had. De tweede burgemeester werd heemraad van het Rijk van Nijmegen, wat maar 8 br. gl. opbracht. Een enkele maal kreeg de Rechter het ambt van heemraad in de Overbetuwe, in dat geval werd de eerste burgemeester heemraad in het Rijk. Dit gebeurde in 1591-1592.

Tussen 1550 en 1566 kreeg de burgemeester drie maal het ambt van artilleriemeester opgedragen, waarvoor hij een beloning ontving van 4 br. gl. en 10 br. st. Eenmaal was de burgemeester „bewarder des kystgens”, de kist waarin de stadscharters waren opgeborgen. Dit bracht hem 1 br. gl. en 10 br. st. op. In 1564 was de burgemeester tevens rekenmeester, hetgeen hem 13 br. gl. opleverde.

Ongetwijfeld bleven de burgemeesters tijdens hun ambtsperiode zoveel mogelijk hun eigen zaken voortzetten, waaruit zij zeker meer inkomen

ontvingen dan uit hun burgemeestersambt. Daarom evolueerde hun salaris in de periode 1561-1600 ook niet. Zij hadden wel een onbepaalbaar maar aanzienlijk inkomen aan raadsteken en uit accijnzen en boeten: „van alle broucken die der stadt vervallen de heeren burgemeesteren inder tijt de halftte hebben sullen”.³¹ Tenslotte kregen zij reisvergoedingen, die ook nog inkomen opleverden.

Hoewel het jaarinkomen van de burgemeesters onbepaalbaar is, kunnen wij in ieder geval constateren, dat hun ambt al meer opbracht dan dat van de best betaalde ambachtsman. De meestermetelaar bereikte een maximum jaarloon van 150 br. gl., terwijl de burgemeesters alleen al aan bepaalbaar inkomen uit hun functie meer verdienden. Hun werkelijk jaarinkomen was vele malen hoger.

*De raadslieden*³²

Over de raadslieden kan ik kort zijn. Een vast salaris kregen zij niet. Zij ontvingen reisvergoeding, presentiegelden voor het bijwonen van de raadsvergaderingen, raadsteken, vacatiegeld voor hun aanwezigheid op de korenmarkt en vooral fooien in de vorm van drank. Hun voornaamste inkomen vloeide uit particuliere bron.

Naast raadslid konden zij provisor van een van de godsinstellingen zijn. Dit bracht 36 br. gl. per jaar op.³³ Een van de provisores werd rentmeester, waarvoor hij 20 br. gl. per jaar kreeg.³⁴ Ook de raadsrentmeester kwam voort uit de kringen van de raadslieden. Hij ontving jaarlijks 15 br. gl. De stadsrentmeester, die theoretisch niet uit de Raad hoefde te komen, verdiende een jaarsalaris van 25 br. gl., hetgeen betekende, dat zijn eigenlijke inkomen uit particuliere arbeid kwam. In 1596 werd de taak van rentmeester Christoffel Biesman uitgebreid: „hem neffens sijn ordinaris gagie van Rentmeesterschap ende naementlyck van der bedieninge des ontfancks van kleine Licenten offt fortificatiegelden voor het jair '95 twe hondert gulden toegeleidt sullen werden ende voor het tegenwoordige jair ten aensien hy noch beswart is worden mit den ontfanck van den general middelen driehondert der seluer gulden”.³⁵

*De stadsmedicus*³⁶

De overheid had een stadsmedicus of „ordinaris medicus” in dienst. Hij was beslist niet de enige, die in de stad Nijmegen de medicijnen bedreef, maar hij was waarschijnlijk wel een van de weinige „bevoegde” medici, omdat hij de medicijnenstudie had beëindigd. De anderen combineerden het vak van chirurgijn met dat van barbier. Dat de stadsmedicus bevoegd moest zijn, bleek uit een voorschrift van 1598.³⁷

De „ordinaris medicus” kreeg een jaarsalaris van de stad. Waarschijnlijk ontving hij ook een bepaalde som per consult van zijn patiënten en misschien had hij nog een particuliere praktijk. Bovendien genoot hij vrije huisvesting en andere voorrechten, zoals bleek uit het contract van Johannes Bouillus, dat opgenomen werd in het raadsprotocol van 4 april 1599: „Johannes Rudolphus Bouillus is by een erbar Raadt bij provisie aengenomen den tydt van twee jaeren voor ordinaris medicus deser stadt opte gagie van tweehondert gulden jairlix / wartoe hem geaccordeert is vrye huysvestingh In sulcker vuegen als synen voorsaet Z.Petrus Lisselius gehadt heeft. Daerbeneffens exemptie soe vander wachte als T'logeren van Ruyters ende soldaaten mitsgaders noch XXV gulden eens comptant tot verplegungh van de costen by hem Int overbrengen van syne menble goederen ende anders sints te doen / nae expiratie van welcke twee jaeren sullen myne heeren nha bevynde ten opsien vanden voers. Bouillius by continuatie ofte sunst vorsien ende disponeren als behoiren zal”.³⁸

De stadsrekeningen vermelden de volgende jaarsalarissen van de medicus:

jaar	br. gl.	br. st.	opmerkingen
1550			geen opgaven
1551-1552	140	12.5	physico
1553-1555	78		Mr. frans baldo
1556			Mr. frans baldo †
1557-1560	140	12.5	Mr. Joh. Erkelens
1561			geen rekening
1562	100		
1563			geen opgaven
1564-1567	56		Dr. Reaal
1568-1569			geen opgaven
1570-1573	84	7.5	Dr. Riaal
1574-1580	56	5	medicus
1581-1582	100		doctor inder medicinen
1583			geen rekening
1584	125		doctor inder medicinen Gaert Stege
1585-1593	150		idem
1594-1597	200		Doktor P. Lysselius
1598	100		P. Lysselius †
1599	200		Doctor Medicus int jair
1600	500		Doktor Johan Biell

*De syndicus of stadsadvocaat*³⁹

De syndicus werd voor het eerst genoemd in 1564. Toen werd Doctor Johan Römer als syndicus aangesteld. Van 1564-1568 ontving hij een jaarsalaris van 337.5 br. gl. Toen verdween de syndicus weer uit de bronnen. In 1581

vermeldde de rekening: „Meister Johannes Londugnus Licentiatus dieser Stat aengenommen syndicus”. Meester Jan kreeg van 1581-1584 jaarlijks 400 br. gl. Tot 1594 ontbrak weer ieder spoor van de stadsadvocaat. Toen werd Jan de Jonge voor 100 br. gl. per jaar als agent aangesteld. In 1595 volgde Andries Hessels hem op met een jaarsalaris van 150 br. gl. Tot 1600 bleef dit salaris gehandhaafd. De rekening van 1600 vermeldde: „andries hessel syndicus und agent deser stadt nihil”, maar in het raadsprotocol van dat jaar werden aan de syndicus, tevens secretaris van de stad 500 br. gl. toegekend en werden zijn diensten voor het Kwartier getaxeerd op 300 br. gl.⁴⁰ Kennelijk was stadssecretaris Johan de Beyer ook als syndicus benoemd, hetgeen hem een jaarsalaris van maar liefst 1125 br. gl. opleverde.

*De secretarissen en de rekenmeesters*⁴¹

In de jaarlijkse salarislijsten werden telkens drie of vier secretarii of notarii genoemd. Een van hen was de raadssecretaris, de andere werden in een keur van 1589 betiteld als „gemeyne secretarii”. Deze keur omschreef ook de taak van de raadssecretaris:⁴²

- I. Hij was verplicht de raadsvergaderingen bij te wonen, om het raadsprotocol bij te houden.
- II. Hij moest de orders tot dagvaarding uitschrijven.
- III. Het was zijn taak de ordinanties van uitgaven boven de drie gulden te noteren.
- IV. Hij diende de namen van de nieuwe burgers in het raadsprotocol en in het Burgerboek op te tekenen.
- V. De secretaris moest optreden als griffier in het burgemeesterengericht.
- VI. Hij was tevens stadstolschrijver.

Naast de secretarii waren er drie rekenmeesters. Deze functies kwamen meestal in combinatie voor. Dit leverde de secretaris een extra salaris van 13 br. gl. op. Een van de secretarissen in deze periode was de beroemde Johan van der Have. Aan hem danken wij voor een groot deel onze kennis van het middeleeuwse en zestiende-eeuwse Nijmegen. De bundeling van de toen al lacuneuze keuren tot boekwerken, het samenvoegen van losse archiefstukken in bundels, het is allemaal zijn werk. Talloze malen vindt men zijn precieze, goed leesbare handschrift terug op de perkamenten omslagen van de folianten.

De stadsrekeningen vermelden de volgende jaarsalarissen van de raadssecretarissen:

jaar	br. gl.	br. st.	opmerkingen
1550-1555	57	10	Hendrich Poeyn
1556-1577	57	10	Mr. Johan van der Have
1578-1581	100		Mr. Johan van der Have
1582-1584	100		Otto van Heeteren
1585-1589	100		Mr. Johan van der Have
1590-1591	128		Johan die Hardt
1592-1593	94	10	Mr. Johan van der Have
1594-1596	94	10	Johan de Hardt
1597-1599	163		Mr. Johan de Hardt
1600	325		Johan de Beyer

De muntmeester

De Nijmeegse muntmeester ontving een jaarlijkse toelage van de stad, groot 100 br. gl. De rest verdiende hij ongetwijfeld door de muntslag. Van zijn inkomen is echter niets bekend.

2. De salarissen bij het onderwijs ⁴³

De rector van de Latijnse school ontving een jaarlijks salaris van de stad dat gedeeltelijk voor hem, gedeeltelijk voor de leraren bestemd was. De moeilijkheid is, dat wij niet weten hoe het bedrag verdeeld werd, althans niet tot 1585. De verdeling van het schoolgeld dat iedere leerling moest betalen, is wel bekend.

Van 1550-1552 ontving de rector als salaris van de stad 62.5 br. gl. De enorme loonsverhoging van het jaar 1553 tot 206 br. gl., 5 br. st. kan alleen maar verklaard worden door de uitbreiding van het docentencorps met een of meer leraren. Waarschijnlijk waren er toen vier leraren aan de Latijnse school verbonden, de rector meegerekend. In 1556 werd het jaarsalaris verhoogd tot 214 br. gl., 9 br. st., terwijl in 1557 en 1558 215 br. gl., 12.5 br. st. werden uitgekeerd. De nieuwe rector Mr. Frans Bursaeus moest het in 1559 met minder doen. Hij kreeg slechts 194 br. gl., 1.25 br. st. Waarom zijn salaris in 1560 weer werd verlaagd, is onduidelijk; misschien was het aantal leerlingen teruggelopen. In ieder geval toucheerde hij van 1560-1563 172 br. gl. en 10 br. st.

Mr. Frans Biesens, die in 1564 rector werd, stelde hogere eisen, hij ontving een jaarsalaris van 215 br. gl., 12 br. st. en 2 oort. Dit bedrag bleef gehandhaafd tot 1572, ook nadat Mr. Frans van Limborch in 1566 rector was geworden. Het jaar 1572 bracht voor de rector weer een tijdelijke verlaging tot 210 br. gl. en 18.75 br. st. De mogelijkheid is niet uitgesloten, dat een deel van het salaris niet is uitgekeerd, omdat de rector overleden was.

Mr. Petrus van Sevenaer werd in 1573 aangenomen op een salaris van 236 br. gl. en 5 br. st. Dit bedrag bleef gehandhaafd tot 1580. In dat jaar vond een loonsverhoging plaats tot 262 br. gl., 10 br. st. Dit bedrag werd ook in 1581 betaald. In 1582 werd maar 108 br. gl. uitgekeerd. De reden daarvan is niet meer te achterhalen, vooral ook omdat het rekenboek van 1583 verloren is gegaan. In 1584 werd vier maal 108 br. gl. uitbetaald, in totaal 432 br. gl., waarbij zonder twijfel achterstallig salaris van 1583 was.

Van 1585-1592 kreeg de rector een salaris van 320 br. gl. en in deze periode werd een duidelijke specificatie van de verdeling over rector en leerkrachten gegeven:

de rector, tevens leraar van de secunda en de tertia	180 br. gl.
de leraar van de sexta en de quinta	70
de leraar van de quarta en de septima	70
<hr/> totaal	<hr/> 320 br. gl.

In 1589 en 1590 was de rector tevens leraar van de quarta. Hij kreeg daarvoor 30 br. gl. Het salaris van de septanorum daalde tot 40 br. gl.; begrijpelijk, want hij had maar een klas. Wij mogen hieruit concluderen, dat het niet goed ging met de Latijnse school in de jaren tachtig; het leerlingenaantal van de hoogste klassen liep achteruit. Dit komt overeen met de malaise in de andere sectoren van het maatschappelijk leven.

Het raadsprotocol van 1585 dat de verdeling van het lerarensalaris bepaalde, kende aan de leraar van de octava of nulla 10 br. gl. toe. Deze man moest het dus van het schoolgeld hebben. Hetzelfde gold in mindere mate voor de andere leerkrachten. In de negentiger jaren werd het jaarsalaris van de rector en de leraren geweldig opgetrokken. Deze ontwikkeling troffen wij al eerder aan en zij zal ook hierna nog blijken: *de jaarsalarissen waren niet langer toelagen, die aangevuld moesten worden met allerlei revenuen en neveninkomsten, het waren werkelijk verdiende jaarinkomens.*

In 1593 ontvingen rector en leraren samen 525 br. gl. Een specificatie werd niet gegeven. Dit was wel het geval in 1594:

rector Jacobus van der Heyden	300 br. gl.
Mr. Hanricus Lottum	200
Mr. Fortunatus	130
de nullanorum	70
<hr/> totaal	<hr/> 700 br. gl.

Deze jaarsalarissen bleven gehandhaafd tot in het jaar 1597. Toen kreeg ook de schoolmeester van de Franse school zijn toelage, 50 br. gl. In 1598 was de

situatie voor de tweede en derde leraar nog gunstiger, maar de nullanorum had het slecht:

de rector	300 br. gl.
Mr. Hanricus Lottum	260
Mr. Fortunatus	182
de nullanorum	26
de Franse schoolmeester	50
	<hr/>
totaal	818 br. gl.

In het jaar 1599 werd geen nullanorum genoemd:

de rector	300 br. gl.
de tweede meester	280
de derde meester	200
de Franse schoolmeester	50
	<hr/>
totaal	830 br. gl.

Het jaar 1600 moet het rampjaar van het Nijmeegse onderwijs zijn geweest. Er werd maar een leraar genoemd, Mr. Henricus Lottum, die een salaris kreeg van 380 br. gl. Daarnaast kwam alleen nog de Franse schoolmeester voor, die zijn 50 br. gl. opstreek.

Vóór de negentiger jaren vormde het schoolgeld een noodzakelijke aanvulling op het salaris van rector en leraren. Elke intraneus, zoon van een burger van Nijmegen, betaalde de rector jaarlijks 6 br. st., elke extraneus, leerling van buiten Nijmegen, 8 br. st. Als inschrijfgeld betaalden beiden $1\frac{1}{2}$ br. st. Bovendien ontving de rector van elke leerling jaarlijks een pond kaarsen, maar deze waren ongetwijfeld voor de kerkdiensten bestemd. De leraar van een klas kreeg van ieder van zijn leerlingen jaarlijks 8 br. st. en 2 br. st. voor de gemeenschappelijke lessen. Alleen de intranei, die op het koor zongen, hoefden maar 6 br. st. te betalen.⁴⁴ Omdat de klassen zeer groot waren, betekende het inkomen uit schoolgeld een belangrijk deel van het jaarinkomen van de leraar.

Uit enkele gegevens kan men opmaken, dat de rector en misschien ook sommige leraren vrije huisvesting genoten. De stad huurde een rectorswoning in 1576, 1594, 1595 en 1596. Zij betaalde daarvoor een huursom van 21 br. gl. per jaar. Ook Mr. Fortunatus woonde in 1596 in een huis dat de stad voor hem had gehuurd en wel voor de som van 11 br. gl.⁴⁵

Uit het voorafgaande kan men concluderen, dat het salaris van de rector veel hoger lag dan dat van de best betaalde ambachtsman. Hij behoorde tot de hoogst gesalarieerden van de stad. Verder was er een behoorlijk groot verschil tussen de salarissen van de leraren en het inkomen van de rector.

Deze hoorde tot de notabelen van de stad, terwijl de leraren wat status en salaris betreft, niet uitstaken boven de meesters van de ambachten.

3. De lonen van de lagere overheidsdienaren ⁴⁶

De organist

In de salarislijst kwam de organist onmiddellijk na de secretaris. Toch hoorde hij niet tot de notabelen, want hij ontving net als alle lagere overheidsdienaren stadskleding. De organist kreeg een jaarsalaris van de stad en daarnaast een jaarlijkse toelage van de St. Stevenskerk, groot 20 br. gl. ⁴⁷ Of hij dit salaris gedurende de hele periode van 1550-1600 heeft gekregen, is niet na te gaan, omdat de rekeningen van St. Steven voor een groot deel ontbreken. In het onderstaande lijstje treft men alleen het stadssalaris aan. De loonsverhoging van 1577 vond zijn verklaring in het feit dat de organist een extra toelage ontving „van dat uhrwerck toe stellenn”, hetgeen hem 56 br. gl. opleverde. Vanaf 1580 haalde de organist het inkomen van de meesters van de ambachten.

HET JAARSALARIS VAN DE ORGANIST IN BRABANTSE GULDENS EN BRABANTSE STUIVERS

jaar	br. gl.	br. st.	opmerkingen
1550-1557	13		de organist
1558-1562	15		de organist
1563-1565	25		de organist
1566-1576	25		Mr. Hanrick Noster of Henrick van
1577-1578	81	5	Arnhem
1579	100		Mr. Hanrick organist
1580-1594	125		Mr. Hanrick
1595	125		Mr. Abraham Verheyden
1596-1599	155		Mr. Abraham Verheyden
1600	200		Mr. Abraham Verheyden

De stadsboden

De rijdende boden kregen dagloon en daarnaast een jaarloon als toelage. De gaande boden ontvingen alleen dagloon. De dagreizen, die zij zelfstandig ondernamen, werden hoger gehonoreerd dan de reizen ter begeleiding van magistraten, die in dat geval de tering betaalden.

De rijdende bode kreeg een veel hoger loon dan de gaande bode, maar hij had dan ook een paard te onderhouden. In de tachtiger jaren werd het onderhoud van een paard in de stadsrekeningen gesteld op 4 br. st. per dag.

In de jaren vijftig en zestig zal dat 3 tot 3,5 br. st. per dag zijn geweest, gemeten naar de dagloonverhoging in die periode.

DAGLONEN EN JAARLONEN VAN DE RIJDENDE BODE IN BRABANTSE GULDENS EN BRABANTSE STUIVERS

jaar	zelfstandige reis in br. st.	begeleiding in br. st.	jaarloon in br. gl.
1550-1552	8	4	9,5
1553-1554	8,5	4	9,5
1555-1556	8,5	4	12,5
1557-1560	10	4	12,5
1561	geen rekening		
1562	12	4	12,5
1563-1566	12	4	18
1567	13,5	4	18
1568-1571	15	4	18
1572-1579	15	4	27
1580	15	4	37
1581-1582	15	5	45
1583	geen rekening		
1584	15	5,5	85
1585	15	6	85
1586	15	5,5	85

In 1586 werd de functie van rijdende bode afgeschaft. Naast het bovengenoemde salaris kregen de boden fooien in de vorm van drank en een hoeveelheid laken voor hun ambtskleding.

De gaande bode hoorde tot een minder representatieve soort dienaars. Dit bleek uit de kwaliteit van het laken dat hij jaarlijks ontving, het goedkope Kempens laken, terwijl de rijdende bode in duur Engels laken gekleed ging. Ook het loon van de gaande bode lag lager dan dat van zijn rijdende collega. Het onderscheid tussen een zelfstandige reis en een reis ter begeleiding van overheidspersonen kwam ook bij de gaande boden voor.

DAGLONEN VAN DE GAANDE BODE IN BRABANTSE STUIVERS

jaar	zelfstandige reis	begeleiding
1550-1559	4	2
1560	7,5	2
1561	geen rekening	
1562	7	5
1563-1564	7	4
1565	7	3
1566	7	2

jaar	zelfstandige reis	begeleiding
1567-1573	7	4
1574-1575	9	4
1576-1580	9	geen opgaven
1581	10	6
1582	12	geen opgaven
1583	geen rekening	
1584	12	6
1585	13	geen opgaven
1586	14	6
1587-1591	gaande boden afgedankt	
1592-1598	15	geen opgaven
1599-1600	dagloon onbepaalbaar	

Uit bovenstaande cijfers zou men de conclusie kunnen trekken, dat de rijdende bode de levensstandaard van de ambachtsmeesters ver overtrof en dat die van de gaande bode op hetzelfde peil zou staan. Hoewel de daglonen inderdaad hoger lagen, zal dit toch niet het geval zijn geweest, omdat geen van de boden ooit het aantal van 250 reisdagen haalde. Het inkomen van de rijdende bode zal ongeveer gelijk zijn geweest aan dat van de ambachtsmeesters, terwijl de gaande bode eronder bleef. De namen van de laatste categorie kwamen soms voor op de lijst van ongeschoolde arbeiders, die werkten aan de wallen van de stad.

De roedragers

Uit vervlogen tijden stamden de „Roydregeren”, de lictoren, die voor de burgemeesters of consules uitgingen. Zij waren op de raadsvergaderingen aanwezig, zij gingen met de burgemeesters sloten verhangen, maten iken en brood wegen; men vond hen op de maandagochtendmarkt. Hoewel zij, althans uiterlijk, belangrijke mensen zijn geweest, is hun plaats in het welvaartsschema moeilijk te bepalen. Van 1550-1556 ontvingen zij een jaar-toelage van 6,5 br. gl., van 1557-1600 7 br. gl. Daarnaast kregen zij vergoedingen voor de begeleiding van overheidspersonen en presentiegelden voor het bijwonen van de raadsvergaderingen. Het hoogste bedrag dat een roedragers hiervoor toucheerde was 99 br. gl. en 12,5 br. st. in 1578. De som geld die zij aan raadstekenen en andere revenuen ontvingen, is onbepaalbaar.

Waarschijnlijk werd hun taak in 1599 uitgebreid. Toen ontvingen zij elk een dagloon van 10 br. st. voor diensten binnen de stad en 15 br. st. voor werk buiten de stad. Bovendien werd hun in 1598 en 1599 ieder 50 br. gl. uitgekeerd voor „extraordinaris diensten”.⁴⁸ In ieder geval haalden zij toen het loonpeil van de ambachtsmeesters.

De stedelijke controleurs

De salarisgegevens van de stedelijke controleurs: de beziender van de paspoorten, de policiemeester, de waagmeester, de accijnsmeester, de ontvanger van het gemaal, de keurmeesters en andere controleurs zijn zeer onvolledig. Uit de schaarse opgaven kan men opmaken, dat hun jaarsalaris in de negentiger jaren 100 br. gl. of meer bedroeg. Met allerlei nevenbaantjes en inkomen uit boeten en accijnzen zullen zij ongeveer het jaarinkomen van de ambachtsmeesters gehaald hebben.

De walmeester

De walmeester verdiende een dagloon, een maandloon en een jaarsalaris. Hieronder volgt het nominale dagloon van de walmeester in kolom twee en dat van zijn zoon in kolom drie.

DAGLOON VAN DE WALMEESTER EN ZIJN ZOON IN BRABANTSE STUIVERS

jaar	vader	zoon	opmerkingen
1550-1574			geen opgaven
1575	5.5	3	
1576	5.5	3	zomerloon
	4.5		winterloon
1577-1578	5.5	4	
1579	6	4	
1580	4.5	4	
1581	5.5	5	
1582	7		
1583			geen rekening
1584-1586	7		
1587	10		
1588-1590			geen opgaven
1591	7		
1592-1600			geen opgaven

Het maandloon van de walmeester bedroeg 10 br. gl.⁴⁹ Daarbij kwam nog een jaarlijkse toelage van 13 br. gl. Uit daglonen van vader en zoon, maandlonen en jaartoeelage moet het gezin van de walmeester een inkomen hebben gehad dat boven het loonpeil van de ambachtsmeesters uitstak. De vermelding van zomer- en winterloon in 1576 is uniek.

De lonen van de kraanmeester, van de werkmeester en de veerman zijn maar een enkele keer opgetekend. Ze vertonen overeenkomst met het loon van de walmeester. Het hoofdkomen was een maandloon van ongeveer tien gulden.

Op negen maart 1558 werd bepaald, dat de *scherprechter* zou ontvangen: 22 br. st. wekelijks uit het accijnshuis, 25 br. st. wekelijks uit de bieraccijns, vrij stoken, vrij wonen, een bed en lakens, jaarlijks een mantel, wambuis en broek. Van elke rechtzaak 15 br. st., van elke pijniging 4 br. st., van elke rechtzaak buiten de stad 3 goudgulden, van elke pijniging buiten de stad 1 goudgulden, en 1 goudgulden voor de vertering.⁵⁰

De *scherprechter* verdiende 122 br. gl., 4 br. st. per jaar, vrij wonen en stoken, hij ontving stadskleding en inkomen uit pijniging en het bijwonen van rechtszaken. In 1590 kreeg hij hiervoor 33 br. gl. De *scherprechter* haalde derhalve gemakkelijk het salarispeil van de best betaalde ambachtsman. Vanaf 1596 kreeg hij een weekloon: „Mr. Hans Kleynss tot scharprichter aengenomen op die gagie van vyff gulden weekelycks”.⁵¹ In 1598 werd hem daarbij „een half vat drinckens” gegeven.⁵² Hij had toen een inkomen van minimaal 260 br. gl. Dit bereikte geen enkele ambachtsman.

De *klikstenen* leken het meest op onze politieagenten. Zij hadden een zeer slechte naam.⁵³ In een keur van 1558 werd hij, die „den koirmeisteren beriep off voir klikstenen off anders schult...”, met boete bedreigd.⁵⁴ Meestal waren er twee klikstenen: „clickstenen van elck roepen... enen stuv. brab. elck sijn werck hebben ende sullen oer gewyns mytten anderen halff unde halff deylen”.⁵⁵ De klikstenen waren de helpers van de *scherprechter* bij pijniging, uitvoering van vonnissen, gevangenneming en andere onsympathieke karweitjes. Ook achtte men de gerechtsdienaars niet te goed om de straten schoon te houden: „van die straten schoon te maken... den *scherprichter* ende clijksteen gegeven...”.⁵⁶

Men zou kunnen denken, dat al deze onpopulaire werkjes gecompenseerd werden door een flink salaris. Dit was niet het geval. Van 1550-1554 ontving de kliksteen een jaartoelage van 5 br. gl., van 1555-1557 7 br. gl., 10 br. st. en daarna 9 br. gl. Vanaf 1592 werd het salaris aanmerkelijk verhoogd. Hij kreeg toen een jaargeld van 17 br. gl. en daarnaast een dagloon van 7,5 br. st., dat later verhoogd werd tot 8 br. st. Ook had hij inkomen uit rechtshandelingen en het schoonhouden van de straten. Bovendien ontving hij fooien en stadskleding. Men mag aannemen, dat de klikstenen de levensstandaard van de slechtst betaalde ambachtslieden hebben gehad.

De *kamerknecht* of gevangengewaarmer kreeg van 1550-1557 een jaargeld van 9 br. gl., van 1558-1561 16 br. gl., daarna 22 br. gl. tot 1565. In dat jaar daalde zijn toelage weer tot 16 br. gl. en bleef op dit peil tot 1581. Van

1581-1583 ontving de kamerknecht 20 br. gl., 2 br. st., vanaf 1584 30 br. gl., 2 br. st., met uitzondering van een toelage van 42 br. gl., 2 br. st. voor het jaar 1591.

Voor iedere gevangene kreeg de kamerknecht een vergoeding. De gevangenen, die hij de kost gaf, leverden hem per dag 4 br. st. op in 1550 en 12 br. st. in 1598. Voor elke gevangene, die op water en brood zat, ontving hij 2 tot 3 br. st.⁵⁷ Zonder twijfel verdiende hij aan het kostgeld. Als er aardig wat klanten waren – en die zijn er ongetwijfeld geweest –, had de kamerknecht een zeer behoorlijk inkomen.

De militairen in dienst van de stad

Sinds 1584 had de stad constabels en hellebaardiers in eigen dienst. Reeds langer betaalde de overheid salaris aan enige trommelslagers. De *constabel* ontving een maandloon, maar niet iedere constabel kreeg hetzelfde loon. In het hieronder staande lijstje vindt men het maximum salaris in kolom twee, het minimum in kolom drie.

MAANDLONEN VAN DE CONSTABELS IN BRABANTSE GULDENS

jaar	maximum loon	minimum loon	opmerkingen
1584	16	13	
1585	18	13	
1586	18	12	
1587	18	10	
1588	21	15	
1589	18	15	
1590	15	10	
1591	16	10	
1592-1600			geen opgaven

De logiesgelden van de militaire commandanten kwamen ten laste van de overheid. Zij bedroegen drie gulden per maand.⁵⁸ De best betaalde constabel ontving gemiddeld 210 br. gl per jaar, de slechtst betaalde 147 br. gl. Daarmee haalden de constabels gemakkelijk het salaris van de hoogst betaalde ambachtsmeesters.

Ook de *hellebaardiers* kregen een maandloon. Van 1584-1589 bedroeg dit 8 br. gl., 10 br. st., in 1589 en 1590 10 br. gl., van 1590-1592 weer 8 br. gl., 10 br. st. en in 1593 10 br. gl. Het gemiddelde was 103 br. gl., 12 br. st. per jaar. Hiermee haalden de hellebaardiers het levenspeil van de metselaars-opperknecht.

De *trommelslagers* werden voor het eerst vermeld in 1576: „sijn voir

trommelslegers angenommen end their maindt hebben 8 keyzers gulden”.⁵⁹ Dit bleef hun loon tot 1586. In tegenstelling met de andere lonen daalde het maandsalaris van de trommelslagers in 1586 tot 6 br. gl. In 1590 vond weer een loonsverlaging plaats. Vanaf dat jaar kregen zij een maandloon van 4 br. gl. in de zomer en 5 br. gl. in de winter. Dit zegt voldoende over hun levensstandaard. Winterloon, dat hoger ligt dan zomerloon, komt in de bronnen anders niet voor. Deze mensen hebben aan de rand van het bestaansminimum geleefd.

De wachters

De *torenwachters* – „koerwechters of koiren opten taern” – verdienden van 1550-1556, 33 br. gl., 12 br. st. per jaar. In 1557 was dat 42 br. gl. per jaar, van 1558-1567, 45.5 br. gl., van 1568-1572, 73 br. gl., 16 br. st., van 1573-1579, 109 br. gl., 4 br. st. en van 1580-1582, 127 br. gl., 8 br. st. per jaar. Dit laatste jaarsalaris kwam neer op een dagloon van 7 br. st. Hiermee waren de wachters niet tevreden: „die koiren supplicierende tuschen dach ende nacht niet meer dan soeven stuiffers van der Tornwacht ieder toe hebben, oir loon in deese swart diensten wat toe willen verhoghen is oen toegelacht ijeder acht stuyffer daeghs toe hebben...”.⁶⁰ Vanaf 1583 ontvingen de wachters dan ook 145 br. gl., 12 br. st. per jaar.

Op 14 augustus en 13 november 1594 werd telkens één torenwachter angenommen voor een gage van 275 br. gl. in het jaar.⁶¹ Het rekenboek vermeldde tot 1600 een jaarsalaris van 275 br. gl., 18.5 br. st. In 1599 werd een van de torenwachters terzijde gestaan door zijn zoon, die daarvoor een jaarsalaris van 125 br. gl. kreeg.⁶² Al met al hadden de torenwachters een zeer behoorlijk inkomen, maar hun werk was dan ook zeer zwaar: om de beurt een dag- en een nachtwake. Zij hadden geen vrije dagen.

De gegevens over de lonen van de portiers en de andere nachtwakers zijn te gering in aantal, om er conclusies aan te kunnen verbinden.

- ¹ C. Verlinden en J. Craeybeckx, Prijzen- en lonenpolitiek in de Nederlanden in 1561 en 1588-1589, onuitgegeven adviezen, ontwerpen en ordonnanties, Brussel 1962.
- ² Plakkaat van 21 april 1588 en antwoord van de stad Nijmegen, 9 juli 1588, inv. 408.
- ³ Dokumenten voor de geschiedenis van prijzen en lonen in Vlaanderen en Brabant. Gepubliceerd onder leiding van C. Verlinden, Deel I, Brugge 1959, Deel II, Brugge 1965, pag. 88-89 en pag. 356.
- ⁴ A. J. M. Brouwer, De gilden, 's-Gravenhage 1895, pag. 223.
- ⁵ L. Heere, Een kalender van Nijmegen, Numaga IX (1962), pag. 73-90.
- ⁶ Krom en Pols, a.w., pag. 312.
- ⁷ Krom en Pols, a.w., pag. 339-343.
- ⁸ Compassionis of Gelderse Lieve Vrouw was de derde vrijdag na Pasen, zie: H. D. J. van Schevichaven, De St. Stephenskerk te Nijmegen, Nijmegen 1900, pag. 270.
- ⁹ E. Scholliers, Loonarbeid en honger. De levensstandaard in de XVe en XVIe eeuw te Antwerpen, Antwerpen 1960, pag. 86.
- ¹⁰ Rek. 1593.
- ¹¹ R.S. 1585.
- ¹² Krom en Pols, a.w., pag. 55.
- ¹³ Krom en Pols, a.w., pag. 352.
- ¹⁴ Krom en Pols, a.w., pag. 19.
- ¹⁵ R.S. 1575.
- ¹⁶ Brouwer, a.w., pag. 32-33.
- ¹⁷ Scholliers, a.w., pag. 91.
- ¹⁸ Brouwer, a.w., pag. 32-33.
- ¹⁹ Amptsbrief van de wevers, inv. 2822.
- ²⁰ Hoofdstuk III, par. 1, pag. 110.
- ²¹ Krom en Pols, a.w., pag. 206-210.
- ²² Krom en Pols, a.w., pag. 28.
- ²³ De meesters, die voor de broederschappen en de Gasthuizen werkten, ontvingen in deze periode maar 5 br. st.
- ²⁴ R.S. 1596, „Mr Derick van Walborg synne dachuiuren verbetert ende geaugmentiert op dartigen den halue stuiver sdaechs”.
- ²⁵ Deze en de volgende gegevens zijn ontleend aan de Rek.
- ²⁶ Rek. 1566.
- ²⁷ Weeshuis / St. Nic. 1576 en St. Nic. 1581.
- ²⁸ Rek. 1574.
- ²⁹ R.S. 1581.
- ³⁰ Alle gegevens zijn, tenzij andere bronnen worden vermeld, ontleend aan de Rek.
- ³¹ R.S. 1594.
- ³² Alle gegevens zijn, tenzij andere bronnen worden vermeld, ontleend aan de Rek.
- ³³ H. Geest 1564.
- ³⁴ St. Michiel 1558, 1559, 1564.
- ³⁵ R.S. 1596.
- ³⁶ Alle gegevens zijn, tenzij andere bronnen worden vermeld, ontleend aan de Rek.
- ³⁷ R.S. 1598.

- ³⁸ R.S. 1599.
- ³⁹ Alle gegevens zijn, tenzij andere bronnen worden vermeld, ontleend aan de Rek.
- ⁴⁰ R.S. 1600.
- ⁴¹ Alle gegevens zijn, tenzij andere bronnen worden vermeld, ontleend aan de Rek.
- ⁴² Krom en Pols, a.w., pag. 313.
- ⁴³ Alle gegevens zijn, tenzij andere bronnen worden vermeld, ontleend aan de Rek.
- ⁴⁴ Krom en Pols, a.w., pag. 306.
- ⁴⁵ R.S. 1596.
- ⁴⁶ Alle gegevens zijn, tenzij andere bronnen worden vermeld, ontleend aan de Rek.
- ⁴⁷ St. Steven, inv. 4064 e.v.
- ⁴⁸ R.S. 1598, 1599.
- ⁴⁹ Krom en Pols, a.w., pag. 372.
- ⁵⁰ Krom en Pols, a.w., pag. 374.
- ⁵¹ R.S. 1596.
- ⁵² R.S. 1598.
- ⁵³ B. H. D. Hermesdorf, De „clicksteen” in de Nijmeegse stadsrekeningen van na 1543, in: Numaga IX (1962), pag. 29-39.
- ⁵⁴ Krom en Pols, a.w., pag. 103.
- ⁵⁵ R.S. 1564.
- ⁵⁶ Rek. 1559.
- ⁵⁷ Hoofdstuk I, par. 2, pag. 40.
- ⁵⁸ R.S. 1596.
- ⁵⁹ R.S. 1576.
- ⁶⁰ R.S. 1583.
- ⁶¹ R.S. 1594.
- ⁶² R.S. 1599.

§ 1. DE KOOPIKRACHT VAN HET LOON

1. De type-lonen

Een groot aantal loongegevens is ongeschikt voor de berekening van de koopkracht. Alleen de daglonen van de ambachtslieden, die in dienst van de overheid werkten, zijn door hun volledigheid voor dit doel bruikbaar. Daarom werden in hoofdstuk IV de overige salarissen alleen vermeld ter vergelijking met die lonen. De hogere overheidsdienaren overtroffen het salaris van de best betaalde ambachtsmeesters. De lagere dienaren van de stad haalden het loonpeil van de ambachtsmeesters of van de knechten. Sommigen konden slechts concurreren met de ongeschoolde werkkrachten.

De inkomens van de ambachtslieden, die hun werkterrein binnen de stad hadden, werden optimaal gerepresenteerd door de lonen in het bouwvak.¹ Op grond hiervan worden onderzocht:

- De koopkracht van het dagloon van de *meester-metselaar* als het type-loon van de hoogst gesalarieerde ambachtslieden.
- De koopkracht van het dagloon van de *metselaarsknecht* als het type-loon van de best betaalde knechten.
- De koopkracht van het dagloon van de *meester-timmerman*, dat overeenkomt met de salarissen van de overige ambachtsmeesters en knechten. Het inkomen van de timmermansknecht was immers meestal gelijk aan dat van de meester.
- De koopkracht van het loon van de *ongeschoolde arbeider*, dat representatief is voor de lonen van de laagst gesalarieerden: enige lagere overheidsdienaren en de losarbeiders. Het vertoont ook overeenkomst met het dagloon van de metselaarsopperknecht, ofschoon dit soms iets hoger ligt. Opperlieden en ongeschoolde arbeiders worden echter vaak in een adem genoemd.

De keuze van deze type-lonen werd tevens bepaald door het feit, dat zij een vergelijking van de levensstandaard van de Nijmeegse ambachtslieden met die van enige andere steden mogelijk maakten. De lonen van de werklieden in het bouwvak zijn overal het best bewaard gebleven.

De koopkracht van het salaris van de ongeschoolde arbeider vormt on-

getwijfeld de rode streep in het welvaartsschema. Zij representeert de minimum levensstandaard van de volwassen arbeiders. Allen, die een lager inkomen hebben, moet men tot de armen rekenen. Dit gold in ieder geval voor de chronisch werkelozen.

2. De bruikbare prijzen

Van de drie prijsensecties, vastgesteld door het International Scientific Committee on Price History,² komt voor de bepaling van de Nijmeegse koopkracht alleen de sectie van de voedingsmiddelen in aanmerking. De prijzenreeksen van brandstoffen, grondstoffen en eindproducten zijn òf niet helemaal betrouwbaar, òf onvolledig. Wel kan men vaststellen, dat zij overeenkomen met de prijzenbeweging van de voedingsmiddelen in het algemeen en van de graanprijzen in het bijzonder.

Het is verder van belang na te gaan, hoe belangrijk de prijzen van de voedingsmiddelen zijn voor het bepalen van de levensstandaard van de dagloners. In het algemeen kan men stellen, dat de lagere inkomensgroepen het grootste deel van hun loon aan voedsel besteedden. De arbeiders van Antwerpen gaven 70 % tot 80 % van hun dagloon uit aan voedingsmiddelen.³ Roggebrood was voor deze mensen het hoofdbestanddeel van het dagelijks menu. De helft van hun voedselbudget ging eraan op.⁴ *Voor de arbeiders was de prijs van het roggebrood beslissend voor hun levensstandaard.* Voor de meer gegoeden was dat iets minder het geval. Maar ook hun welvaart was grotendeels afhankelijk van de graanprijzen, omdat deze een prijsverhogende rol speelden in de algemene prijsontwikkeling.⁵

Naast de broodprijzen moeten de prijzen van vlees, vis en bier beschouwd worden. Van de vleessoorten werden varkensvlees en lams- of schapenvlees het meest gegeten;⁶ spek vormde een rijke calorieënbron voor de armen. De uitdelingen van voedsel aan de armen door de charitatieve instellingen bestonden uit brood en spek of uit brood en haring. De haring maakte ongetwijfeld deel uit van het volksvoedsel.⁷ De Nijmegenaren konden er vrij gemakkelijk hun deel van krijgen, omdat Keulen vanaf de vijftiende eeuw het stapelrecht van de Hollandse haring bezat. Dat menig tonnetje niet verder de rivier opkwam dan tot Nijmegen, bewijzen de stadsrekeningen en de rekeningenboeken van de instellingen. Bier was de volksdrank bij uitstek. In alle bronnen komt het voor als de gewone drank van de ambachtslieden. Het belang van brood, vlees en bier voor het dagelijks menu van de gewone man, werd door de overheid erkend. Het was geenszins toevallig, dat de magistraat juist de prijzen van deze levensmiddelen vaststelde. Wijn werd alleen gedronken door de rijke burgers; de wijnprijs was dan ook vrij.

Ook peulvruchten, boter en kaas kwamen iedere dag op tafel. Van deze calorieënrijke voedingsmiddelen zijn de prijzen echter onvoldoende bekend.

Zij moeten in de bepaling van de koopkracht van het loon helaas buiten beschouwing blijven. Hetzelfde geldt voor de brandstoffen, kleding en schoeisel.

Op grond van de voorafgaande argumenten komen de volgende prijzen in aanmerking voor het vaststellen van de koopkracht:

- De prijzen van het *roggebrood*.
- De prijzen van *lamsvlees* en *spek*.
- De *haring*prijzen.
- De *bier*prijzen.

De prijzen van deze levensmiddelen waren bepalend voor de levensstandaard van de gewone burgers.

3. De koopkracht van het loon

De koopkracht van het loon is de hoeveelheid gebruiksgoederen, die met het dagloon betaald kunnen worden. Zij bepaalt de evolutie van de levensstandaard. In de volgende reeks is het verdiende dagloon omgerekend in ponden roggebrood.

DE KOOPKRACHT VAN HET VERDIENDE DAGLOON OP JAARBASIS IN PONDEN ROGGEBROOD

jaar	mr. metselaar	metselaarsknecht	timmerman	ongeschoolde
1550	—	—	—	—
1551	30.4	19.—	19.—	9.5
1552	20.3	12.7	12.7	6.3
1553	22.8	14.3	14.3	7.1
1554	19.6	16.3	16.3	8.1
1555	27.4	22.8	22.8	11.4
1556	21.9	13.7	13.7	6.8
1557	21.1	15.8	13.2	7.9
1558	32.2	24.2	20.1	12.1
1559	30.4	22.8	19.—	13.3
1560	28.8	21.6	18.—	14.4
1561	—	—	—	—
1562	23.8	16.4	16.4	11.9
1563	20.3	15.2	15.2	10.1
1564	26.1	19.6	19.6	13.—
1565	16.1	12.1	12.1	8.1
1566	17.1	12.8	12.8	8.6
1567	21.1	15.8	15.8	10.5
1568	21.9	16.4	16.4	9.6
1569	21.9	16.4	16.4	11.—

jaar	mr. metselaar	metselaarsknecht	timmerman	ongeschoolde
1570	21.9	16.4	16.4	11.—
1571	17.1	13.3	13.3	8.6
1572	11.4	9.1	9.1	6.4
1573	10.1	8.9	8.9	5.7
1574	11.4	10.—	11.4	6.4
1575	17.7	17.7	17.7	9.9
1576	17.1	17.1	17.1	9.6
1577	15.9	15.9	12.7	8.—
1578	15.2	13.7	12.2	7.6
1579	12.6	11.2	11.2	6.9
1580	18.—	16.2	14.4	10.8
1581	18.—	16.2	14.4	10.8
1582	16.7	15.—	16.7	10.—
1583	—	—	—	—
1584	15.9	15.9	17.5	11.2
1585	14.6	14.6	16.—	10.4
1586	5.7	5.7	5.7	3.7
1587	4.—	4.—	4.—	2.9
1588	10.1	10.1	9.3	8.5
1589	15.8	15.8	14.5	10.5
1590	13.3	13.3	12.2	7.6
1591	13.3	13.3	12.2	7.6
1592	21.6	21.6	21.6	14.4
1593	21.6	21.6	19.8	14.4
1594	18.7	17.1	17.1	12.5
1595	12.6	11.6	11.6	8.4
1596	13.5	12.3	14.—	9.—
1597	11.3	10.3	11.7	7.5
1598	11.4	10.5	11.9	7.6
1599	11.1	10.2	11.6	7.4
1600	12.5	10.4	13.—	8.3

Er bestond grote overeenkomst in de koopkracht van het loon, uitgedrukt in ponden roggebrood en de koopkracht van het loon, uitgedrukt in andere voedingsmiddelen. Dit ligt voor de hand, want de prijzenontwikkeling was bij de verschillende voedingsmiddelen vrijwel gelijk. Ik zal mij dan ook beperken tot de grafische uitbeelding van de koopkracht van het loon van de metselaarsknecht, uitgedrukt in ponden lamsvlees en spek, in stuks haring en in liters bier. Deze grafieken komen aan de orde bij de behandeling van de evolutie van de levensstandaard.

Een nadere bestudering van de verdeling van de gebruiksartikelen over het budget kan helaas niet plaatsvinden. Wij beschikken over geen enkel

budget, noch van particulieren, noch van instellingen. In Antwerpen be-
steedden de arbeiders hun loon als volgt:⁸

VERDELING VAN HET ANTWERPS ARBEIDERSBUDGET, 1586 - 1600

voeding	73.5 %
kleding, schoeisel	16.- %
verwarming, verlichting	4.5 %
huishuur	6.- %

Deze gemiddelde verdeling van het Antwerpse arbeidersbudget werd vast-
gesteld aan de hand van uitgaven en huishuren, afkomstig van een Antwerps
weeshuis en gold voor een typegezin van twee ouders en drie minderjarige
kinderen.

In het begijnhof te Lier vond tussen 1526-1602 deze verdeling van het
voedselbudget plaats:⁹

	goedkoop graanjaar 1561 - 1562	duur graanjaar 1586 - 1587	gemiddeld
brood	25 %	70 %	44 %
bier / wijn	20 %	3 %	17 %
vlees / vis	28 %	16 %	23 %
zuivel	16 %	6 %	10 %
erwten etc.	11 %	5 %	6 %

Meer dan een aanwijzing voor de Nijmeegse situatie kunnen de boven-
staande cijfers niet geven. Wij beperken ons daarom tot een nadere be-
schouwing over de koopkracht van het brood.

§ 2. DE EVOLUTIE VAN DE LEVENSTANDAARD

1. De aanpassing van de lonen aan de prijzen

In het algemeen kan men stellen, dat de steeds stijgende prijzen niet on-
middellijk door gelijkwaardige loonsverhogingen werden gevolgd. Vooral
de duurtelaren 1556-1557, 1565-1566, 1572-1574, 1586-1588, 1590-1591
en 1595-1600 waren dieptepunten van welvaart, omdat de lonen helemaal
niet of onvoldoende stegen. De aanpassing van de lonen aan de prijzen ge-
beurde meestal één tot twee jaar later, maar het effect ervan ging voor een
groot deel weer verloren door de inmiddels verder gestegen prijzen.

Welke jaren hebben de tijdgenoten ervaren als duurtelperioden? Als wij

de Nijmeegse kanunnik Faber moeten geloven, was dat de hele periode van de zeventiger jaren tot het einde van de eeuw, want hij klaagde in zijn Liber Rationis voortdurend over de dure tijd.¹⁰ Maar ook in de andere bronnen waren de verzuchtingen over de duurte niet van de lucht. In de stadsrekeningen van 1557 werd opgetekend: „In die duer tijt...”.¹¹ Tegen het einde van de tachtiger jaren staakten de broederschappen hun bedeling vanwege de dure tijd.¹² Diederik van Voordt, een Nijmeegs patriciër noteerde in 1587: „Item anno 1587, in Aprili, Mai totten nyeen (oogst) toe, was bynnen de stat van Nijmegen groote duerte in coren...”.¹³ Ook in het raadsignaat werd vanaf 1565 vaak geklaagd over de duurte van het graan.¹⁴ Dat de overheid de tijden duur achtte, bewees het feit, dat vanaf 1572 de lonen voortdurend stegen, terwijl ze vóór die tijd vrij stabiel waren.

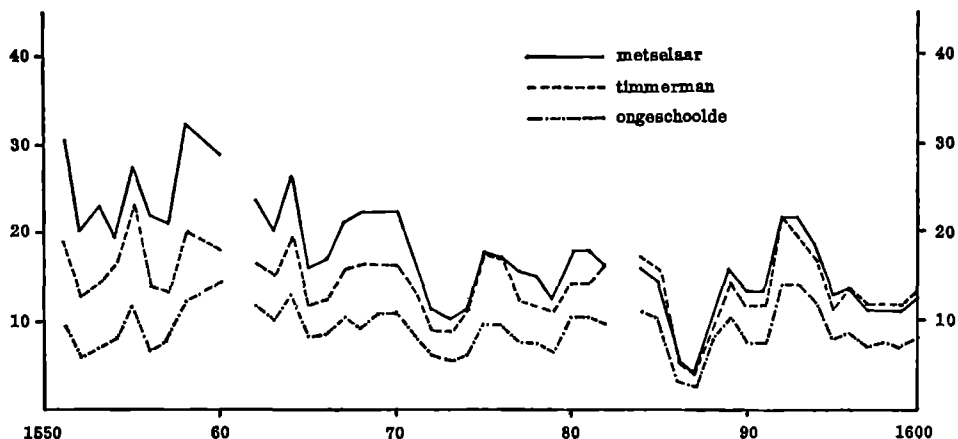
Het beeld dat de bronnen tekenen, stemt overeen met de uitkomst van de cijfers van de koopkracht. De jaren, die onder de gemiddelde koopkracht van het loon blijven, gerekend over de periode 1550-1600, mag men als relatief duur beschouwen. Er waren echter grote verschillen in de evolutie van de koopkracht van het loon van de meester-metselaar en die van de ongeschoolde. De meester-metselaar zag zijn koopkracht sterk afnemen, de ongeschoolde kon zijn koopkracht vrijwel handhaven. Wij nemen daarom als voorbeeld de koopkracht van de metselaarsknecht, die een minder geprononceerde evolutie vertoonde.

DE GEMIDDELDE KOOPKRACHT VAN HET DAGLOON OVER DE PERIODE 1550 - 1600

	mr. metselaar	metselaarsknecht	timmerman	ongeschoolde
ponden roggebrood	17.8	14.7	14.4	9.3
ponden lamsvlees	3.9	3.3	3.3	2.1
ponden spek	2.5	2.1	2.-	1.3
stuks haring	29	24	24	15
liters bier	22.9	19.-	19.-	12.-

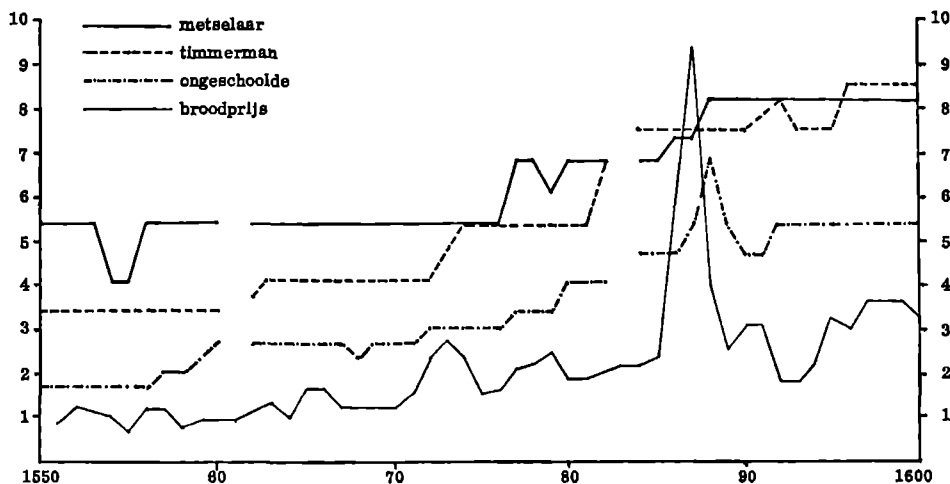
De gemiddelde koopkracht van het loon van de metselaarsknecht bedroeg 14.7 pond roggebrood. Deze hoeveelheid werd niet gehaald in de jaren 1552-1553, 1556-1557, 1565-1566, 1571-1574, 1578-1579, 1585-1588, 1590-1591, 1595-1600. De koopkracht van het timmermansloon kwam vrijwel overeen met die van de metselaarsknecht. De meester-metselaar zag de koopkracht van zijn dagloon in ponden roggebrood pas dalen na 1570. Tot dat jaar haalde hij, met uitzondering van de jaren 1565-1566, het gemiddelde van 17.8 pond; na 1570 echter alleen nog in de jaren 1580-1581 en 1592-1594. Zijn loonaanpassing bleef na 1570 duidelijk achter. Het loon van de ongeschoolde reageerde het scherpst op de gestegen prijzen. De afwijkingen ten opzichte van de gemiddelde koopkracht van 9.3 pond rogge-

GRAFIEK 1

De koopkracht van het dagloon van de Nijmeegse metselaar, de timmerman en de ongeschoolde (verdiend dagloon op jaarbasis) in ponden roggebrood.
De koopkracht van de daglonen van de timmerman en van de metselaarsknecht waren vrijwel gelijk.

GRAFIEK 2

De verdiende daglonen op jaarbasis van de metselaar, de timmerman en de ongeschoolde in br. st.
De gemiddelde prijs op jaarbasis van het vijf-ponds roggebrood in br. st.

brood waren veel minder groot dan die van de andere arbeiderslonen. Daar stond tegenover, dat een kleine negatieve afwijking bij deze mensen een grote calamiteit veroorzaakte, omdat zij permanent op de rand van het bestaansminimum leefden. Onder de gemiddelde koopkracht bleven de jaren 1552-1554, 1556-1557, 1565-1566, 1571-1574, 1577-1579, 1586-1588, 1590-1591, 1595-1600. Bij alle arbeiderslonen was de aanpassing van de

lonen aan de prijzen in de jaren 1572-1573 zeer slecht; in de jaren 1586-1587 bereikte de koopkracht van hun lonen het absolute dieptepunt.

Hoewel de koopkracht van het loon in ponden roggebrood voor veel arbeiders de levensstandaard bepaalde, is het toch nuttig na te gaan, of een sterk verminderde koopkracht van brood kon worden opgevangen door een gestegen koopkracht van de andere voedingsmiddelen. Wij nemen daarbij als voorbeeld de gemiddelde koopkracht van de metselaarsknecht. De gemiddelde koopkracht in ponden lamsvlees was 3.3. Deze werd niet bereikt in de jaren 1566, 1569, 1574-1576, 1589 en 1592-1600. De gemiddelde koopkracht in ponden spek: 2.1, werd niet gehaald in de jaren 1556, 1564, 1566-1570, 1573-1575, 1579 en 1586-1591. Omdat bij deze vleessoorten veel jaren ontbreken, kan men uit de gegevens vrij weinig afleiden. Zeker is slechts, dat ze het sombere beeld van de dure jaren niet merkbaar veranderen.

Dit is wel het geval met de koopkracht van het loon in stuks haring. Het gemiddelde bedroeg 24 stuks. Hieronder bleven de jaren 1550, 1553-1559, 1562-1564, 1567-1576, 1578-1579, 1585 en 1587. De typische negatieve pieken van de koopkracht van het roggebrood in de jaren 1556-1557, 1565-1566, 1572-1573, 1586-1587 en vooral in de negentiger jaren ontbreken. Men mag voorzichtig concluderen, dat de haring in de dure jaren enige compensatie bood in het voedselpakket.

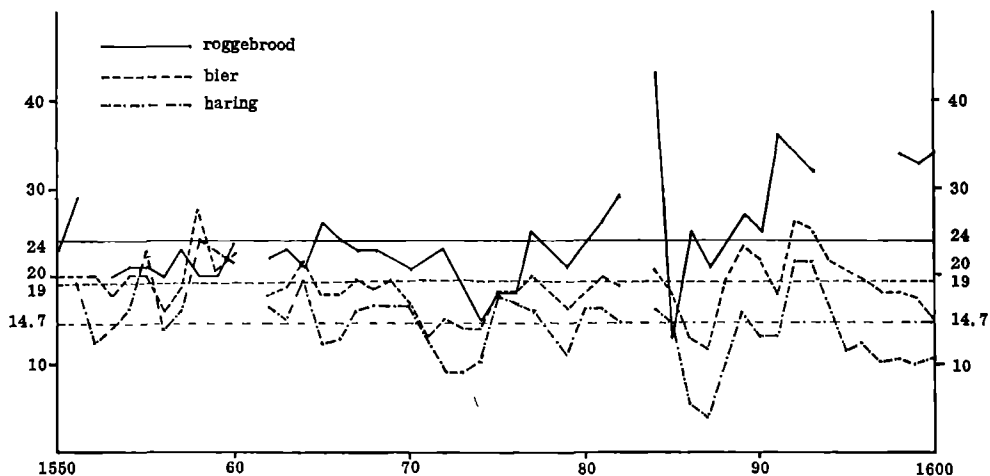
De gemiddelde koopkracht van het dagloon van de metselaarsknecht in liters bier bedroeg 19. Daaronder bleven de jaren 1553, 1556-1557, 1562-1563, 1565-1566, 1568, 1570-1576, 1578-1580, 1585-1587, 1591, 1597-1600. Hoewel de bierprijzen niet zo'n grote afwijkingen van de gemiddelde koopkracht veroorzaakten als de graanprijzen, versterkten ze toch het ongunstige resultaat van de dure graanjaren. Het verband tussen de bier- en de graanprijzen is trouwens evident.

Er is weinig bekend van een doordachte loonpolitiek van de overheid. Zij verhoogde de lonen van de arbeiders in stadsdienst, wanneer de koopkracht sterk gedaald was. Een enkele maal nam zij stelling tegen de loonpolitiek van de landsregering. In 1588 weigerde zij de voorgestelde loonsverlaging in Nijmegen door te voeren.¹⁵ Dit was echter een politieke manoeuvre, die weinig te maken had met het voeren van actieve welvaartspolitiek. Men ontkomt niet aan de indruk, dat de overheid in dit opzicht behoorlijk te kort schoot.

2. Statistische hiaten

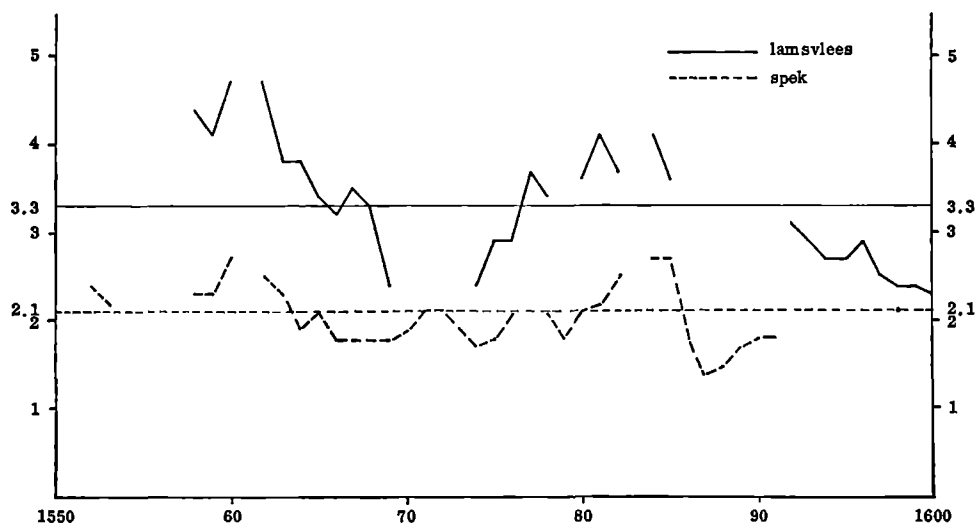
Door een vergelijking van de koopkracht van de daglonen onderling en in de verschillende jaren, krijgen wij een indruk van de *relatieve* evolutie van de levensstandaard. Men kan eruit opmaken, hoe welvarend een meester-

GRAFIEK 3

De koopkracht van het verdiende dagloon op jaarbasis van de metselaarsknecht, uitgedrukt in ponden roggebrood, liters bier en stuks haring.

GRAFIEK 4

De koopkracht van het verdiende dagloon op jaarbasis van de metselaarsknecht, uitgedrukt in ponden lamsvlees en ponden spek.

metselaar was in vergelijking met zijn knecht of met de ongeschoolde arbeiders. Het is ook mogelijk de ontwikkeling van de relatieve welvaart van één arbeider te volgen. Deze vergelijking zegt ons echter weinig over de *absolute* evolutie van de levensstandaard. Wij zouden op de hoogte moeten

zijn van de minimum levensstandaard. Daaraan moet men dan de koopkracht van de verschillende lonen toetsen, en wel door de hoogte van de verdiende daglonen te vergelijken met die van de minimale kosten van levensonderhoud, gecorrigeerd voor prijsveranderingen. Dit is door het ontbreken van gegevens onmogelijk.

In de eerste plaats zouden wij moeten weten hoe het loon werd besteed. Maar zoals hiervóór al is gezegd, beschikken wij over geen enkel budget, noch van particulieren, noch van instellingen. Het Antwerps arbeidersbudget, dat wij wel kennen, hoeft niet overeen te komen met het Nijmeegse budget. Zelfs als dat wel het geval was, konden wij het nog niet gebruiken, omdat de prijzen van kleding, schoeisel, verwarming, verlichting en huishuur onvoldoende bekend zijn of ontbreken.

Wij zouden ons kunnen beperken tot een beschouwing van het voedselpakket. Dit bestreek ongeveer 75 % van het arbeidersinkomen. Maar ook hiervoor geldt weer, dat teveel voedingsmiddelen buiten beschouwing moeten blijven, omdat de prijzen ervan niet bekend zijn. Om dezelfde reden kunnen wij ook niet de Food composition tables for international use¹⁶ gebruiken, omdat wij de calorieënprijs van de verschillende voedingsmiddelen niet nauwkeurig kunnen berekenen.

De samenstelling van het gezin, tenslotte, is al evenmin bekend. Deze kennis is echter noodzakelijk, omdat het loon werd uitbetaald als gezinsloon. Van de grootte van het gezin, van eventueel meeverdienende kinderen, betalende of in het bedrijf van het gezinshoofd werkende kostgangers of ambachtsleerlingen, weten wij niets. Een beschouwing van de absolute evolutie van de levensstandaard is door deze statistische hiaten onmogelijk.

3. Conclusies uit de beschikbare cijfers

Het is echter wel mogelijk het aandeel van roggebrood in het voedselpakket aan een nader onderzoek te onderwerpen. Wij maken daarbij gebruik van Antwerpse gegevens. De metselaarsknecht in Antwerpen besteedde 75 % van zijn verdiende dagloon aan voedsel.¹⁷ De helft hiervan, of $\frac{1}{3}$ deel van het loon ging op aan roggebrood.¹⁸ De reden hiervan was, dat roggebrood een hoge calorieënwaarde bezat, terwijl deze calorieën naar verhouding goedkoop waren. De metselaarsknecht werd redelijk goed betaald. De ongeschoolde besteedde ongetwijfeld een groter deel van zijn dagloon aan roggebrood. In Antwerpen was het aandeel van roggebrood of peulvruchten in het voedselpakket in de dure jaren groter dan in de goedkope jaren.¹⁹ Aangezien de koopkracht van het Nijmeegse dagloon in ponden roggebrood lager ligt dan in Antwerpen, mogen wij concluderen, dat aan roggebrood meer dan $\frac{1}{3}$ deel van het verdiende dagloon werd uitgegeven.

De volgende berekening bewijst deze conclusie. De gemiddelde koop-

kracht van het loon van de Nijmeegse metselaarsknecht bedroeg 14.7 pond roggebrood. Deze hoeveelheid vertegenwoordigde 17169 calorieën.²⁰ De metselaarsknecht moest derhalve 5.8 % van zijn verdiende dagloon besteden aan duizend calorieën roggebrood, aangenomen, dat een type-gezin van vijf personen²¹ per dag 12200 calorieën nodig had.²² Wilde de arbeider deze 12200 calorieën geheel dekken met roggebrood, dan moest hij daaraan 70.76 % van zijn dagloon besteden. In Antwerpen was dit 50 %.²³ Natuurlijk kwam er ook ander voedsel voor op het menu van de metselaarsknecht. In Antwerpen besteedde hij 8000 calorieën aan roggebrood.²⁴ Voor de Nijmeegse ambachtsman zou dat neerkomen op 46.4 % van het totale budget. Dit betekende, dat hij ongeveer 29 % kon uitgeven aan andere voedingsmiddelen, als wij ervan uitgaan, dat het hele voedselpakket 75 % van het budget bestreek.

Met deze gegevens kunnen wij de absolute evolutie van de levensstandaard onderzoeken, voor zover het de koopkracht van roggebrood betreft. Wij gaan ervan uit, dat ongeveer de helft van het budget aan roggebrood werd besteed. Hierboven berekenden wij immers een percentage van 46.4 %, gebaseerd op 8000 calorieën roggebrood. 6.47 Pond roggebrood bevat 7997 calorieën. Wanneer wij nu de totale koopkracht van het loon van de metselaarsknecht delen door twee, kunnen wij de afwijking berekenen van het gemiddelde van 6.47 pond. De jaren, die onder dit gemiddelde bleven, waren voor de arbeider absolute duurtelijaren. Hij moest immers een groter deel van zijn budget aan brood besteden en hield minder over voor het dekken van zijn andere levensbehoeften.

Onder het gemiddelde van 6.47 pond roggebrood bleven de jaren 1552, 1565-1566, 1572-1574, 1579, 1586-1588 en 1595-1600. Vlak boven het gemiddelde stonden de jaren 1556, 1571, 1578 en 1590-1591. Door deze uitkomst wordt het beeld van de relatieve duurtelijaren bevestigd. Wij mogen ons beperken tot een vergelijking van de koopkracht in ponden roggebrood, omdat deze ons voldoende inzicht geeft in de evolutie van de levensstandaard. Een secundaire statistische bewerking van de cijfers in de vorm van voortschrijdende gemiddelden is niet ondernomen. Ze is voor de bestudering van de short-run beweging misleidend, omdat het inzicht in de historische werkelijkheid daardoor verloren gaat.

De eerste conclusie die zich opdringt is, dat de levensstandaard van de *hoogst gesalarieerde* ambachtslieden in de periode 1550-1600 in absolute zin is gedaald. Vergelijken wij de koopkracht van het eerste decennium met die van het laatste, dan zien wij de koopkracht van de meester-metselaar tot ongeveer de helft teruglopen. Deze vergelijking levert ook voor de *midden-groepen*: timmerlieden en goed betaalde knechten een negatief resultaat op, maar niet zo desastreus als bij de metselaren. De *ongeschoolden* konden hun koopkracht vrijwel handhaven.

**DE KOOPKRACHT VAN HET VERDIENDE DAGLOON IN PONDEN
ROGGEBROOD (TIEN-JAARLIJKE GEMIDDELDEN)**

jaren	mr. metselaar	metselaarsknecht	timmerman	ongeschoolde
1550-1559	25.1	18.—	16.8	9.2
1560-1569	21.9	16.3	15.9	10.8
1570-1579	15.—	13.3	13.—	8.—
1580-1589	13.2	12.6	12.5	8.8
1590-1599	14.8	14.2	14.4	9.6

Wij moeten voorzichtig zijn met de beoordeling van deze cijfers. Zij verdoezelen de hoogtepunten en de laagtepunten van de koopkracht. Wel is de conclusie toegestaan, dat de zeventiger en tachtiger jaren voor de meeste arbeiders dieptepunten van welvaart zijn geweest. De verschillen in koopkracht waren in deze jaren enorm groot. De negentiger jaren geven meer het beeld te zien van een slepende crisis.

Samenvattend constateren wij, dat de levensstandaard van de Nijmeegse burgers door de steeds stijgende prijzen tengevolge van troebelen, rampen, relatieve schaarste van voedingsmiddelen, en de onvoldoende aanpassing van de lonen, vooral in de duurtelaren verre van rooskleurig moet zijn geweest; dat de achteruitgang voor de best betaalden het grootst was; dat alleen de laagst betaalden, die op de rand van het bestaansminimum leefden, hun levensstandaard konden handhaven; dat tijdens de crisisjaren de honger een vertrouwd verschijnsel moet zijn geweest en dat in het algemeen de verpaupering van de Nijmeegse burgers tot het einde van de zestiende eeuw is toegenomen.

§ 3. EEN VERGELIJKING MET ANDERE NEDERLANDSE STEDEN

1. De gebruikte methode

Een vergelijking van de koopkracht van het loon van de Nijmeegse ambachtslieden met die van andere steden is slechts zinvol, wanneer gelijksoortige bronnen geraadpleegd kunnen worden. Met de gekozen steden is dit het geval. De daglonen van de ambachtslieden zijn ontleend aan stadsrekeningen, een enkele maal aan kapittelrekeningen of instellingsrekeningen. De gemiddelden werden op dezelfde manier berekend als de gemiddelden van de Nijmeegse lonen. De prijzen waren marktprijzen van granen, zoals die door de overheid of andere autoriteiten werden opgetekend in rekeningenboeken en raadsprotocollen. Ook de prijzengemiddelden kwamen op dezelfde manier tot stand als de Nijmeegse.

Vergeleken werd de koopkracht van de nominale daglonen in liters rogge. In veel steden zijn de daglonen van de ambachtslieden in het bouwvak het

best bewaard gebleven. Zij golden als type-lonen voor de overige handwerkslieden. Het was niet mogelijk de koopkracht van de verdiende lonen met elkaar te vergelijken, omdat het aantal werkdagen in de meeste steden niet bekend was. Eerder dan de roggeprijzen zouden de prijzen van roggebrood in aanmerking komen voor het bepalen van de levensstandaard. In de onderzochte steden zijn ze echter meestal verloren gegaan. Maar het is duidelijk, dat de roggeprijzen direct van invloed waren op de broodprijzen. In Nijmegen bestond een vaste verhouding tussen de roggeprijs en de broodprijs. Omdat de zestiende-eeuwse maten overal verschillend waren, werden alle prijzen omgerekend in stuivers per liter rogge.

Om twee redenen hebben wij gekozen voor een vergelijking van de tienjaarlijkse gemiddelden van de koopkracht. In de eerste plaats omdat de prijzengegevens van de steden quantitatief van jaar tot jaar verschilden. Bij een tien-jaarlijkse vergelijking komt dit minder tot uiting. In de tweede plaats beschikken wij voor de stad Xanten slechts over de tien-jaarlijkse loongemiddelden. Hier was een vergelijking van de jaargemiddelden derhalve onmogelijk.

De keuze van de steden, die met Nijmegen vergeleken worden, is in zekere zin willekeurig. Dit geldt niet voor de Gelderse steden. Een vergelijking van Nijmegen met de kwartier-steden Arnhem, Zutphen en Roermond lag voor de hand. De prijzen- en lonengegevens van Roermond zijn echter verloren gegaan. Venlo bood uitkomst. De overige steden werden gekozen, omdat de lonen of de prijzen, soms beide, gepubliceerd waren. De gepubliceerde gegevens van de Zuidnederlandse steden zijn van heel andere aard dan die van de andere steden. Daarom is slechts een globale vergelijking tussen Nijmegen, Antwerpen, Brugge en Gent mogelijk. Een uitgebreide bronnenstudie van steden buiten Gelre kon in het kader van deze publicatie niet ondernomen worden.

2. De Gelderse steden

Nijmegen

Over de Nijmeegse lonen en prijzen is hiervóór voldoende uitgeweid. Wij volstaan met de vermelding, dat de literprijs van de Nijmeegse rogge berekend is op 1/166.88 malder.²⁵ Het jaar 1600 is niet meegerekend, zodat ook het gemiddelde van het laatste decennium tien jaren omvat.

Arnhem

De Arnhemse bronnen vertonen begrijpelijkerwijs grote overeenkomst met de Nijmeegse. De lonen van de ambachtslieden in stadsdienst werden op-

**DE KOOPIKRAFT VAN DE NOMINALE DAGLONEN VAN DE NIJMEEGSE
AMBACHTSLIEDEN IN LITERS ROGGE (TIEN-JAARLIJKE GEMIDDELDEN)**

jaren	metselaar	knecht	opperman	timmerman	ongeschoolde
1550-1559	20.5	14.7	7.4	13.7	7.5
1560-1569	18.2	13.6	8.8	13.2	9.-
1570-1579	12.6	11.1	7.7	10.8	6.7
1580-1589	11.4	10.9	8.7	10.8	7.5
1590-1599	13.8	13.7	9.7	13.4	9.-

getekend in de stadsrekeningen.²⁶ Opvallend is, dat de Arnhemse daglonen tot 1577 hetzelfde niveau handhaven en daarna vrij snel stijgen. Opmerkelijk is ook, dat de lonen van de meester-metselaar, zijn knecht en de timmerman vrijwel identiek zijn.

De marktprijzen van rogge werden door de magistraat genoteerd, zoals ze „tusschen Martini ende Petri op die gemeyne merctdagen gelden”.²⁷ De prijzen waren uitgedrukt in ponden, stuivers en duiten. Voor de bepaling van de koopkracht werden ze omgerekend in Brabantse stuivers. Een Arnheims malder rogge gold 134.20 liter.²⁸

**DE KOOPIKRAFT VAN DE NOMINALE DAGLONEN VAN DE ARNHEMSE
AMBACHTSLIEDEN IN LITERS ROGGE (TIEN-JAARLIJKE GEMIDDELDEN)**

jaren	metselaar	knecht	opperman	timmerman	ongeschoolde
1550-1559	15.6	15.6	11.3	15.6	9.5
1560-1569	13.2	13.2	11.3	13.2	10.6
1570-1579	8.8	8.8	7.8	8.8	8.2
1580-1589	13.9	13.9	8.8	13.9	8.8
1590-1599	13.8	13.8	9.9	13.8	9.3

Venlo

De stadsrekeningen van Venlo²⁹ vermelden zowel de lonen van de ambachtslieden in stadsdienst als de prijzen van rogge. Ook hier gaat het om marktprijzen, die door de overheid zijn opgetekend. Helaas begint de reeks roggeprijzen pas in 1590. Daarnaast komen jaarlijks wel een groot aantal broodprijzen voor, verspreid over het hele jaar, zodat een betrouwbaar jaargemiddelde van de roggebroodprijzen berekend kon worden. Merkwaa- digerweise hielden deze noteringen op in 1590, toen de reeks van roggeprijzen begon. De broodprijzen waren opgetekend in stuivers, lupsen en hellers. Zij werden voor de bepaling van de koopkracht omgerekend in Brabantse

stuivers. Het Venlose roggebrood woog tien pond. Een Venloos pond was gelijk aan het Antwerps pond³⁰ en het Nijmeegse en woog 470 gram.³¹ Een Venloos malder graan gold 163,86 liter.³²

DE KOOPIKRACHT VAN DE NOMINALE DAGLONEN VAN DE VENLOSE
AMBACHTSLIEDEN IN LITERS ROGGE (TIEN-JAARLIJKSE GEMIDDELDEN)

jaren	metseelaar	knecht	opperman	timmerman	ongeschoolde
1590-1599	15.3	13.5	10.9	15.3	8.9

DE KOOPIKRACHT VAN DE NOMINALE DAGLONEN VAN DE NIJMEEGSE
AMBACHTSLIEDEN IN PONDEN ROGGEBOOD
(TIEN-JAARLIJKSE GEMIDDELDEN)

jaren	metseelaar	knecht	opperman	timmerman	ongeschoolde
1550-1559	36.2	25.2	12.9	23.8	12.9
1560-1569	32.—	23.6	15.6	23.3	15.8
1570-1579	21.3	18.8	13.3	18.3	11.4
1580-1589	15.2	14.7	11.6	14.6	10.3
1590-1599	19.1	17.5	13.3	18.7	12.4

DE KOOPIKRACHT VAN DE NOMINALE DAGLONEN VAN DE VENLOSE
AMBACHTSLIEDEN IN PONDEN ROGGEBOOD
(TIEN-JAARLIJKSE GEMIDDELDEN)

jaren	metseelaar	knecht	opperman	timmerman	ongeschoolde
1550-1559	31.8	28.8	19.4	32.1	17.7
1560-1569	33.3	27.8	22.2	32.8	20.3
1570-1579	25.2	21.5	16.5	23.5	16.5
1580-1589	35.8	32.8	24.2	34.—	20.—
1590-1599	—	—	—	—	—

Zutphen

De daglonen van Zutphen zijn ontleend aan de stadsrekeningen en handschriften.³³ Zij stonden genoteerd in stuivers, gosselers en butkens. De Zutphense roggeprijsen werden opgespoord uit zeer verschillende archiefstukken als de stadsrekeningen, rekeningen van instellingen, handschriften en registers van broodzetting.³⁴ Hoewel deze gegevens kwalitatief noch kwantitatief van hetzelfde gehalte zijn als de overige roggeprijsen, kunnen

ze voldoende betrouwbaar genoemd worden. De prijzen waren opgeschreven in de meest uiteenlopende muntsoorten. Zowel de lonen als de prijzen werden voor de bepaling van de koopkracht omgerekend in Brabantse stuivers. Het Zutphense last graan bevatte 18 zak of malder ³⁵ en was gelijk aan het Nijmeegse last. De inhoud van het Zutphense malder mogen wij daarom gelijkstellen aan het Nijmeegse: 166.88 liter rogge.

DE KOOPKRACHT VAN DE NOMINALE DAGLONEN VAN DE ZUTPHENSE AMBACHTSLIEDEN IN LITERS ROGGE (TIEN-JAARLIJKSE GEMIDDELDEN)

jaren	metselaar	knecht	opperman	timmerman	ongeschoolde
1550-1559	19.2	19.2	11.5	19.2	9.6
1560-1569	18.5	18.5	11.1	18.5	11.1
1570-1579	15.—	15.—	10.—	15.—	9.4
1580-1589	11.3	10.—	7.5	10.7	7.—
1590-1599	18.8	17.1	13.4	18.9	12.1

Op grond van deze vergelijkingen zijn de volgende conclusies gerechtvaardigd. De koopkracht van het loon in liters rogge was het laagst in de zeventiger en tachtiger jaren. De Venlose arbeider kon de kleinste hoeveelheid roggebrood kopen in de jaren zeventig, de Nijmeegse in de jaren tachtig. De metselaarsknechten en timmerlieden van Nijmegen, Arnhem en Zutphen zagen hun koopkracht in de periode 1550-1600 iets dalen of ongeveer gelijk blijven. In Nijmegen ging de koopkracht van de meester-metselaar enorm achteruit. In de andere Gelderse steden lag deze koopkracht op hetzelfde niveau als die van de knechten en timmerlieden.

De koopkracht van de opperlieden en ongeschoolden was in Nijmegen minder groot dan in de andere steden. In Nijmegen, Venlo en Zutphen steeg zij enigszins, in Arnhem daalde ze vanaf 1570. In het algemeen was de koopkracht van de lonen in Zutphen en Venlo groter dan in Arnhem en Nijmegen.

3. Een Stichtse en een Kleefse stad

Utrecht

Graanprijzen van Utrecht werden gepubliceerd door Sillem ³⁶ en Posthumus. ³⁷ De door Sillem gepubliceerde prijzen waren marktprijzen, die de „vynders” namens de Dompriost op de markt aantekenden. De prijzen van Posthumus betreffen granen, die door de instellingen zijn gekocht. Wij

kozen de marktprijzen om een zo groot mogelijke overeenkomst met de Nijmeegse prijzen te krijgen. De jaargemiddelden zijn berekend naar elfmaandelijks opgaven, echter per kalenderjaar en niet zoals bij Sillem van oktober-september. Het Utrechtse malder rogge bevatte 120 liter.³⁸

De daglonen van de Utrechtse ambachtslieden zijn ontleend aan de rekeningen van het Kapittel ten Dom³⁹ en het Elisabeths-gasthuis.⁴⁰ Voor de bepaling van de koopkracht werden, evenals in de andere steden, alleen de zomerlonen gebruikt. Ook in Utrecht kwamen winterlonen maar zeer sporadisch voor. Lonen en prijzen stonden genoteerd of werden omgerekend in Utrechtse stuivers.

DE KOOPIKRACHT VAN DE NOMINALE DAGLONEN VAN DE UTRECHTSE AMBACHTSLIEDEN IN LITERS ROGGE (TIEN-JAARLIJKSE GEMIDDELDEN)

jaren	metselaar	knecht	opperman	timmerman	ongeschoolde
1550-1559	17.5	17.5	8.7	16.8	—
1560-1569	16.6	16.6	9.5	16.6	—
1570-1579	10.8	10.8	7.—	10.5	—
1580-1589	15.8	15.8	11.—	15.8	—
1590-1599	17.1	17.1	11.3	16.2	—

Xanten

Zowel de roggeprijzen als de daglonen van de Xantense ambachtslieden zijn gepubliceerd door Beissel.⁴¹ De daglonen van de meester-metselaar, de knecht en de opperman van de St. Victorskerk te Xanten stonden genoteerd in denarii. De roggeprijzen van het Xantense Stift waren opgetekend in albi en dalers. Lonen en prijzen werden voor de bepaling van de koopkracht omgerekend in Brabantse stuivers. Het Xantense Stiftmalder bevatte 196.6 liter rogge.⁴²

DE KOOPIKRACHT VAN DE NOMINALE DAGLONEN VAN DE XANTENSE AMBACHTSLIEDEN IN LITERS ROGGE (TIEN-JAARLIJKSE GEMIDDELDEN)

jaren	metselaar	knecht	opperman	timmerman	ongeschoolde
1550-1559	17.8	15.6	13.4	—	—
1560-1569	20.1	20.1	14.5	—	—
1570-1579	13.9	12.7	10.6	—	—
1580-1589	11.3	9.7	8.1	—	—
1590-1599	15.5	15.5	11.3	—	—

Uit deze cijfers blijkt, dat de koopkracht van de Utrechtse ambachtslieden haar dieptepunt bereikte in de zeventiger jaren, terwijl die van de Xantenaren het laagst was in de jaren tachtig. De Utrechtse koopkracht had zich, na een voortdurende daling, tegen het einde van de eeuw hersteld. Xantens welvaartsgeschiedenis vertoonde grote overeenkomst met de Nijmeegse. In Xanten werd de koopkracht van de periode 1550-1559 daarna nauwelijks meer bereikt. In alle steden bracht het laatste decennium van de zestiende eeuw, vergeleken met de voorafgaande jaren, enige verbetering van de levensstandaard.

4. Enige Zuidnederlandse steden

De lonen- en prijzengegevens van Brugge en Gent zijn geput uit „Dokumenten voor de geschiedenis van prijzen en lonen in Vlaanderen en Brabant”.⁴³ De koopkracht van de Antwerpse arbeiders is ontleend aan de al vaker genoemde studie van Scholliers over de levensstandaard in Antwerpen.⁴⁴ De gegevens van lonen en prijzen, zoals deze in de Dokumenten zijn gepubliceerd, verschillen dermate van de gegevens in de Noordnederlandse steden, dat een vergelijking van de tien-jaarlijkse gemiddelden onmogelijk is. Prijzen en lonen staan genoteerd in oogstjaren en boekjaren. De Noordnederlandse gegevens werden tot gemiddelden van kalenderjaren verwerkt. Wij zullen ons daarom beperken tot een globale vergelijking van de welvaart in de steden Brugge, Gent en Nijmegen. De studie van Scholliers vermeldt de koopkracht van de verdiende daglonen van de metserder en de metselaarsvrijknaap. Wij vergelijken deze met de koopkracht van de Nijmeegse metselaarsknecht en de meester-metselaar. De genoemde categorieën bouwvakkers komen functioneel het meest met elkaar overeen.

Brugge en Gent

De koopkracht van de daglonen van de Brugse en Gentse ambachtslieden in liters rogge, lag in het algemeen iets hoger dan de Nijmeegse. Het verschil tussen de koopkracht van de Zuidnederlandse metselaarsknecht en die van de meester was groot. De ongeschoolde arbeiders hadden een veel hogere levensstandaard dan hun Nijmeegse collega. Ook in Brugge en Gent vormden de jaren 1585-1587 absolute dieptepunten van koopkracht. Over het algemeen genomen was de aanpassing van de lonen aan de prijzen beter dan in Nijmegen. Meer conclusies konden uit het gepubliceerde cijfermateriaal niet getrokken worden.

**DE KOOPKRACHT VAN HET VERDIENDE DAGLOON VAN DE NIJMEEGSE
EN ANTWERPSE ⁴⁵ AMBACHTSLIEDEN IN PONDEN ROGGEBROOD
(TIEN-JAARLIJKSE GEMIDDELDEN)**

jaren	metselaar Nijmegen	vrijknaap Antwerpen	metselaarsknecht Nijmegen	metserdiender Antwerpen
1550-1559	25.1	29.6	18.-	15.8
1560-1569	21.9	47.9	16.3	24.5
1570-1579	15.-	38.-	13.3	23.-
1580-1589	13.2	37.-	12.6	21.4
1590-1599	14.8	26.1	14.2	17.3

De Antwerpse metselaarsvrijknaap had een veel hogere levensstandaard dan de Nijmeegse meester-metselaar. Het verschil tussen de knechten in beide steden was iets geringer. De koopkracht van de Antwerpse ambachtslieden was het grootst in de zestiger, zeventiger en tachtiger jaren. In die periode daalde zij in Nijmegen voortdurend. Hoe hoog de levensstandaard in Antwerpen was in vergelijking met Nijmegen, blijkt uit het feit, dat de metserdiender in de Scheldestad over de hele periode 1550-1599 een gemiddelde koopkracht van 20.4 pond roggebrood haalde, terwijl de Nijmeegse meester-metselaar niet verder kwam dan 18.- pond roggebrood.

5. Conclusie

In verhouding tot de welvaart van de andere Nederlandse steden, stond de Nijmeegse levensstandaard er niet goed voor. Wij zullen de koopkracht van het dagloon van de Nijmeegse metselaarsknecht in liters rogge en in ponden roggebrood vergelijken met die van zijn collega's in andere steden. De koopkracht in liters rogge van de Nijmegenaar werd tijdens het eerste decennium overtroffen door de metselaarsknechten van Arnhem, Zutphen, Utrecht en Xanten. Tussen 1560-1569 kon alleen de Arnhemse knecht minder rogge kopen voor zijn dagloon. In het derde decennium liet de Nijmeegse metselaarsknecht de Utrechtenaar en de Arnhemmer achter zich, maar moest hij in de Xantense en de Zutphense knechten zijn meerderen erkennen. Tussen 1580-1589 was de situatie precies omgekeerd. In de laatste tien jaren van de zestiende eeuw stond hij weer helemaal onderaan.

Wat de koopkracht van het loon in ponden roggebrood betreft, zag het er voor de Nijmeegse ambachtsman niet beter uit. De Venlose metselaarsknecht overtrof hem gedurende de periode 1550-1589. Van het laatste decennium ontbreken de Venlose cijfers. De Antwerpse metserdiender kon tussen 1550-1559 minder brood voor zijn geld kopen dan de Nijmegenaar, maar tijdens de rest van het tijdvak tot 1600 overtrof hij hem ver. Ook de metselaarsknechten van Brugge en Gent hadden een hogere levensstandaard dan hun Nijmeegse collega's.

- ¹ H v d Wee, The growth of the Antwerp market and the European economy (fourteenth-sixteenth centuries), III tomes, Louvain 1963, Tome I, Statistics, pag 44
- ² N W Posthumus, Nederlandse prijsgeschiedenis, Deel II, Leiden 1964, pag XXIII
- ³ E Scholliers, Loonarbeid en honger, De levensstandaard in de XVIe en XVIIe eeuw te Antwerpen, Antwerpen 1960, pag 167
- ⁴ Scholliers, a w , pag 169
- ⁵ Posthumus, a w , pag CXIII
- ⁶ W S Unger, De levensmiddelenbevoorrading der Hollandsche steden in de Middel-eeuwen, Amsterdam 1916, pag 119
- ⁷ Unger, a w , pag 141.
- ⁸ H v d Wee, Voeding en dieet in het Ancien Regime, in: Spiegel Historiae I (1966), pag 96 en 100
- ⁹ V d Wee, Voeding a w , pag 97 en 100
- ¹⁰ Faber, Liber Rationis, inv 4096
- ¹¹ Rek 1557
- ¹² Rekeningen van de broederschappen Zie ook Hoofdstuk I, par 2, pag 27.
- ¹³ H D J van Schevichaven, Historische aantekeningen van Diederik van der Voordt, Bijdragen en mededelingen Gelre I, (1898), pag 239
- ¹⁴ Zie hiervoor. Hoofdstuk II, par 2, pag 70-73
- ¹⁵ Plakkaat van 21 april 1588 en antwoord van de stad Nijmegen 9 juli 1588, inv 408
- ¹⁶ Ch Chatfield, Food composition tables for international use, Food and Agriculture Organisation of the United Nations, Washington 1949
- ¹⁷ Scholliers, a w , pag 167
- ¹⁸ Scholliers, a w , pag 169, voetnoot 7, vermeldt 32 8 %
- ¹⁹ Scholliers, a w , pag 175
- ²⁰ Scholliers, a w , pag 171, 1 pond = 1236 calorieën, 14 7 pond = 17169 calorieën
- ²¹ Scholliers, a w , pag 159, zie ook voetnoot 2
- ²² Scholliers, a w , pag 168
- ²³ Scholliers, a w , pag 169
- ²⁴ Scholliers, a w , pag 169
- ²⁵ Staring's lijst van alle binnen- en buitenlandsche maten, gewichten en munten, zoowel de vroegere als die van den tegenwoordigen tijd, met hunne onderlinge vergelijkingen en herleidingen, Schoonhoven z j , pag 16
- ²⁶ D P M Graswinkel, Het Oud-archief der gemeente Arnhem, Arnhem 1935, Rekeningen van de stad Arnhem 1550-1600, inv , 1258-1264, 1299, 1302
- ²⁷ Rijksarchief in Gelderland, Archief Rekenkamer, inv 97
- ²⁸ A Heringa, Overzicht van marktprijzen van granen te Arnhem in de jaren 1544-1901, Bijdragen tot de statistiek van Nederland, uitgave van het CBS, nieuwe volgrees XXVI, 's-Gravenhage 1903, pag 6
- ²⁹ H Hanssen, Inventaris van het Oud-Archief der Stad, Municipaliteit en Gemeente Venlo, Venlo 1919, Stads- en Gemeenterekeningen 1550-1600, no 157-162, inv 1194
- ³⁰ Hanssen, a w , inv 1670
- ³¹ Scholliers, a w , pag 216
- ³² Hanssen, a w , inv 1670, 18 malder + 1 summer = 1 Holl last, ergo 18 33 malder = 3003 57 liter, 1 malder = 163 86 liter

- ³³ W. E. Smelt, Het Oud-Archief van de gemeente Zutphen, Utrecht 1941, Overrentmeestersrekeningen 1550-1600, inv. 1120-1161, Handschrift register 1400-1600 en Handschrift Kreynck.
- ³⁴ Smelt, a.w., Handschriften en inv. 11-13, 16-17, 35-39, 1120-1161, 1769-1771.
- ³⁵ Staring, a.w., pag. 18.
- ³⁶ J. A. Sillem, Tabellen van marktprijzen van granen te Utrecht in de jaren 1393 tot 1644, Verhandelingen van de Koninklijke Academie van Wetenschappen te Amsterdam, Afdeling Letterkunde, nr. III, 4, Amsterdam 1901.
- ³⁷ Posthumus, a.w., pag. 45-310.
- ³⁸ Posthumus, a.w., pag. 34.
- ³⁹ K. Heeringa, Inventaris van het Archief van het Kapittel ten Dom, Utrecht 1929, inv. 651, 702.
- ⁴⁰ W. C. Schuylenburg en J. G. C. Joosting, Catalogussen van de bij het stads-archief bewaarde archieven, tweede afdeling, Utrecht 1917, Inv. 1013.
- ⁴¹ S. Beissel, Geldwerth und Arbeitslohn im Mittelalter, Freiburg im Breisgau 1884.
- ⁴² Beissel, a.w., pag. 117.
- ⁴³ Dokumenten voor de geschiedenis van prijzen en lonen in Vlaanderen en Brabant. Gepubliceerd onder leiding van C. Verlinden, Deel I, Brugge 1959, Deel II, Brugge 1965.
- ⁴⁴ Scholliers, a.w., pag. 107-108.
- ⁴⁵ Scholliers, a.w., pag. 107-108.
- ⁴⁶ Dokumenten, Deel II, pag. 89.
- ⁴⁷ Dokumenten, Deel II, pag. 357.
- ⁴⁸ Scholliers, a.w., pag. 156.
- ⁴⁹ H. E. van Gelder, Satiren der 16e-eeuwsche kleine burgerij, in: Oud Holland XXIX, (1911), pag. 201-252.
Sj. de Vries, Rederijkersspelen als historische dokumenten, in: Tijdschrift voor Geschiedenis LXII (1942), pag. 183-198.
- ⁵⁰ Van Gelder, a.w., pag. 227.

BIJLAGEN

BIJLAGE I. — INKOMSTEN EN UITGAVEN VAN DE STAD NIJMEGEN IN BRABANTSE GULDENS

Bron: Arch. gem. Nijmegen, Rek. inv. 718 e.v.

jaar	inkomsten	uitgaven	jaar	inkomsten	uitgaven
1550	8510	7346	1580	14668	15670
1551	10402	8934	1581	15545	16036
1552	10737	7534	1582	14138	15280
1553	geen opgaven	geen opgaven	1583	geen rekening	geen rekening
1554	13480	8947	1584	23385	25148
1555	10566	8648	1585	23397	28308
1556	12030	12418	1586	18842	20848
1557	12437	11284	1587	12578	13255
1558	10548	9850	1588	13513	13546
1559	13772	12043	1589	15075	15024
1560	12623	11059	1590	12371	13171
1561	geen rekening	geen rekening	1591	13799	13745
1562	11508	9878	1592	12219	12757
1563	13302	13246	1593	11749	13871
1564	13109	12491	1594	14479	15668
1565	11753	11176	1595	21061	24437
1566	11052	9748	1596	27646	29340
1567	13067	11880	1597	31770	31632
1568	14008	16854	1598	20464	20466
1569	12943	12743	1599	19512	18642
1570	13303	12805	1600	19643	17437
1571	14101	14137			
1572	16496	19485			
1573	14111	13399			
1574	14580	16254			
1575	16242	13303			
1576	15430	16513			
1577	13763	16358			
1578	13771	15826			
1579	12495	16924			

**BIJLAGE II — DE OPBRENGSTEN VAN ACCIJS, KRAAN, TOL, VEER EN
DOORVAART IN BRABANTSE GULDENS**

Bron: Arch. gem. Nijmegen, Rek. inv. 718 e.v.

jaar	wijnaccijs	kraan	rijkstol	veer	doorvaart
1550	532	63	1598		
1551	508	77	1855		
1552	580	68	1579		
1553	755	41	2321		
1554	748	43	2600		
1555	640	45	1550		
1556	704	27	2074		
1557	738	37	2730		
1558	865	39	1708		
1559	1037	48	2748		
1560	1237	39	3417		
1561	geen rekening				
1562	1132	38	2003		
1563	1195	62	1775		
1564	922	78	1912		
1565	1251	121	1729		
1566	939	92	2104		
1567	992	95	3136		
1568	1104	87	2201		
1569	1273	112	2064		
1570	1713	107	2876		
1571	769	116	2796		
1572	954	141	485		
1573	1550	413	1252		
1574	1156	280	705		
1575	1854	353	874		
1576	941	334	871		
1577	1308	160	964		
1578	1199	290	2177		
1579	929	156	1640		
1580	1241	187	2934		
1581	1100	200	3208		
1582	1590	154	2732		
1583	geen rekening				
1584	1276	142	1921		4229

jaar	wijnaccijns	kraan	rijkstol	veer	doorvaart
1585	1484	90	732		5587
1586	1515	56	—		2479
1587	1468	—	13		918
1588	573	—	290		1592
1589	547	—	588		1582
1590	711	—	1056		574
1591	1085	—	509		2069
1592	431	—	820	265	192
1593	329	—	1051	559	420
1594	382	51	738	535	749
1595	529	57	1005	597	897
1596	592	65	469	562	1146
1597	436	72	775	658	1153
1598	533	70	718	659	2171
1599	610	58	220	624	1499
1600	746	72	724	545	3091

BIJLAGE III. — AANNEMING VAN EEN MEESTER IN HET
TIMMERLIEDENAMBACHT, 20 JUNI 1584.

Bron: Arch. gem. Nijmegen, Timmerliedenarchief.

Op huden den 20 junij Anno 1584 stilo consueto, hebben Johann Wessels, Bastiaenn Fortmans, Peter Veltgensz und Johann Vermeer als mejsteren inder tijt Johann van Boickholt, Peter Bolts Muelenmeister Claesz Viegh Elbert Rutgersz., Jacop Wemmersz, Wilhelm Ariensz, Henrick Schillingsz Johan Boin, herman henxt, Rijck Raijmeker, Roloff van Ewijck als alde mejsterenn, ende mede Inn bijwesenn meer anderenn vandenn Tijmmerluidenn ampte binnen der statt Nijmegenn, eindrechtelickenn vann wegenn des ampts vursz. aegenomenn tott oerenn mede mejster omb des vursz. ampts gerechtich heitenn tgenietenn, Denn Erbarenn henrick hoedemeker, (unnd datt durch tuschennspreeken goeder luidenn ende meer vth goinstenn dann vann rechts wegenn).

Inn naeuolgender gestaltt toe wetenn datt hij henrick hoedemeker die setgens totter Seepsiderienn ende sunst alles wess hett Cuperampt aengaett und selffs in sijnnenn huise vann doenn hedde, alt offte nijhe sall moegenn laetenn maicken, Inn aller gestalt off hij sine proue gedaenn hedde, Edoch vurbealdenn, dat hij vann sulckenn in sijnnenn huise gemaicktenn weerck nijet en sall moegenn verkoepenn datt die seepsiderie nijet aengaet, oick vandenn gemaicktenn werck niet weechscheenckenn.

Wairvur gedaichte hoedenmeker seepsieder vursz. belaefft hefft den gemeltenn Ampte te Sancte Margarethe op oeren teerdaich itz loepende Jaersz 84 (LXXXIII) vur die irste reise toe geuenn, die somma van twee und twintich keisers guldenn tot XX st tstuck, Unnd noch twee volgende Jaerenn op Margarethe toe wetenn dess ampte vursz. teerdaich alle jaer gelicke XXII keisers g., Und nae ombgainck der twee Jaeren vursz. sall hij henrick vursz. opten teerdaich alle Jaer daer nae volgende die XXII g toe geuenn gehalden sijn, gedurende datt allet soe laingh hij sine proue gedaen hedde, waeluerstaende als hij sine proue naeden twee Jaeren gedaen hedde sall hij alsdan vann den XXII g toe geuen frijsijnn, Und doende sine proue sall hij dess ampts gerechtichtheit Meysteren unnd baede erleggenn unnd verplegenn. Und tott irste gesinnenn nae Datum dieses der meysterenn denn gemeinenn ambaichts bruderen geuen twee tonnen biers, sijnn dieser verdraichts Cedulen twee, vann waerde toe waerde alleins inhalden bij den vier meysterenn inder tijtt unnd onderschreuen aldenn meysterenn op daich datum vursz. onderteickent

(ondertekend door de meesters en henrick hoymeker)

BIJLAGE IV — ORDONNANTIE VAN BROIT THO BACKENN

Bron: Arch. gem. Nijmegen, inv. 219, fol. 44.

Burgemeisteren Schepen ende Raith sampt Men van S. Claisgilde deser statt Nijmegen, laeten weten die wiele tot verscheidene weiken ende noch huidiges daichs beuonden wurden, datter ghein broit omb gelt biden beckeren is tho bekomen so ist tot nuth profijt ende contentement der alinger gemeinten ende ein ieder burger ende Inwoner deser Stat vrij tho gelaeten, weggen ende broit tsullen mogen backen, feill hebben ende verkoepen, op gesat ende ordinantie van mijn heeren

Datt auerst niemandt onderstain sall tho backenn sonder ierst sijnen nhaem ende merckt dat hij op het broit setten sall omb tho verkoepen Int Raithuis ainbrenge, des salmen die policie van het broit gelick dit van mijn heren gesat sall werden, alle maenen-daichs voir het Raithuis ende op die pairthen slain laeten omb een ieder sich dairnhæ tho regulieren

publiciert bij poijn
Roydreger den XXIX
Augusti 87

Memorie van beckers Namen

angetekend XX Augusti 87

Thenis van Welij

den 27 augusti

Johan Verdonck in die heselstraet wesende een cuyper

29 augusti

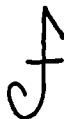
Derick Tonnissen in die holtstrait wesende een cramer

Weduwe Z. Jans die Ruiters an die grootstaet

huijbert van Boeninghen in die heselstraet

den 25en Decembris 87

Isabeel Olysleghers wonende in die holtstraet

den 7 septembris 88

**BIJLAGE V — DE JAARGEMIDDELDEN VAN DE ROGGEPRIJZEN PER LITER
IN BRABANTSE STUIVERS VAN DE STEDEN ARNHEM, UTRECHT, VENLO
EN ZUTPHEN (marktprijzen 1550-1599)**

1. De jaargemiddelden van de roggeprijsen per liter in Brabantse stuivers van Arnhem.
Bron: Rijksarchief in Gelderland, Rekenkamer inv. 97.

jaar	liters in br. st.	jaar	liters in br. st.
1550	0.21	1575	0.66
1551	0.21	1576	0.41
1552	0.44	1577	0.65
1553	0.37	1578	0.68
1554	0.27	1579	0.62
1555	0.21	1580	0.65
1556	0.30	1581	0.65
1557	0.63	1582	0.59
1558	0.21	1583	0.58
1559	0.32	1584	0.67
1560	0.34	1585	0.65
1561	0.25	1586	0.53
1562	0.31	1587	0.80
1563	0.48	1588	0.88
1564	0.34	1589	0.66
1565	0.29	1590	0.65
1566	0.72	1591	0.76
1567	0.31	1592	0.53
1568	0.37	1593	0.48
1569	0.38	1594	0.63
1570	0.34	1595	0.75
1571	0.45	1596	0.97
1572	0.59	1597	0.93
1573	0.80	1598	1.07
1574	0.76	1599	1.26

2. De jaargemiddelden van de roggeprijsen per liter in Utrechtse stuivers van Utrecht.
Bron: Sillem, Tabellen van marktprijzen van granen te Utrecht, tabellen III en IV.

jaar	liters in utr. st.	jaar	liters in utr. st.
1550	0.26	1575	0.54
1551	0.34	1576	0.52
1552	0.47	1577	0.68
1553	0.39	1578	0.68
1554	0.34	1579	0.67
1555	0.27	1580	0.76
1556	0.44	1581	0.67
1557	0.65	1582	0.58
1558	0.27	1583	0.55
1559	0.29	1584	0.56
1560	0.27	1585	0.55
1561	0.27	1586	0.58
1562	0.39	1587	0.84
1563	0.41	1588	0.71
1564	0.31	1589	0.64
1565	0.49	1590	0.69
1566	0.49	1591	0.65
1567	0.38	1592	0.47
1568	0.36	1593	0.54
1569	0.39	1594	0.69
1570	0.35	1595	0.92
1571	0.57	1596	0.92
1572	0.79	1597	1.23
1573	1.00	1598	1.18
1574	0.85	1599	1.15

3. De jaargemiddelden van de roggeprijsen per liter in Brabantse stuivers van Venlo.
Bron: Arch. gem. Venlo, inv. 1194.

jaar	liters in br. st.	jaar	liters in br. st.
1590	0.83	1595	0.98
1591	0.68	1596	0.82
1592	0.46	1597	0.93
1593	0.73	1598	1.06
1594	0.78	1599	1.03

4. De jaargemiddelden van de roggeprijsen per liter in Brabantse stuivers van Zutphen.
Bron: Arch. gem. Zutphen, inv. 1120-1161, 1769, 1771, en Hss.; inv. Worf 11-13, Spitaal 16-17, Wolfshuis 35-39.

jaar	liters in br. st.	jaar	liters in br. st.
1550	0.19	1575	geen opgaven
1551	0.26	1576	0.24
1552	0.33	1577	0.39
1553	0.28	1578	0.44
1554	0.22	1579	geen opgaven
1555	0.22	1580	0.41
1556	0.37	1581	0.38
1557	0.35	1582	0.35
1558	0.19	1583	0.60
1559	0.22	1584	0.72
1560	0.22	1585	0.85
1561	0.20	1586	0.96
1562	0.25	1587	1.44
1563	0.31	1588	geen opgaven
1564	0.25	1589	geen opgaven
1565	0.39	1590	geen opgaven
1566	0.39	1591	0.53
1567	0.23	1592	0.37
1568	0.22	1593	0.39
1569	0.23	1594	0.43
1570	0.23	1595	0.63
1571	geen opgaven	1596	0.55
1572	0.44	1597	0.68
1573	0.43	1598	0.70
1574	0.38	1599	0.77

**BIJLAGE VI — DE JAARGEMIDDELDEN VAN DE ROGGEBROODPRIJZEN
PER POND IN BRABANTSE STUIVERS VAN DE STAD VENLO**
(door de stad aangekocht brood 1550-1589)

Bron: Arch. gem. Venlo, inv. 1194.

jaar	pond in br. st.	jaar	pond in br. st.
1550	0.14	1570	0.15
1551	0.21	1571	0.21
1552	0.19	1572	0.30
1553	0.19	1573	0.33
1554	0.18	1574	0.31
1555	0.20	1575	0.19
1556	0.20	1576	0.26
1557	geen opgaven	1577	0.29
1558	0.13	1578	0.28
1559	0.08	1579	0.29
1560	0.14	1580	0.31
1561	0.14	1581	0.26
1562	0.17	1582	0.25
1563	0.19	1583	0.25
1564	0.16	1584	geen opgaven
1565	0.20	1585	0.24
1566	0.23	1586	0.40
1567	0.23	1587	0.66
1568	0.19	1588	0.28
1569	0.16	1589	0.38

**BIJLAGE VII — DE NOMINALE DAGLONEN VAN DE HANDWERKSLIEDEN
IN STADSDIENST VAN DE STEDEN ARNHEM, VENLO EN ZUTPHEN
IN BRABANTSE STUIVERS**

(jaargemiddelden 1550-1599)

1. De nominale daglonen van de Arnhemse handwerkslieden in Brabantse stuivers.

Bron: Arch. gem. Arnhem, inv. 1258-1264, 1299, 1302.

jaar	metselaar	knecht	opperman	timmerman	ongeschoolde
1550-1558	5	5	3.50	5	3
1559	5	5	4.50	5	3.50
1560	5	5	4	5	4
1561	5	5	4	5	4.25
1562-1563	5	5	4	5	4
1564-1569	5	5	4.50	5	4
1570	geen rekening				
1571	5	5	4.50	5	4.50
1572-1576	5	5	4.50	5	5
1577-1580	6	6	5	6	5
1581-1582	8	8	6	8	6
1583	9	9	6	10	6
1584-1590	10	10	6	10	6
1591-1592	10	10	6	10	7
1593-1594	10	10	8	10	7
1595-1597	12	12	9	10	8
1598-1599	12	12	9	12	8

2. De nominale daglonen van de Venlose handwerkslieden in Brabantse stuivers.

Bron: Arch. gem. Venlo, inv. 1194.

jaar	metselaar	knecht	opperman	timmerman	ongeschoolde
1550	5	4.5	2	5	3
1551	5	4.5	3	5	3
1552-1553	5	5	3	5	3
1554	5	5	4	5	3
1555	5	5	4	7	3
1556	6	5	4	6	3
1557-1558	6	5	3	5.5	3
1559-1561	6	5	4	5.5	3
1562	6	5	4	6	3
1563	6	5	4	6	3.5

jaar	metselaar	knecht	opperman	timmerman	ongeschoolde
1564-1572	6	5	4	6	4
1573-1576	6	5.5	4	6	4
1577	7.5	6	5	6	5
1578	8	6	5	6	5
1579	8	7	5	7	5
1580	10	9.5	7	8.5	6
1581	12	10	7	9.5	6
1582-1586	10	9	7	10	6
1587	12	12	8	12	6
1588	11	11	7.5	11	6
1589	12.5	11	8	11	6
1590-1591	12	10	8	12	6
1592-1594	11	10	8	11	6
1595	13	11	9	13	7
1596-1597	13	11	9	13	8
1598	13	12	10	13	9
1599	13	12	10	13	10

3. De nominale daglonen van de Zutphense handwerkslieden in Brabantse stuivers.

Bron: Arch. gem. Zutphen, inv. 1120-1161, Handschrift register 1400-1600 en Handschrift Kreyneck.

jaar	metselaar	knecht	opperman	timmerman	ongeschoolde
1550-1558	5	5	3	5	2.4
1559-1572	5	5	3	5	3
1573-1575	5	5	3.5	5	3.5
1576	6	6	4	6	3.5
1577-1579	6	6	4	6	4
1580	6	6	4	6	4.5
1581-1582	7	7	5	7	5
1583-1584	8	8	5	8	5
1585	8	7	5	8	5
1586-1587	8	7	6	8	5
1588-1589	10	7	6	8	5
1590	10	7	6	8	6
1591	10	8	7	8	6
1592	10	9	7	10	7
1593	10	10	7.5	10	7
1594	10	10	7.5	10	7
1595	11	10	7.5	12	7
1596-1599	11	10.5	8	12	7

**BIJLAGE VIII — DE NOMINALE DAGLONEN VAN DE UTRECHTSE
HANDWERKSLIEDEN IN DIENST VAN HET KAPITTEL TEN DOM
IN UTRECHTSE STUIVERS**

(jaargemiddelden 1550-1599)

Bron: Rijksarchief in Utrecht, Kapittel ten Dom, inv. 651, 702.

jaar	metselaar/knecht	opperman	timmerman
1550-1551	6	3	5
1552-1560	6	3	6
1561-1573	6	3.5	6
1574	6	4	6
1575	6	5	6
1576	7	5	6
1577	8	5	7
1578-1579	8	5	8
1580	10	6	10
1581-1590	10	7	10
1591-1593	12	8	12
1594	13	9	12
1595	15	9	12
1596	12	9	12
1597	15	9	12
1598	15	9	14
1599	geen opgaven		

BRONNEN

1. GEMEENTEARCHIEF VAN NIJMEGEN

A. JONG, J. A. B. M. DE, Het oud-archief der gemeente Nijmegen, IV delen, Nijmegen 1960.

I. Resolutiën, notulen en bijbehorende stukken

Minuut-resolutiën van de magistraat der stad Nijmegen	Inv. no.
1581-1583, 1600	1 - 76
„Raedtsignaat” der stad Nijmegen	77 - 212
Prothocollum Senatorium, 1558-1563	77
Liber Senatorius, 1563-1568	78
Guedesdach Boeck, 1574-1578	79
Guedesdach Boeck. Resolutieboek, 1580-1585	80 - 82
Protocollum Senatorium, 1589-1592,	
Prothocol of Raedtsignaat, 1593-1600	83 - 86
Register op de raadsignaten, 4 delen	213 - 216
Register op het raedtsignaat der stad Nijmegen, lopende van 1591-1760	217
„Memoriale vor die Heren Borgemeesteren anno '86 ende '87 ende '88 van degelickse saken”, 1586-1588,	
folio 15-16, 19, 38-39, 44-45	219
Brieven ingekomen bij, en minuten van brieven uitgegaan van de magistraat van Nijmegen, 1502-1795	221 - 322
Plakkaten van verschillende autoriteiten, ingekomen bij de magistraat van Nijmegen, 1552-1567	407
Ordonnantiën en plakkaten, ingekomen bij de magistraat van Nijmegen, alsmede naar aanleiding daarvan gevoerde briefwisseling, 1569-1588	408
Plakkaten ingekomen bij en concept-publicatiën uitgegaan van de magistraat van Nijmegen, 1571, 1572; met ter zake gevoerde briefwisseling	409

II. Keuren, ordonnantiën en publicatiën

Tweede keurboek der stad Nijmegen, 1e helft 16e eeuw, na 1528	475
Derde keurboek der stad Nijmegen, vastgesteld 1581, voortgezet 1586	476
Overdrachtsboek der stad Nijmegen, aangelegd in 1558	477
Fragment van een afschrift van het keurboek der stad Nijmegen, 16e eeuw	478
Latere afschriften van het keurboek der stad Nijmegen, 16e-19e eeuw	479 - 509
Akte van stadhouder Karel van Brimeu, 1570	510
Ordonnantie op transitogoederen, 1573	511

III. Verhouding van de stad tot de landsheer

A. *Privilegiën*

Akte van Karel V, 1549	562
Akte van Philips II, 1575	573 - 564
„Legerboek” der stad Nijmegen. Register, inhoudende authentieke, door de stadssecretarissen gewaarmerkte, afschriften van de voor- naamste privileges in de „Blok”, aangelegd in de 16e eeuw	578

B. *Andere stukken*

Akte van koning Philips II, 1567	594
----------------------------------	-----

IV. Verhouding der stad tot verschillende autoriteiten en steden

Akten van de stad Aken, 1571, 1576	606 - 613
------------------------------------	-----------

VIII. Beheer der stedelijke inkomsten en eigendommen

A. *Algemeen*

Rekeningen der stad Nijmegen, 1550-1593/4	718 - 759
Concept-rekeningen der stad Nijmegen, 1554/5-1558/9	760 - 763
Bijdragen en losse stukken, aangetroffen in de rekeningen der stad Nijmegen, 1511/2-1593/4	764 - 795
Stukken betreffende het beheer van de stadsrentmeester Jan van Dieten, 1574-1587	796
Rekeningen van de rentmeester Christoffel Biesman, 1594/5-1597/8	797 - 800
Bijlagen tot de rekeningen en stukken betreffende het beheer van de rentmeester Christoffel Biesman, 1594/5-1597/8	801
Rekening van de rentmeester Wilhelm van Lohn, 1598/9	802
Rekening van de rentmeester Derick ter Spijcken, 1599/1600-1601/2	803 - 805
Stukken betreffende het beheer van de rentmeester Derick ter Spijcken, 1600/1	806

B. *Beheer van verschillende bronnen van inkomsten*1. *Verpachting van verschillende stedelijke inkomsten en accijnzen*

Voorwaarden van verpachting der stedelijke inkomsten en accijnzen, 16e eeuw	1252
Aantekening van de opbrengst der verpachting van stedelijke inkomsten en accijnzen, 1551/2-1562/3, 1567	1261 - 1262
Briefwisseling en andere stukken inzake een geschil tussen de magistraat der stad en de Nijmeegse „Wijnwerden” (wijnappers) inzake de regeling en de toepassing van de wijnaccijns, 1560, 1561	1289
Memorie betreffende een in te stellen accijns op wijnen, 16e eeuw	1290

3. *Belastingen*

Rekening van Arndt van den Berge als ontvanger der Convoeien en licenten op de Waal te Nijmegen, 1583/4-1584/5	1378
--	------

5. *Beheer der geestelijke goederen*a. *Beheer namens het Hof van Gelderland*

	Inv. no.
Eerste rekening van Roloff van Steenwyck als rentmeester der reguliere goederen binnen Nijmegen, 1580	1388
Rekening van Derick van Lewen als rentmeester der goederen van het regulierenklooster binnen Nijmegen, 1599/1600	1388a

6. *Stads Rijkse tol*

Rekening van Claes Pels als ontvanger der gelden, verschuldigd voor „Die Doerfartt”. Register van tolgelden, 1583	1931
Bijlagen tot de rekening van Claes Pels als ontvanger der tolgelden, 1583	1932

C. *Beheer van eigendommen*

3. *Geestelijke goederen*

„Verificatiën opten ontfanck van de geestelicke goederen”, 1595-1598	2041
--	------

5. *De Heerlijkheid Ubbergen*

„Thijnsboek met het geene daarbij behoord, erfpagten, thienden” van het huis Ubbergen, aangelegd 1548, bijgehouden tot 1628	2192
---	------

6. *De Heerlijkheden Heumen en Malden*

Tijnsboek van het huis Heumen aangelegd 1547, bijgehouden tot 1628	2408
--	------

IX. *Bemoeiingen met 's lands financiën*

D. *Gemene middelen*

Ordonnantiën en conditiën waarop binnen de geunieerde provincies de generale middelen verpacht en geïnd zullen worden, 1579	2570
Stukken betreffende de verpachting en de inning der gemene middelen, 1579	2571
Staat van de verpachting der gemene middelen, met aantekening van de opbrengst daarvan, 1580-1584	2572
Voorwaarden, waaronder de magistraat van Nijmegen de impost op het gemaal zal verpachten; met aantekening der hogen, 1582	2573

X. *Handel en Verkeer*

A. *Hanzezaken*

1. Recessen van Hanzedagen –	
2. Deelname en afvaardiging naar de Hanzedagen –	
3. Contributies –	
4. Betrekkingen met Antwerpen –	
5. Geschillen	2588 - 2624

B. <i>Tolvrijheid, vrijgeleide-brieven, enz.</i>	2625 - 2755
--	-------------

C. <i>Handel en Nijverheid</i>	2758 - 2764
--------------------------------	-------------

E. *Muntzaken*

	Inv. no.
Stukken, meestal aanschrijvingen van hogerhand, betreffende het orde stellen op de munt en het naleven der plakATEN, 1548-1571	2798
Ordonnantie op de in Gelre en Zutphen vastgestelde waarde der munten, 1602	2799
Voorschriften voor de muntmeesters inzake het gehalte der Nijmeegse munten en „ordinantie van de munten”, 1562	2802
Brieven, ingekomen bij de waardijn van de munt binnen Nijmegen, 1582	2803
Lijst van koerswaarden voor verschillende gouden en zilveren munten ten dienste der accijnsmeesters der stad, 1563	2804
Briefwisseling over het koninklijk muntplakkaat, 1560	2807
Stukken betreffende het proces te Spiers tegen de stad Nijmegen, gevoerd voor het Reichskammergericht te Spiers, 1561-1567	2808 - 2812
Stukken betreffende de boycot van Nijmeegse munten en de Probationstag te Keulen, 1563-1567	2813
„Recessen van die Probationdaghen to Collen”, 1567, 1568	2814
Stukken betreffende de bij plakkaat van 1567 ingevoerde „Bourgoense” munten, 1567-1569	2815
Stukken betreffende een geschil tussen de stad Nijmegen en de keizer over de muntgerechtigheid, 1569	2816
Stukken betreffende het op 4 oktober 1585 uitgevaardigde koninklijk muntplakkaat, 1585-1588	2817
 <i>F. Stukken betreffende de Gilden</i>	
„Cremieren angainde”, ca. 1450	2818
Afschriften van ordonnantiën, ambtsbrieven en andere stukken betreffende de gilden der stad Nijmegen	2821
Afschriften van ambachtsbrieven van verschillende gilden opgemaakt einde 16e eeuw	2822 - 2823
Stukken van de magistraat betreffende ambten, broederschappen enz. inzake impost, bier en gemaal, 1575, 1587	2824
Rekosten der stedelijke gilden aan de magistraat	2825
 XII. Militaire zaken	
<i>A. Algemeen</i>	
Akte van Maurits, 1591	2914
<i>B. Stedelijke weermacht</i>	
Verschiedende ordonnantiën van de stedelijke wacht, 1573 1585	2915 - 2922
Lijsten van personen die hebben bijgedragen in de belasting voor de bewaking der stad, ca. 1568	2926
Ligger ten behoeve van de roeidrager van door de burgerij op te brengen belastinggelden voor de bewaking der stad, 1568	2927
 XIII. Politie	
<i>B. Toezicht op de levensmiddelen</i>	

	Inv. no.
„Politie-Boeck der Stadt Nijmegen”. „Ordonnantie van die settonge des broetz nae marckgang des rogs”, 1587	3113
D. <i>Toezicht op het bouwen en op het brandgevaar</i>	
„Ordonnantie van den brandt”, 1561, 1567, 1602	3118
XIV. Armwezen	
B. <i>Bank van lening</i>	
Stukken aangaande de Lombarden	3128 - 3130
E. <i>Burger-kinderen-weeshuis</i>	
Ordonnantie van 1560 op het weeshuis binnen de stad Nijmegen	3159
XV. Onderwijs	
Stukken betreffende de beurs van Mr. Borchardt van den Berghe, 1560-1847	3168
Briefwisseling over de aanstelling van Mr. Peter van Sevenher tot rector der Latijnse school, 1574	3169
Stukken betreffende de Franse schoolmeester Jacques Pivioen, 1598-1659	3170
XVI. Verhouding der stad tot kerk en geestelijkheid	
B. <i>Rooms-katholieke kerk</i>	
Brieven over het tegengaan der ketterse leer, 1566	3189 - 3190
Stukken betreffende de religie-onlusten te Nijmegen 1566, 1566-1568	3191 - 3195
Stukken betreffende verboden ketterse boeken en de index expurgatorius, 1569-1571	3196 - 3199
Stukken betreffende het door Alva afgekondigde generaal pardon, 1568-1572	3200 - 3203
XVII. Geschillen	
C. <i>Overige geschillen</i>	
Stukken betreffende de arrestatie en ontsnapping van de van wederdoperij beschuldigde Hese, vrouw van de muntmeester Hendrick Hanssen, 1569	3236
Aanhangsel I	
<i>Archief van kapittel en kerk van St. Steven te Nijmegen</i>	
D. <i>Administratie van goederen en bezittingen</i>	
1. <i>Leggers</i>	
Leggers of registers der inkomsten en uitgaven van de St. Stevenskerk	4060 - 4063
2. <i>Jaarrekeningen van St. Steven, 1572-1589</i>	4064 - 4066

3. *Tienden*

Notities betreffende het financiële beheer der graanschuur te Bultberg
in verband met de aldaar bewaarde tienden, 1577, 1588 4070 - 4071

I. *Diversen*

Liber Rationis. Huishoudboekje van Hermannus Faber kanunnik der
St. Stevenskerk, 1573-1592 4096

Aanhangsel VI

Uittreksels, repertoria en Indexen op de Raadssignaten der stad
Nijmegen 4501 - 4528

B. DELAHAYE, A., Het rechterlijk archief der stad Nijmegen,
Nijmegen 1951.

C. JOOSTING, J. G. Ch., Inventaris van het oud-archief der Nijmeegsche
Broederschappen, Nijmegen 1891.

Rekenboeken. H. Kruis, 1551, 1559, 1562, 1566, 1569-1591, 1595;
St. Michiel, 1552/3, 1555-1573, 1585, 1587-1591;
H. Geest, 1550-1559, 1573-1598, 1600.

D. PABST VAN BINGERDEN, M. J., Inventaris van het oud-archief van
het Oud-Burgerengasthuis, Nijmegen 1871.

Rekeningen van het St. Nicolaas-gasthuis, het St. Jacobs-gasthuis en het Oud-Burgeren-
gasthuis, 1550-1600.

E. SORMANI, L., Inventaris van de Archieven van het Borger-Kinderen-
Weeshuis, Nijmegen 1915.

	Inv. no.
Nieuwe reglementen en instructiën, 1560	1
Rekeningen, 1560-1600	13 - 16
Testament van vrouw Styn Buys, 1554	82

F. Losse archiefstukken in het oud-archief van de stad Nijmegen.

Timmerliedenarchief, Kabinet van Oudheden, Nijmegen, B. 2.

2. RIJKSARCHIEF IN GELDERLAND

MARTENS VAN SEVENHOVEN, A. H., Het archief der Geldersche
Rekenkamer, 1559-1795, en van de commissarissen, belast met het beheer
der Geldersche domeinen, 1543-1559, 's-Gravenhage 1925.

Register van de marktprijs der granen te Arnhem, 1544-1794, Inv. no. 97

3. GEMEENTEARCHIEF VAN ARNHEM

GRASWINCKEL, D. P. M., Het oud-archief der gemeente Arnhem, Arnhem 1935.

Rekeningen van de stad Arnhem, 1550-1600.

1550-1595	Inv. no. 1258 - 1264
1595-1600	1299
1600	1302
Raedsignaet, 1566-1603	3 - 9
Handschriften II - IX - X - XI.	

4. RIJKSARCHIEF IN DE PROVINCIE UTRECHT

HEERINGA, K., Inventaris van het Archief van het Kapittel ten Dom, Utrecht 1929.

Rekeningen van de ontvangsten en uitgaven der Fabriek, 1395-1595

10. 1548-1552; 1554-1560,

11. 1561-1563; 1566-1575,

12. 1576-1585; 1588-1595

Inv. no. 651

Rekeningen van de ontvangsten en uitgaven van de vereenigde kamers, 1596-1598, 1600

1. 1596-1598,

2. 1600-1601

Inv. no. 702

5. GEMEENTEARCHIEF VAN UTRECHT

SCHUYLENBURG, W. C., en JOOSTING, J. G. C., Catalogussen van de bij het stads-archief bewaarde archieven; tweede afdeling, Utrecht 1917.

Archief van het Elisabeths-gasthuis

Inv. no. 1013

6. GEMEENTEARCHIEF VAN VENLO

HANSSEN, H., Inventaris van het oud-archief der stad, municipaliteit en gemeente Venlo, Venlo 1919.

Aantekening van den korenmarkt en de van stadswege vastgestelde broodprijzen, 1599-1876

Inv. no. 1085

Stads- en gemeenterekeningen, 1550-1600

1194

Venlosche maete, elle ende gewichte

1670

7. GEMEENTEARCHIEF VAN ZUTPHEN

SMELT, W. E., Het oud-archief van de gemeente Zutphen, Utrecht 1941.

Rekeningen van het Worf, 1550-1600

Inv. no. 11 - 13

Rekeningen van het Spitaal, 1550-1600

16 - 17

Rekeningen van het Wolfshuis, 1550-1600

35 - 39

Overrentmeestersrekeningen, 1550-1600

1120 - 1161

Registers, bevattende de broodzetting, benevens aantekening van de personen die te licht brood hebben gebakken, 1483-1553

1769

1559-1572

1771

Handschrift. Register behelzende opgaven der geldswaarden zoo mede standprijzen der levensmiddelen arbeidslonen en verschillende dagelijks voor komende artikelen alles over het tijdvak 1400-1600.

Handschrift Kreyneck.

LITERATUUR

- AARSEN, A., Het Nijmeegsche St. Nicolaasgild, *Geldersche Volksalmanak* XL (1874), 41-51.
- ABEL, W., Agrarkrisen und Agrarkonjunktur. Eine Geschichte der Land- und Ernährungswirtschaft Mitteleuropas seit dem hohen Mittelalter, Hamburg-Berlin 1966.
- ABEL, W., Der Pauperismus in Deutschland am Vorabend der industriellen Revolution, Dortmund 1966.
- ABEL, W., Hungersnöte und Absatzkrisen im Spätmittelalter. Festschrift Hermann Aubin, Wiesbaden 1965.
- ACHILLES, W., Getreidepreise und Getreidehandelsbeziehungen europäischer Räume im 16. und 17. Jahrhundert, *Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie* VII (1959), 32-55.
- ALBERTS, W. J., Beiträge zur Geschichte der ostniederländische Stadt, *Westfälische Forschungen* XIII (1961), 36-50.
- ALBERTS, W. J., De Nederlandse Hanzesteden, Bussum 1969.
- ALBERTS, W. J., De Ordinarii van Kampen uit de 15e en 16e eeuw, *Fontes Minores Medii Aevi* XII, Groningen 1961.
- ALBERTS, W. J., Geschiedenis van Gelderland van de vroegste tijden tot het einde der Middeleeuwen, 's-Gravenhage 1966.
- ALBERTS, W. J. en JANSEN, H. P. H., Welvaart in wording. Sociaal-economische geschiedenis van Nederland van de vroegste tijden tot het einde der Middeleeuwen, Den Haag 1964.
- ARKSTEE, H. K., Nijmegen de oude hoofdstad der Batavieren. Nieuw uitgegeven en herzien door J. in de Betouw, Nijmegen 1788.
- BAEHREL, R., Economie en histoire à propos des prix. Homage à L. Febvre II, Paris 1953, 287-310.
- BAEHREL, R., Prix, superficies, statistique, croissances, *Annales Economies-Sociétés Civilisations* XVI (1961), 699-722, 922-938.
- BAUDET, H., Mensen en dingen. Inleiding tot een historisch onderzoek van consumentengedrag, *Tijdschrift voor Geschiedenis* LXXXII (1969), 250-269.
- BAULAUT, M., Le salaire des ouvriers du bâtiment à Paris de 1400 à 1726, *Annales Economies-Sociétés-Civilisations* XXVI (1971), 463-483.
- BEGEYN, P. J., Burchard van den Bergh. Enige aanvullingen op zijn levensbericht, *Numaga* XVII (1970), 23-28.
- BEGEYN, P. J. en HAMERS, N. A., Genealogie van de familie Kanis. De eerste generaties, *Numaga* XVIII (1971), 46-68.
- BEISSEL, S., Geldwerth und Arbeitslohn im Mittelalter, Freiburg 1884.
- BERGH, L. PH. C. VAN DEN, De stichtingen van Dr. Burchard van den Bergh. Nijmeegsche Bijzonderheden, Nijmegen 1881, 54-56.

BERGH, L PH C VANDEN, Het Fraterhuis en de Apostolische School Nijmeegsche Bijzonderheden, Nijmegen 1881, 44-53

BETOUW, J IN DE, Handvesten en onuitgegeven charters behorende tot de beschrijving en cronyk van Nijmegen, Nijmegen z j

BETOUW, J IN DE, Vervolg der Handvesten van Nijmegen, Nijmegen 1789

BEVERIDGE, W, Prices and wages in England From the twelfth to the nineteenth century, II delen, London-New York-Toronto 1939

BLAEU, J, Toneel der Steden van de Vereenighde Nederlanden met hare Beschrijvingen

BLOCH, M, Esquisse d'une histoire monetaire de l'Europe, *Cahiers des Annales* IX, Paris 1954

BLOCKMANS, W, e a, Studien betreffende de sociale structuren te Brugge, Kortrijk en Gent in de 14e en 15e eeuw, *Standen en Landen* LIV (1971)

BLOK, P J, Geschiedenis van het Nederlandsche volk, Leiden 1924

BONENFANT, P, Hôpitaux et bienfaisance publique dans les anciens Pays-Bas: des origines à la fin du XVIIIe siècle, *Annales de la Societe belge d'histoire des Hôpitaux* III (1965), 1-194

BOR, P, Oorsprongh, Begin en Vervolgh der Nederlandsche Oorlogen , Amsterdam 1679

BOS, P. G, Het Groningsche gild- en stapelrecht tot de Reductie in 1594, Groningen 1904

BOUMAN, A C, Middelnederlandse bloemlezing met grammatica, Zutphen 1948

BOUMANS, R en CRAEYBECKX, J, Het bevolkingscijfer van Antwerpen in het derde kwart der XVIe eeuw, *Tydschrift voor Geschiedenis* LX (1947), 394-405

BRAUDEL, F, en SPOONER, F C, Les metaux monetaires et l'économie du XVIe siècle, *Xo congresso internazionale di scienze storiche, Roma 1955, Relazioni vol IV Storia Moderna*, 233-264

BRIAVOINNE, N, Mémoire sur l'état de la population, des fabriques, des manufactures et du commerce dans les provinces des Pays-Bas depuis Albert et Isabelle jusqu'à la fin du siècle dernier, A R B Mém, XIV, 2, Brussel 1841

BRINKHOFF, J, Het testament van Styn Buys, Nijmegen 1963

BROUWER, A J M, De gilden, 's-Gravenhage 1895

BRUGMANS, H, Opkomst en bloei van Amsterdam, Nederlandsche historische bibliotheek IV, Amsterdam 1911

BRUGMANS, H, en PETERS, C H, Oud Nederlandsche steden Het staatkundig en maatschappelijk leven der Nederlandsche steden, Leiden 1909-1911

BRULEZ, W, Anvers de 1585 à 1650 *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* LIV (1967), 75-99

BRULEZ, W, Brugge en Antwerpen in de 15e en 16e eeuw. een tegenstelling? *Tydschrift voor Geschiedenis* LXXXIII (1970), 15-37

BRULEZ, W, De economische kaart van de Nederlanden in de 16e eeuw volgens Guicciardini, *Tydschrift voor Geschiedenis* LXXXIII (1970), 352-357 met losse kaart

BRULEZ, W, De handelsbalans der Nederlanden in het midden van de 16e eeuw, *Bydragen voor de Geschiedenis der Nederlanden* XXI, 3 en 4 (1966-1967), 278-310

- BRULEZ, W , Le commerce international des Pays-Bas au XVIe siècle essai d'appréciation quantitative, *Revue belge de Philologie et d'Histoire* XLVI, 4 (1968), 1205-1221
- BUREMA, L , De voeding in de Nederlanden van de Middeleeuwen tot de XXe eeuw, Assen 1953
- BUYTENEN, M P VAN, Frieslands Middeleeuwse marktrechten, *Fryske Akademie*, 261
- BIJLEVELD, J F , Iets over het Oud-Burgeren gasthuis te Nijmegen, Nijmegen 1871
- BIJLEVELD, P C , Het Oud-Burgeren gasthuis gelegen aan de Molenstraat te Nijmegen, II delen, Nijmegen 1874
- Catalogus van het museum van Oudheden te Nijmegen Deel II Munten, 488-508, Nijmegen z j
- CAU, C e a , Groot Placaetboek, 's-Gravenhage 1658-1797
- CHATFIELD, CH , Food composition tables for international use, Washington 1949
- CHIJS, P O VANDER, De munten der voormalige Heeren en Steden van Gelderland tot 1576, Haarlem 1853
- CRAEYBECKX, J , Brood en levensstandaard Kritische nota betreffende de prijs van het brood te Antwerpen en te Brussel in de XVIIe en de XVIIIe eeuw, *Bydragen tot de Prjzengeschiedenis* III, Leuven 1958, 133-162
- CRAEYBECKX, J , De Staten van Vlaanderen en de gewestelijke financiën in de XVIe eeuw, *Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent* IV (1950), 78-119
- CRAEYBECKX, J , Un grand commerce d'importation les vins de France aux anciens Pays-Bas XIIIe-XVIe siècle, Paris 1958
- CUSKER, J J MC , The wineprice and mediaeval mercantile shipping, *Speculum* XLI (1966), 279-296
- CUVELIER, J , La population de Louvain aux XVIe et XVIIe siècles, *Annales de la Société d'archéologie de Bruxelles* XXII (1908), 337 376
- CUVELIER, J , Les dénombrements de foyers en Brabant (XIVe-XVIe siècle) C R H 4e, II delen, Brussel 1912-1913
- DASZYNSKA, Z , Stoff und Methode der historischen Bevölkerungsstatistik, *Jahrbucher für Nationalökonomie und Statistik* LXVI (1896), 481-506
- DILLEN, J G VAN, Bronnen tot de geschiedenis van het bedrijfsleven en gildewezen in Amsterdam, 's-Gravenhage 1929 1933
- DILLEN, J G VAN, Gildewezen en publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie, *Socialistische Gids* XIX (1934), 785-797, 860-874.
- DILLEN, J G VAN, Het economisch karakter der Middeleeuwse stad, Amsterdam 1914
- DOEHAERD, R , Note sur le commerce des blés dans les Pays-Bas au XVIe siècle, *Miscellanea historica*, L van Essen I Parijs-Brussel 1947, 507-513
- Dokumenten voor de geschiedenis van prijzen en lonen in Vlaanderen en Brabant Gepubliceerd onder leiding van C Verlinden Deel I, Brugge 1959
- Dokumenten voor de geschiedenis van prijzen en lonen in Vlaanderen en Brabant Gepubliceerd onder leiding van C Verlinden Deel II, Brugge 1965
- DOLLINGER, PH , De Hanze Opkomst, bloei en ondergang van een handelsverbond, Utrecht-Antwerpen 1967

EEGHEN, I. H. VAN, De gilden. Theorie en praktijk, Bussum 1965.

EEGHEN, I. H. VAN, Inventarissen der archieven van de gilden en van het brouwerscollege, Amsterdam 1951.

EEGHEN, I. H. VAN, Theorie en praktijk in het gildewezen. Het Amsterdamse korenlichtermansgilde, *Tijdschrift voor Geschiedenis* LXIII (1950), 60-87.

EERENBEEMT, H. F. J. M. VAN DEN, Sociale spanningen en overheidsbeleid. Bestrijding der bedelarij in het noorden van Brabant in de vijftiende en zestiende eeuw, *Varia Historica Brabantica* I, 's-Hertogenbosch 1962, 145-192.

ELSAS, M. J., Umriss einer Geschichte der Preise und Löhne in Deutschland. Vom ausgehenden Mittelalter bis zum Beginn des neunzehnten Jahrhunderts, III delen, Leiden 1936-1949.

FABER, J. A., e.a., Population changes and economic developments in the Netherlands: a historical survey, *Afdeling Agrarische Geschiedenis Landbouwhogeschool Wageningen* XII (1965), 47-113.

FANCHAMPS, M. L., Recherches statistiques sur le problème annonaire dans la principauté de Liège de 1475 à la fin du XVIe siècle. Tendances, cycles, crises, Liège 1970.

FANCHAMPS, M. L., Transport et commerce du bois sur la Meuse au Moyen Age, *Le Moyen Age* LXXII (1966), 59-81.

FRIIS, A., An inquiry into relations between economic and financial factors in the 16th and 17th centuries, *The Scandinavian Economic History Review* I (1953), 193-241.

GANSHOF, F. L., Etudes sur le développement des villes entre Loire et Rhin au Moyen Age, Parijs-Brussel 1943.

GELDER, H. E. VAN en HOC, M., Les monnaies des Pays-Bas Bourguignons et Espagnols 1434-1713, Amsterdam 1960.

GELDER, H. E. VAN, Satiren der 16e-eeuwse kleine burgerij, *Oud Holland* XXIX (1911), 201-252.

GORISSEN, F., Kranenburg, ein Heiligtum des Niederrheins, Kleve 1953.

GORISSEN, F., Stedeatlas van Nijmegen, Arnhem 1956.

GOSSES, I. H. en POST, R. R., Handboek tot de staatkundige geschiedenis der Middeleeuwen, 's-Gravenhage 1959.

GOULD, J. D., The price revolution reconsidered, *The Economic History Review* XVII (1964-1965), 249-266.

GOUW, J. TER, De gilden, Den Haag z.j.

GROTEFEND, H., Taschenbuch der Zeitrechnung, Hannover 1960.

GUICCIARDINI, L., Descrittione di tutti i paesi bassi. In de Nederlandse vertaling: Belgium dat is Nederlandt ofte Beschrijvinge der selviger Provinciën en Steden, Amsterdam 1648.

GUYOT, P. C. G., Aanmaningsbrieven om tot Spanje terug te keren, gerigt aan de stad Nijmegen in het laatst van 1584 en in het begin van 1585, *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde* VI (1848), 224-243.

GUYOT, P. C. G., De sluiting van het Tractaat waarbij de stad Nijmegen in 1585 terugkeerde onder de gehoorzaamheid des konings van Spanje, *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde* VI (1848), 189-223.

GUYOT, P. C. G., Het bestuur der stad Nijmegen in oude tijden en het toenmalig kiesrecht aldaar, *Geldersche Volksalmanak* XVII (1851), 198-220.

HAAK, S. P., De Geldersche Rijksmunten tot het begin der 17de eeuw, *Bijdragen en Mededelingen Gelre* XIII (1910), 149-220.

HAEPKE, R., Niederländische Akten und Urkunden zur Geschichte der Hanse und zur deutschen Seegeschichte, II delen, München-Leipzig-Lübeck 1913-1923.

HAMMEN, J. VAN DE en SASSEN, A., Telling der huizen en haardsteden in de stad en de meierij van 's-Hertogenbosch, gedaan in het jaar 1526, *Handelingen van het provinciaal genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant* 1891-1893 (1894), 221-263.

HANNES, J., Kwantitatieve methode en sociale geschiedenis, *Handelingen van het XXVIe Vlaams Filologencongres*, Gent 1967, 402-407.

HAUSER, H., Recherches et documents sur l'histoire des prix en France de 1500 à 1800, Paris 1936.

HAUSER, H., The european financial crisis of 1557, *Journal of Economic and bussiness History* II (1930), 241-255.

HAVERKAMP, C. C., Geschiedkundig verslag der voornaamste bijzonderheden, rakende de tegenwoordige weeshuizen binnen de stad Nijmegen, Nijmegen 1838.

HEEK, F. VAN, Sociale gelaagdheid. Begripskader en historische verschijningsvorm. *Tijdschrift voor Geschiedenis* LXXXIV (1971), 167-178.

HEERE, L., Burchardus a Monte, een vrijgevinge Nijmegenaar, *Numaga* XI (1964), 17-21.

HEERE, L., Een kalender van Nijmegen, *Numaga* IX (1962), 73-90.

HELIN, E., La stratification des sociétés d'Ancien Régime, *Tijdschrift voor Geschiedenis* LXXXIV (1971), 291-305.

HERINGA, A., Overzicht van marktprijzen van granen te Arnhem in de jaren 1544-1901, *Bijdragen tot de statistiek van Nederland*, uitgave van het C.B.S., nicuwe volgrecks XXVI, 's-Gravenhage 1903.

HERMESDORF, B. H. D., De „clicksteens” in de Nijmeegse stadsrekenboeken, *Numaga* VIII (1961), 6-27.

HERMESDORF, B. H. D., De „clicksteen” in de Nijmeegse stadsrekeningen van na 1543, *Numaga* IX (1962), 29-39.

HERMESDORF, B. H. D., De „raitztekens” in de stadsrekenboeken van Nijmegen, *Numaga* IX (1962), 167-174.

HEUVEL, N. H. L. VAN DEN, De ambachtsgilden van 's-Hertogenbosch vóór 1629, 's-Hertogenbosch 1946.

HOOGEWERFF, G. J., De geschiedenis van de St. Lucasgilden in Nederland, Amsterdam 1947.

HOUTTE, H. VAN, Documents pour servir à l'histoire des prix de 1381 à 1784, Bruxelles 1902.

HOUTTE, J. A. VAN, Die Beziehungen zwischen Köln und den Niederlanden vom Hochmittelalter bis zum Beginn des Industriealters, *Kölner Vorträge zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, Heft I, Köln 1969, 1-26.

HOUTTE, J. A. VAN, Die Städte der Niederlande im Uebergang vom Mittelalter zum Neuzeit, *Rheinische Vierteljahrsblätter* XXVII (1962), Heft 1/4, 50-68.

HOUTTE, J. A. VAN, Een economische en sociale geschiedenis van de lage landen, Zeist-Antwerpen 1964.

HOUTTE, J. A. VAN, Gesellschaftlichen Schichten in den Städte der Niederlande. Untersuchungen zur Gesellschaftlichen Struktur der mittelalterlichen Städte in Europa, *Vorträge und Forschungen vom Konstanzer Arbeitskreis für Mittelalterliche Geschichte* XI (1966), 259-276.

JANSMA, T. S., De beteekenis van Dordrecht omstreeks het midden der zestiende eeuw, *De Economist* XCII (1943), 212-250.

JANSSENS, V., Het ontstaan van de dubbele koers courantgeld-wisselgeld in het geldwezen van de Zuidelijke Nederlanden, *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden* IX (1955), 1-18.

JASTROW, J., Die Volkszahl deutscher Städte zu Ende des Mittelalters und zu Beginn der Neuzeit, Berlin 1886.

JONG, J. A. B. M. DE, De Nijmeegse St. Steven, Utrecht 1952.

JONG, J. A. B. M. DE, Nijmegen, monumenten uit een rijk verleden, Nijmegen z.j.

JONGE, J. A. DE, Geschiedenisbeoefening in Frankrijk. Opzet en methode in enkele recente studies op het terrein van de sociaal-economische geschiedenis, *Tijdschrift voor Geschiedenis* LXXXII (1969), 158-183.

KAMPHUIZEN, H., Tafels ter vergelijking der Stichtsche maten en gewichten met de algemeene Nederlandsche, Utrecht 1821.

KAN, J. B., Geschiedenis van de Apostolische School te Nijmegen, Nijmegen 1865.

KERNKAMP, G. W., De Nederlanders op de Oostzee, *Vragen des Tijds* XXXV, 2 (1909), 65-96.

KERNKAMP, J. H., De handel op de vijand 1572-1609, Utrecht 1931.

KEULEMANS, TH., Het gildewezen. Opkomst, bloei en verval, Den Haag 1941.

KOLMAN, R. J., De Reductie van Nijmegen (1591). Voor- en naspel, Groningen 1952.

KROM, C. C. N. en POLS, M. S., Stadsrechten van Nijmegen, *Oude Vaderlandsche Rechtsbronnen* XI, Den Haag 1894.

KUTTNER, E., Het hongerjaar 1566, Amsterdam 1949.

LACHEVER, M., Prix des grains à Paris et à Meulan dans la seconde moitié du XVIe siècle (1573-1586), *Annales-Economies-Sociétés-Civilisations* XXVI (1971), 140-150.

LANGE, H., Schulbau und Schulverfassung der frühen Neuzeit, Weinheim-Berlin 1967.

LIESEGANG, E., Niederrheinisches Städtewesen, vornehmlich im Mittelalter. Untersuchungen zur Verfassungsgeschichte der Clevischen Städte, *Untersuchungen zur deutschen Staats- und Rechtsgeschichte*, Breslau 1897.

LOON, J. VAN, Beschrijving der Nederlandsche Historiepenningen 1555-1716, 's-Gravenhage 1723-1731.

LOON, W. VAN en CANNegiETER, W., Groot Geldersch Placaet-boeck, Nijmegen-Arnhem 1701-1740.

MARIS, A. J., De Reformatie der geestelijke en kerkelijke goederen in Gelderland, in het bijzonder in het Kwartier van Nijmegen, 's-Gravenhage 1939.

- MARTIN, C, Versuch einer geographischen Darstellung einiger Pestepidemien, *Petermanns Mittheilungen* XXV (1879), 257-269
- MEER VAN KNUFFELER, J C F, De stichting van Styn Buys, Nijmegen z j
- MISKIMIN, H A, Agenda for early modern economic history, *The Journal of Economic History* XXXI (1971), 172-183
- MOLS, R, Beschouwingen over de bevolkingsgeschiedenis in de Nederlanden, *Tydschrift voor Geschiedenis* LXVI (1953), 201-219
- MOLS, R, Introduction à la démographie historique des villes d'Europe du XIVE au XVIIIe siècle, III delen, Louvain 1954-1956
- MOUSNIER, R, Le concept de classe sociale et l'histoire, *Revue d'Histoire Economique et Sociale* XLVIII (1970), 449-459
- MOUSNIER, R, Les hiérarchies sociales de 1450 à nos jours, Paris 1969
- MULLER FZ, S, Schetsen uit de Middeleeuwen, I, Amsterdam 1900
- MULLER FZ, S, Schetsen uit de Middeleeuwen Nieuwe bundel, II, Amsterdam 1914
- NAUDÉ, W, Deutsche städtische Getreidehandelspolitik vom 15 -17 Jahrhundert, mit besonderer Berücksichtigung Stettins und Hamburgs, Leipzig 1889
- NIJHOFF, I A, Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland, VI delen, Arnhem-'s-Gravenhage 1830-1875
- NIJHOFF, P, Eenige schetsen uit de huishouding van een Geldersch armengesticht, *Geldersche Volksalmanak* XXVII (1861), 192-236
- NIJHOFF, P, Schets der lotgevallen van het voormalig Burger-Kinderen-Weeshuis en Arme-Kinderenhuis, nu Protestantsch-Kinderen-Weeshuis en Roomsche-Katholiek Weeshuis te Nijmegen, Nijmegen 1860
- Nijmeegse Almanak* voor het jaar onzes Heeren 1822, Nijmegen 1822
- OFFERMANS, P H M G, Non vitae sed scholae discimus Een historisch overzicht van het leerprogramma van de middelbare school, *Dux* XXXIII (1966), 125-137
- OVERVOORDE, J C en JOOSTING, J G CH, De gilden van Utrecht tot 1528, *Oude Vaderlandsche Rechtsbronnen* XIX, II delen, 's-Gravenhage 1897
- PELT, J H L H, De historische ontwikkeling van de Nijmeegsche armenverzorging, *Geschriften van de Nederlandsche Vereeniging voor Armenzorg en Weldadigheid te Amsterdam* XXXVII (1924), 37-45
- PHILIPS, G, Brugse armenzorg in de 16e eeuw, *Spiegel Historiae* (1969), 18-24
- PIERSON, N G, Bijdrage tot de verklaring van Middeleeuwse rekenmunten, *Nederlandsch Archievenblad* XVIII (1909-1910), 145-171
- PIRENNE, H, De Middeleeuwen, Amsterdam z j
- PIRENNE, H, Geschiedenis van Europa, Amsterdam z j
- PIRENNE, H, Les documents d'archives comme source de démographie historique, Bruxelles 1903
- PIRENNE, L P L en FORMSMA, W J, Koopmansgeest te 's-Hertogenbosch in de vijftiende en zestiende eeuw, Nijmegen 1962
- POLL, W VAN DE, De St Anthoniebroederschap, *Geldersche Volksalmanak* LXVII (1901), 163-175

POLL, W VAN DE, Nijmeegsche bruiloftskeuren in de XVde eeuw, *Geldersche Volksalmanak* LXVI (1900), 165-173

PONTANUS, J I, *Historiae Gelricae*, Harderwijk 1639

PONTANUS, J I, *Noviomagum Gelriae ducatus urbs primaria*, Harderwijk 1628

POST, R R, Scholen en onderwijs in Nederland gedurende de Middeleeuwen, Utrecht 1954

POSTHUMUS, N W, Gevolkingsverhoudingen in een Hollandse stad op het einde der zestiende eeuw, *Handelingen van het zesde Nederlandsche Philologencongres*, Leiden 1910, 169-173

POSTHUMUS, N W, Een zestiende-eeuwse enquête naar de buitenneringen rondom de stad Leiden, *Bydragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap gevestigd te Utrecht* XXXIII (1912), 1-95

POSTHUMUS, N W, *Geschiedenis van de Leidse lakenindustrie*, Den Haag 1908-1938

POSTHUMUS, N W, *Nederlandse prijsgeschiedenis*, Deel II, Leiden 1964

POUSSON, J P et GUILLAUME, P, *Démographie historique*, Paris 1970

PRINSEN, J, Een verzameling oude Nijmeegsche woorden, *Bydragen en Mededelingen Gelre* XII (1909) 263-275

Problèmes de stratification sociale Actes du Colloque International (1966), publiés par Roland Mousnier, Paris 1968

PUSCH, G, Staatliche Munz- und Geldpolitik in den Niederlanden, besonders unter Kaiser Karl V, München 1932

QUERIDO, A, Storm in het weeshuis De beroering onder de Amsterdamse burgerwezen in 1566, Amsterdam 1958

RAMAER, J C, De middelpunten van bewoning in Nederland voorheen en thans, *Tydschrift van het Koninklyk Nederlands Aardrykskundig Genootschap*, tweede reeks XXXVIII, 1 (1921), 1-38, 174-200

RAVESTEYN, W VAN, Onderzoekingen over de economische en sociale ontwikkeling van Amsterdam gedurende de 16e en het eerste kwart der 17e eeuw, Amsterdam 1906

REINCKE, H, Bevölkerungsprobleme der Hansestädte, *Hansische Geschichtsblätter* LXX (1951), 1-33

ROELINK, J, De Nederlandse Opstand een klassenstrijd? Een poging tot verklaring van het karakter van onze opstand beoordeeld, *Kritisch Kwartet Historische Opstellen*, Amsterdam 1964, 49-70

ROESSINGH, H K, Gelderse landmaten in de 17e en 18e eeuw Een empirische benadering, *Bydragen en Mededelingen voor de Geschiedenis der Nederlanden* LXXXIII (1969), 53-98

ROESSINGH, H K, *Historisch demographisch onderzoek*, 's-Gravenhage 1959

ROEST, M, Essai de classification des Monnaies du Comté puis Duché de Gueldre, 1891-1893

ROGIER, L J, Over de ontwikkeling van de procentuele verhouding der gezindten te Nijmegen, *Numaga* IV (1957), 37-79

ROGIER, L J, Uit de geschiedenis van de beoefening der geneeskunde inzonderheid te Nijmegen, *Numaga* VII (1960), 134-200

RUWET, J., Crises démographiques: problèmes économiques où crises morales? Le pays de Liège sous l'Ancien Régime, *Population* IX (1954), 451-476.

SCHEVICHAVEN, H. D. J. VAN, De Apostolische of Latijnse school, Nijmegen 1909.

SCHEVICHAVEN, H. D. J. VAN, De Nijmeegsche ambten en gilden, *Provinciale Geldersche en Nijmeegsche Courant* 1904 (27 nov. en 4 dec.).

SCHEVICHAVEN, H. D. J. VAN, De St. Stephenskerk te Nijmegen, Nijmegen 1900.

SCHEVICHAVEN, H. D. J. VAN, Een Geldersch Melatengild (1554), *Bydragen en Mededelingen Gelre* XII (1909), 380-382.

SCHEVICHAVEN, H. D. J. VAN, Het huishouden der St. Stephenskerk te Nijmegen in het laatst der 16e eeuw, *Bydragen en Mededelingen Gelre* XIV (1911), 311-317.

SCHEVICHAVEN, H. D. J. VAN, Het Nijmeegsche schippersgild en zijn Antipendium, *Oud-Hollandsche Nieuwe Bydragen* XXX (1912), 9-17.

SCHEVICHAVEN, H. D. J. VAN, Historische aantekeningen van Diederik van der Voordt, *Bydragen en Mededelingen Gelre* I (1898), 229-244.

SCHEVICHAVEN, H. D. J. VAN, Items uit een rekenboek van het Brouwerenambt (te Nijmegen), *Provinciale Geldersche en Nijmeegsche Courant* 1915 (14 feb.)

SCHEVICHAVEN, H. D. J. VAN, Oud Nijmegens kerken, kloosters, gasthuizen, stichtingen en openbare gebouwen, Nijmegen 1909.

SCHEVICHAVEN, H. D. J. VAN, Oud Nijmegens straten, markten, pleinen, open ruimten en wandelplaatsen, Nijmegen 1896.

SCHEVICHAVEN, H. D. J. VAN, Penschetsen uit Nijmegen's verleden, deel I, Nijmegen 1898.

SCHEVICHAVEN, H. D. J. VAN, Penschetsen uit Nijmegen's verleden, deel II, Nijmegen 1901.

SCHEVICHAVEN, H. D. J. VAN, Penschetsen uit Nijmegen's verleden, deel III, Nijmegen 1904.

SCHEVICHAVEN, H. D. J. VAN, Repertorium Noviomagense, Nijmegen 1906.

SCHEVICHAVEN, H. D. J. VAN, Schoolmeesters in den ouden tijd, *Provinciale Geldersche en Nijmeegsche Courant* 1904 (30 okt.).

SCHEVICHAVEN, H. D. J. VAN, Sprokkelingen, Nijmegen 1907.

SCHEVICHAVEN, H. D. J. VAN en KLEYNTJENS, J. C. J., Stadsrekenboeken van Nijmegen, 1382-1543, Nijmegen 1910-1919.

SCHEVICHAVEN, H. D. J. VAN, Uit het huishouden van een Nijmeegschen kanunnik (Herman Smit of Faber) in troebele tijden, *Bydragen en Mededelingen Gelre* XVII (1914), 1-64.

SCHIMMEL, J. A., Burgerrecht te Nijmegen, 1592-1810, Nijmegen 1966.

SCHÖFFER, I., Het dode cijfer en het levende getal. Een en ander over het kwantificeren in het historisch onderzoek, *Tydschrift voor Geschiedenis* LXXVII (1965), 257-272.

SCHÖFFER, S., De demografie van het oude Europa, *Tydschrift voor Geschiedenis* LXXIV (1961), 1-31, 591.

SCHOLLIERS, E., De levensstandaard der arbeiders op het einde van de 16e eeuw te Antwerpen, *Tydschrift voor Geschiedenis* LXVIII (1955), 80-103.

SCHOLLIERS, E., Loonarbeid en honger. De levensstandaard in de XVIe en XVIIe eeuw te Antwerpen, Antwerpen 1960.

SCHOLTEN, R., Das Cistercienserinnenkloster Grafenthal oder Vallis Comitis zu Asperen im Kreise Kleve, Kleve 1899.

SHAW, W. A., Histoire de la monnaie, chapitre II, Paris 1896.

SICKENGA, F. N., Bijdrage tot de geschiedenis der belastingen in Nederland, Leiden 1864.

SILLEM, J. A., Tabellen van marktprijzen van granen te Utrecht in de jaren 1393 tot 1644, *Verhandelingen Koninklijke Academie van Wetenschappen te Amsterdam, afdeling Letterkunde* III, 4. Amsterdam 1901.

SLICHER VAN BATH, B. H., Alfabetische lijst van boeken en tijdschriftartikelen van belang voor de kennis van de oude Nederlandse en Belgische maten en gewichten, *Afdeling Agrarische Geschiedenis Landbouwhogeschool Wageningen (A AG Bydragen)* XI (1964), 210-221.

SLICHER VAN BATH, B. H., Historical demography and the social and economic development of the Netherlands, *Daedalus-Historical Population Studies* XLIII, 2 (1968), 604-621.

SLICHER VAN BATH, B. H., Les problèmes fondamentaux de la société pré-industrielle en Europe occidentale. Une orientation et un programme, *A AG Bydragen* XII (1965), 3-46.

SLICHER VAN BATH, B. H., Methodiek en techniek van het onderzoek naar de sociale stratificatie in het verleden, *Tydschrift voor Geschiedenis* LXXXIV (1971), 151-166.

SLICHER VAN BATH, B. H., Theorie en praktijk in de economische en sociale geschiedenis, *A AG Bydragen* XIV (1967), 105-228.

SLICHER VAN BATH, B. H., Voorlopige lijst van boeken en tijdschriftartikelen op het gebied van de sociale stratificatie in de geschiedenis, Wageningen 1970.

SLICHER VAN BATH, B. H., Voorlopige systematische bibliografie van de Nederlandse demografische geschiedenis, Wageningen 1962.

SLICHTENHORST, A. VAN, XIV Boeken van de Gelderse Geschiedenissen, Arnhem 1654.

SLOET, L. A. J. W., Oorkondenboek der Graafschappen Gelre en Zutphen, Den Haag 1872-1876.

SMETIUS, J., Chronyk van Nijmegen, de stad der Batavieren . . , 1543-1609, Nijmegen z.j.

SOLY, H., Economische vernieuwing en sociale weerstand. De betekenis en aspiraties der Antwerpse middenklasse in de 16e eeuw, *Tydschrift voor Geschiedenis* LXXXIII (1970), 520-535.

SPOONER, F. C., Régimes alimentaires d'autrefois: proportions et calculs en calories, *Annales-Economies-Sociétés-Civilisations* XVI (1961), 568-574.

STARING, W. C. H., De binnen- en buitenlandse maten, gewichten en munten. Uitgaven 1871, 1885, Schoonhoven z.j.

STEEN, G , De verering van St Olav in de lage landen aan de zee Het St Olavsgilde der schipluiden te Nijmegen, *Uit het land van St Olav* XXI (1947), 2-6

STRUBBE, E I , en VOET, L , De chronologie van de Middeleeuwen en de moderne tijden in de Nederlanden, Antwerpen 1960

STRUICK, J E A L , Utrecht door de eeuwen heen, Utrecht-Antwerpen 1968

TAMSE, C A , Bijdrage tot de economische geschiedenis van Kampen en de Middeleeuwen en de XVde eeuw, *Kampener Almanak* 1963-1964, 204-279

TANGELDER, F B M , Muntheer en muntmeester Een studie over het Berghse munt-privilege in de tweede helft van de 16e eeuw, Arnhem 1955

TERPSTRA, J L A , Nijmegen in de Middeleeuwen, Amsterdam 1917

THURLINGS, TH L M , De Maashandel van Venlo en Roermond in de 16e eeuw, 1473-1572, Amsterdam 1946

TIMMER, E M A , Knechtsgilden en knechtsbossen in Nederland arbeidersverzekering in vroeger tijden, Haarlem 1913

TORFS, L , Fastes des calamités publiques survenues dans les Pays Bas, II delen, Parijs-Doornik 1859-1862

UNGER, W S , De economische en sociale structuur van Dordrecht in 1555, *De Economist* LXIV (1915), 947-984

UNGER, W S , De Hollandsche graanhandel en graanhandelspolitiek in de Middeleeuwen, *De Economist* LXV (1916), 243 269, 337-386, 461-508

UNGER, W S , De levensmiddelenbevoorrading der Hollandsche steden in de Middeleeuwen, Amsterdam 1916

UYTVEN, R VAN, Bronnen en methoden voor de studie van de vermogensgroepen in de steden (14e-16e eeuw), *Handelingen van het XXVle Vlaams Filologencongres*, Gent 1967, 377-393

UYTVEN, R VAN en BLOCKMANS, W , De noodzaak van een geïntegreerde sociale geschiedenis Het voorbeeld van de Zuidnederlandse steden in de late Middeleeuwen, *Tydschrift voor Geschiedenis* LXXXIV (1971), 276-290

UYTVEN, R VAN, De sociale crisis der XVIe eeuw te Leuven, *Revue belge de Philologie et d'Histoire* XXXVI (1958), 356-387

UYTVEN, R VAN, Het gebruik van land- en vreemde wijnen in Brabant gedurende de 16e eeuw, *De Brabantse Folklore* CLXVII (1965), 299-337

UYTVEN, R VAN, Stadsfinancien en stadseconomie te Leuven van de XIIe tot het einde der XVIe eeuw, *Mededelingen Koninklyke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten, Klasse der Letteren* XXIII (1961)

VEEN, J S VAN, De overgang op kerkelijk gebied te Nijmegen in 1578 en 1579, *Nederlandsch Archief voor Kerkgeschiedenis*, Nieuwe serie XVI (1920-1921), 172-193

VERBEEMEN, J , De demografische evolutie van Mechelen 1370-1800, *Handelingen van de Koninklyke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen* LVII (1953), 63-97

VERKADE, P , Munt bevattende de namen en afbeeldingen van munten geslagen in de 7 voormalige Provinciën, Schiedam 1848

VERLINDEN, C., Hoe lang duurde de economische crisis in Vlaanderen onder Filips II ?, *Bydragen voor de Geschiedenis der Nederlanden* IV (1949), 16-26.

VERLINDEN, C., CRAYBECKX, J. en SCHOLLIERS, E., Mouvements des prix et des salaires en Belgique au XVIe siècle, *Annales-Economies-Sociétés-Civilisations* X (1955), 173-198.

VERLINDEN, C. en CRAEYBECKX, J., Prijzen- en lonenpolitiek in de Nederlanden in 1561 en 1588-1589, onuitgegeven adviezen, ontwerpen en ordonnances, Brussel 1962.

VERLINDEN, C., Twee documenten over prijzen en lonen voor Vlaanderen en Gent (1588), *Standen en Landen* IV (1952), 103-133.

VERWIJS, E. en VERDAM, J., Middelnederlandsch woordenboek, 's-Gravenhage 1885-1952.

VLEGGEERT, J. C., Kinderarbeid in Nederland, 1500-1874. Van berusting tot beperking, Assen 1964.

VOOGT, W. I. DE, Bijdragen tot de numismatiek van Gelderland, Arnhem 1867.

VOOGT, W. I. DE, Geschiedenis van het muntwezen der Verenigde Nederlanden 1576-1813, deel I: Provincie Gelderland, Amsterdam 1874.

VORSTERMAN VAN OUYEN, A. A., Ellendige en andere gevoegde broederschappen te Nijmegen, *De Nederlandsche Leeuw* I (1884), 23-24, 48-49.

VRIES, S. J. DE, Rederijkersspelen als historische documenten, *Tydschrift voor Geschiedenis* LVII (1942), 185-198.

WEE, H. VANDER, Conjunctuur en economische groei in de Zuidelijke Nederlanden tijdens de 14^e, 15^e en 16^e eeuw, *Mededelingen Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Letteren* XXVII (1965).

WEE, H. VANDER, Das Phänomen des Wachstums und der Stagnation im Lichte der Antwerpener und südniederländischer Wirtschaft des 16. Jahrhunderts, *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* LIV (1967), 203-249.

WEE, H. VANDER, De economie als factor bij het begin van de opstand in de Zuidelijke Nederlanden, *Bydragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* LXXXIII (1969), 15-32.

WEE, H. VANDER, De handelsbetrekkingen tussen Antwerpen en de Noordelijke Nederlanden tijdens de 14e, 15e en 16e eeuw, *Bydragen voor de Geschiedenis der Nederlanden* XX (1965-1966), 267-285.

WEE, H. VANDER, Die Hansestädte und Antwerpen, *Hinterland* XVI (1967), 49-57.

WEE, H. VANDER, Les archives hospitalières et l'étude de la pauvreté aux Pays-Bas du XVe au XVIIIe siècle, *Revue du Nord* XLVIII (1966), 5-16.

WEE, H. VANDER, Löhne und Wirtschaftliches Wachstum. Eine historische Analyse, *Kolner Vorträge zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, Heft VI, Köln 1969, 1-32.

WEE, H. VANDER, Problèmes de statistique historique, *Revue belge de Philologie et d'Histoire* XLVI, 2 (1968), 490-512.

WEE, H. VANDER, Prijzen en lonen. Methodologische handleiding, *Bydragen tot de Priyzen-geschiedenis* I, Leuven 1956.

WEE, H. VANDER, The growth of the Antwerp market and the European economy (fourteenth-sixteenth centuries), III tomes, Louvain 1963.

- WEE, H. VAN DER, Typologie des crises et changements de structures aux Pays-Bas (XVe-XVIe siècles), *Annales-Economies-Sociétés-Civilisations* XVIII (1963), 209-225.
- WEE, H. VAN DER, Voeding en dieet in het Ancien Régime, *Spiegel Historiae* I (1966), 94-101.
- WERVEKE, H. VAN, Ambachten en erfelijkheid, *Mededelingen Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten, Klasse der Letteren* IV, 1 (1942).
- WERVEKE, H. VAN, De curve van het Gentse bevolkingscijfer in de 17e en 18e eeuw, Brussel 1948.
- WERVEKE, H. VAN, De medezeggenschap van de knapen (gezellen) in de Middeleeuwse ambachten, *Mededelingen Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten, Klasse der Letteren* V, 3 (1943).
- WERVEKE, H. VAN, De Middeleeuwse hongersnood, *Mededelingen Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten, Klasse der Letteren* XXIX, 3 (1967).
- WERVEKE, H. VAN, Het bevolkingscijfer van Gent in de veertiende eeuw, Brussel 1947.
- WERVEKE, H. VAN, Monnaie de compte et monnaie réelle, *Revue belge de Philologie et d'Histoire* XIII (1934), 123-152.
- WEVE, J. J., Nijmeegsche architectuur van vóór 1600, *Bouwkundig Weekblad* IX (1889), 1-16.
- WIEBE, G., Zur Geschichte der Preisrevolution des XVI. und XVII. Jahrhunderts, Leipzig 1895.
- WIGBOLDUS, J. S., Ontwikkelingen van de stratificatietheorie in geschied-sociologisch perspectief, *Tijdschrift voor Geschiedenis* LXXXIV (1971), 179-214.
- WOUDE, A. M. VAN DER, De historische demografie in de ontwikkeling van de geschied-wetenschap, *Tijdschrift voor Geschiedenis* LXXXII (1969), 184-205.
- WOUTERS, H. H. E., Grensland en bruggehoofd. Historische studies met betrekking tot het Limburgse Maasdal en meer in het bijzonder de stad Maastricht, Assen 1970.
- WUNDER, G., Die Bürgersteuer (Beet) in den südwestdeutschen Reichsstädten und ihre Verteilung auf die wirtschaftlichen Gruppen der Bevölkerung, l'Impôt dans le cadre de la Ville et de l'Etat, Bruxelles 1968, 183-207.
- WIJFFELS, A., De betekenis van de niet vrije rente- en broodprijzen voor de sociaal-economische geschiedenis, *Tijdschrift voor Geschiedenis* LXX (1957), 329-339.
- WIJFFELS, A., De prijzen van de grafelijke spijker in Vlaanderen, reël of misvormd beeld?, *Bydragen tot de Prijsengeschiedenis* II, Leuven 1957, 49-55.
- WIJFFELS, A., Het kwalitatief en kwantitatief aspect van het graanverbruik in Vlaanderen in de 16e en 17e eeuw, *Bydragen tot de Prijsengeschiedenis* III, Leuven 1958, 113-120.
- ZEVENBOOM, K. M. C. en WITTOP KONING, D. A., Nederlandse gewichten, stelsels, ijkwezen, vormen, makers en merken, Leiden 1953.

REGISTER VAN PERSONEN EN GEOGRAFISCHE NAMEN

Dit register bevat de persoonsnamen en geografische namen die voorkomen in de tekst en in de noten, voor zover deze geen bibliografische verwijzingen zijn.

Namen uit de bibliografie en het résumé zijn niet in het register opgenomen.

De verschillende schrijfwijzen van de namen worden onder één trefwoord samengevat. De afwijkingen zijn tussen haakjes achter het trefwoord geplaatst.

Voor zover mogelijk is de kwaliteit van een persoon achter zijn roepnaam vermeld.

De trefwoorden van geografische namen verwijzen niet alleen naar de plaatsnamen, maar ook naar hun afleidingen. Voorbeeld:

Antwerpen verwijst naar:

- Antwerpen,
- Antwerpenaren,
- Antwerpse...

Een uitzondering is gemaakt voor „Brabantse gulden / stuiver”. Hiernaar wordt alleen verwezen bij de behandeling van de monetaire situatie.

De vermelding van Nijmegen is achterwege gelaten.

A

Adam, stadsstratemaker, 150
Aken, 11, 107
Alva, hertog van, 11, 20, 62, 63, 67, 122
Amsterdam, 16, 143, 145
Andernach, Arndt van (Andernaecken, Aert van), wijnhandelaar, 63
Antorff, Hanzekantoor, 61
Antwerpen, 14, 16, 50, 59, 60, 61, 65, 101, 110, 144, 145, 171, 174, 179, 180, 182, 184, 187, 188, 189
Ardenborgh, heren van Dornick en Ressen, 22
Ariensz, Wilhelm, timmerman, 195
Arnhem, 16, 59, 62, 67, 117, 182, 183, 185, 188, 189, 197, 201
Arnhem, Henrick van (Hanrick Noster), organist, 161
Arnhem, Johan van, 30
Arntsz, Wilhelm, schipper, 78

B

Balden, Povel, schoenmaker, 85
Baldo, Frans, stadsmedicus, 156
Batenburg, 30, 109
Beeker, Winant, schipper, 78
Beerndtsz, Johan, lakenkoopman, 66
Beissel, S., historicus, 186
Berch, Burchard van den, kannunik, stichter van studiebeurzen, 48, 49
Berch, Johan van den, lakenkoopman, 66

Berck, Gerit van, wijnhandelaar, regent, 57, 63
Berck, Jan van, wijnhandelaar, regent, 57, 63
Bercksum, Frans van, schipper, 78
Berg, 67
Beyer, Goessen, schipper, 78
Beyer, Johan de, stadssyndicus en secretaris, 157
Beynum, Henrick van, regent, 61
Biell, Arndt, wijnhandelaar, 63
Biell, Johan, wijnhandelaar, 64
Biell, Johan (Bouillus, Johannes), stadsmedicus, 156
Biesens, Frans, rector Latijnse school, 158
Biesman, Christoffel, rentmeester, 155
Biesman, Egbert, wijnhandelaar, 64
Bodin, Bodin-effekt, 109
Boekholt, Derick van, wijnhandelaar, 64
Boell, Jan van, wijnhandelaar, 63
Boemer, Johan, schipper, 78
Boeninghen, Huijbert, bakker, 196
Boetselaer, Jan, wijnhandelaar, 63
Boickholt, Johann van, timmerman, 195
Boin, Johan, timmerman, 195
Bolts, Peter, timmerman, 195
Bolsward, 59
Bonenborch, heren van Ubbergen, 22
Bourgondie, 62, 107, 108
Brabant, 14, 62, 108, 109, 110, 187
Breughel, schilder, 69
Briell, Jan van, wijnhandelaar, 64
Brimeu, Karel van, hertog en stadhouder,

Brugge, 16, 27, 61, 182, 187, 188, 189
 Brussel, 16, 27
 Buegens, Wilhelm van, schipper, 78
 Buel, Gerit, schipper, 78
 Bues, Jan (Buyst), wijnhandelaar, 64
 Bursaeus, Frans, rector Latijnse school,
 158
 Buyll, weduwe, 29
 Buys, Frans, rentmeester, 30
 Buys, Stijn, weduwe van Gerit Buys,
 stichteres Weeshuis, 31, 34
 By, Cornelis van, 38
 Byesman, Jacob, lakenkoopman, 66

C

Clais, Bart die, 30
 Cock, Derick, schipper, 78
 Conincksz, Velken (Coennickx Felcken),
 64
 Coolen, Roeloff van, stadsmetselaar, 38,
 147

D

Dale, Pauwels van, graankoopman, 110
 Danzig, 61
 Dass, Rutger, wijnhandelaar, 63
 Deilfft, Derick van, schipper, 78
 Delft, 16
 Delis, Coen, lakenkoopman, 66
 Derixsz, Wilhelm, schipper, 78
 Deventer, 16, 59, 67
 Diethen, Johan van, ossenhandelaar,
 regent, 57
 Doesburg, 59
 Doetinchem, 59
 Doncker, Gerit, wijnhandelaar, 64
 Doncker, Henrick, wijnhandelaar, 64
 Doornik, 16, 117
 Dordrecht, 16, 27, 52, 53, 59, 62, 63, 65,
 101
 Dornick, 22
 Driell, Gysbert van, ossenkoopman,
 regent, 57
 Druten, Arien van, lakenkoopman, 66
 Duitsland, 62, 107
 Dylsen, Peter van (Dylsom), handelaar,
 regent, 57

Eick, Wynant van, wijnhandelaar, 57, 64
 Elburg, 59
 Emden, 65
 Emerick, Hanrick van (Eymerick),
 wijnhandelaar, 63, 64
 Emmerik, 62, 117
 Engeland, 59, 60, 65, 101, 117, 133, 134,
 162
 Erculenz, Johan van (Erkelens), stads-
 medicus, 29, 156
 Erkelenz, 59
 Erkray, Henrick, wijnhandelaar, 64
 Europa, 122
 Everaert, Cornelis, satireschrijver, 108
 Evert, policiemeester, 96
 Ewick, Roloff van (Ewijck), ijzer-
 handelaar, timmerman, regent, 57, 195

F

Faber, Kannunik, 127, 128, 133, 175
 Fortmans, Bastiaen, timmerman, 195
 Frankfurt, 59
 Frederik III, keizer, 11, 107
 Friesland, 59
 Friesland, Oost-, 109, 110

G

Gairtz, Cornelis, 78
 Geldern, 59
 Gelre, 11, 12, 16, 59, 60, 62, 63,
 64, 65, 73, 107, 113, 182, 185
 Gent, 16, 182, 187, 188, 189
 Gent, Henrick van, handelaar, 61
 Genth, Heren van Loenen, 22
 Geritsz, Jelis, lakenkoopman, schipper,
 66, 78
 Gorissen, F., historicus, 14, 16
 Gouda, 16
 's-Gravenhage, 64
 Gresham, wet van Gresham, 109
 Groningen, 16, 59
 Grontfeld, 109
 Groynen, Z. en J., wezen, 30
 Gruyter, Mathys, wijnhandelaar, 57, 64
 Gulik, 62, 67
 Gysbertsz, Hanrick, schipper, 78

H

Haan, Arnold de, klerk, 29, 30
 Haarlem, 16, 37, 38
 Haerd, Claes dye (Hart, Claes de),
 wijnhandelaar, 63, 64
 Haerd, Gerit dye, wijnhandelaar, 64
 Haerd, Rein dye (Haert, Reyn de),
 wijnhandelaar, 63, 64
 Haeren, Peter van, wijnhandelaar, 63
 Hamburg, 65, 101
 Hanrixsz, Peeter, stadsstratemaker, 150
 Hans, stadsleidekker, 149
 Hanze, Duitse, 59, 60, 61, 62, 65, 67
 Harderwijk, 59, 107
 Hardt, Johan de, secretaris, 158
 Hart, moey van Derick van Riswick,
 wijnhandelaar, 63
 Hattum, 59
 Have, Anna ten, 40
 Have, Johan van, secretaris, 64, 157, 158
 Have, Wilhem van, 30
 Heeteren, Otto van, secretaris, 158
 Hendrik, Peter, metselaar, 147
 Henegouwen, 59
 Henrickz, Gerit, schipper, 78
 Henryck, (Henrick), stadsstratemaker,
 150
 Henxt, Herman, timmerman, 195
 Herman, stadsleidekker, 149
 Herman, stadsmetselaar, 147
 Hermansz, Frans, schipper, 78
 Herth, Anna int, weduwe Z. Jorien,
 wijnhandelaar, 63
 's-Hertogenbosch, 16, 117
 Herwarden, Gerit van, schipper, 78
 Herwarden, Frans van, schipper, 78
 Hessel, Lucas, lakenkoopman, 66
 Hessels, Andries, stadssyndicus, 157
 Heteren, Wilhelm van, handelaar, regent,
 57
 Heyden, Jacobus van der, rector Latijnse
 school, 41, 159
 Hispanus, Petrus, schrijver van een
 logicaboek, 44
 Hoedemeker, Henrick (Hoymeker),
 kuiper en timmerman, 195
 Hoeff, Jan van, wijnhandelaar, 63
 Hoevell, Cornelis then (Hoewel, Dirck
 van den), wijnhandelaar, 63, 64

Holland, 14, 27, 59, 62, 64, 110, 117, 171,
 190

Holtsager, Wilhelm, schipper, 78
 Honingen, Derick van, schoolmeester, 46
 Hoogewerff, G., historicus, 89
 Hoorn, 110
 Hoymeker, Conraet, wijnhandelaar, 63
 Hulssbosch, Christiaen, lakenkoopman,
 65
 Huysslingh, Wilhem, schipper, 78

I

Ieperen, 14, 50

J

Janssen, Gaert, schipper, 78
 Janssen, Jan, schipper, 78
 Jansz, Johan, schipper, 78
 Jansz, Lauris van Haarlem, satire-
 schrijver, 110, 111, 189
 Jansz, Mathys, schipper, 78
 Jansz, Peter, schipper, 78
 Jansz, Steven, speldemaker, 36
 Jaspers, Arndt, schipper, 78
 Jelissen, Gerit, schipper, 78
 Jonge, Jan de, stadssyndicus, 157
 Jorien, stadsstratemaker, 150

K

Kampen, 16, 59
 Kampen, Joachim van, lakenkoopman, 66
 Kan, J. B., rector Latijnse school, 48
 Kanis, Arndt, handelaar, regent, 57
 Kanis, Gerit, wijnhandelaar, regent, 57,
 64, 112
 Kanis, Matthyas, wijnhandelaar, 64
 Kappers, Fortunatus, schoolmeester, 41,
 159, 160
 Karel IV, keizer, 11
 Karel V, (Carolus), keizer, 11, 108, 110
 Kelffken, Johan, schoolmeester, 42
 Kelleffke, Jan (Kelffgen, Calfken,
 Kelfken), wijnhandelaar, regent, 57, 63,
 64
 Kelleffke, Jan Jacobsz. (Calfken),
 wijnhandelaar, 63, 64
 Kelffken, Derick, wijnhandelaar, 30, 64

Kemp, Joachim (Jochim), handelaar,
regent, 57
Kempen, 117, 133, 134, 162
Ketell, Gaert, stadstimmerman, 148
Keulen, 41, 59, 60, 61, 62, 64, 65, 67, 72,
107, 171
Kleef, 62, 65, 67, 185
Kleynss, Hans, scherprichter, 165
Koijs, Johan, accijnsmeester, 109
Kremer, Johan, smid en ijzerhandelaar, 80
Kreyers, Geertrui, stichteress studie-
beurzen, 47, 48
Krull, Wilhem, schipper, 78
Kuefer, Hans, wijnhandelaar, regent, 57,
64
Kuyper, Hanrick, schipper, 78
Kuypmans, Arndt, schipper, 78
Kyner, Hans, wijnhandelaar, 63

L

Lambersz, Gairt, schipper, 78
Lamberts, Wilhelm (Lambertsz.),
handelaar, schipper, regent, 57, 78
Laurensz, Joost, stadsleidcker, 149
Leiden, 14, 16, 27, 52
Leuven, 16, 27, 50
Lier, 174
Limborch, Frans van, rector Latijnse
school, 158
Lindanus, bisschop van Roermond, 41
Lippe, 60, 65
Loen, Wilhem van, lakenkoopman, 66
Loenen, 22
Loeijen, Johan, schipper, 78
Lomans, Jacobus, predikant, 49
Londen, 59, 64
Londugnus, Johannes, stadssyndicus, 157
Lottum, Hanricus, administrateur en
schoolmeester, 48, 159, 160
Lübeck, 59, 60, 62, 65
Luik, 16, 50, 59, 65, 101, 109, 110
Lysselius, Petrus, stadsmedicus, 156

M

Maas, 10, 58, 59, 64, 65, 67
Maastricht, 16
Maastricht, Johan van, bedelaar, 40
Mainz, 59

Malestroit, Malestroit-effekt, 109
Margaretha, van Parma, landvoogdes, 62
Maurits, stadhouder, 12, 123
Maximiliaan II, keizer, 107
Mechelen, 16, 50
Meister, Wilhelm, wijnhandelaar, 64
Mensinck, Frederick, cipier, 40
Meus, Jan (Meuws), Jan, handelaar,
regent, 57
Meyster, Dymar, lakenkoopman, 66
Middelburg, 16
Mom, Johan, schipper, 78
Mouwick, Henrick van, wijnhandelaar,
regent, 57, 64
Mouwick, Peter van, wijnhandelaar, 64

N

Naelden, Gerit, schipper, 78
Nederlanden, 64, 108, 122, 188
Nederlanden, Noordelijke, 187, 189
Nederlanden, Zuidelijke (Spaanse), 67,
122, 182, 187, 189
Nederrijn, 107
Noet, Johan van, lakenkoopman, 66
Nyber, Clais, schipper, 78

O

Oiels, Thomas ingen, wijnhandelaar, 64
Olyslaghers, Isabeel, bakker, 196
Onderen, Derick van, ossenhandelaar,
regent, 57
Oostzee, 122
Oranje, prins van, 62, 64, 67
Overbetuwe, 23
Overkwartier, 64
Overijssel, 59, 62, 65

P

Parijs, 59
Pasij, Gaerdts, lakenkoopman, 66
Peels, Hanrick (Pels), handelaar,
regent, 57
Pelsz, Clais (Pels, Claes), wijnhandelaar,
63, 64
Petersz, Henrick, schipper, 78
Philips, hertog van Bourgondie, 110
Philips II, koning van Spanje, 59, 69

Picardie, 59
 Pivioen, Jacques, schoolmeester, 43
 Poel, Henrick, schipper, 78
 Poell, Derick van der, schipper, 78
 Poeyn, Hendrick, secretaris, 158
 Poll, Adolff van der, schipper, 78
 Posthumus, N. W., historicus, 185
 Poijn, roedrager, 158
 Pynxtens, Joest, wijnhandelaar, 63

R

Ramaer, J. C., historicus, 16
 Raijmeker, Rijck, timmerman, 195
 Reaal, (Riael), stadsmedicus, 156
 Republiek, der zeven Verenigde Nederlanden, 11
 Ressen, 23
 Riswick, Willem van, wijnhandelaar, 63
 Roermond, 16, 41, 59, 62, 182
 Römer, Johan, stadssyndicus, 156
 Roest, Gerit (Gerrit), wijnhandelaar, 63, 64
 Roest, Henrick, wijnhandelaar, 63, 64
 Rudolf, keizer, 11
 Ruiter, Jan weduwe, bakker, 196
 Rutgersz, Elbert, timmerman, 195
 Ryck, schilder, 149
 Ryckens, Stoffel, schipper, 78
 Ryckensz, Ryck, schipper, 78
 Rijk, Duitse rijk, 107
 Rijk, van Nijmegen, 23
 Rijn, 59, 62, 65, 67
 Ryswick, Derick van (Riswick, Rijswijck, Dirck van), wijnhandelaar, regent, 57, 63, 64
 Ryswyck, Herman van (Rijswijck), wijnhandelaar en lakenkoopman, 63, 64, 66
 Ryswyck, Reyn van, wijnhandelaar, 63

S

Scandinavië, 59
 Schenk, Maarten, legeraanvoerder, 12
 Schere, Clais, lakenkoopman, 66
 Scherpenhuysen, Wilhelm van (Scherpenhuesen), wijnhandelaar, 63, 64
 Schevichaven, H. D. J. van, historicus, 48, 89
 Schillingsz, Henrick, timmerman, 195

Schilt, Jan van den (Jan van der), wijnhandelaar, 63, 64
 Scholliers, E., historicus, 187
 Schornenborch, Johan van, haringkoopman, regent, 57
 Schut, Jan, handelaar, 81
 Segers, Jan, schipper, 78
 Selderen, Aernt van, wijnhandelaar, 63
 Selderen, Henrick van, wijnhandelaar, 63
 Sevenaer, Petrus van, rector Latijnse school, 41, 45, 46, 159
 Sillem, J. A., historicus, 185, 186
 Smit, Jan, schipper, 78
 Smith, Johan, dominee, 100
 Sont, 122
 Spanje, 11, 12, 63, 67, 122
 Spiers, 107
 Spill, Ley, schipper, 78
 Spruyt, Gysbert (Sybert), wijnhandelaar, regent, 57, 63, 64
 Staelhof, Hanzekantoor te Londen, 65
 Staring, W., lijst van maten en gewichten, 113, 114
 Stavoren, 59
 Steenberg, Jacob van, ijzerhandelaar, regent, 57
 Stege, Gaert, stadsmedicus, 156
 Stevensz, Walter, handelaar, regent, 57
 Stoer, Goessen, wijnhandelaar, 64
 Straelen, 59
 Styp, Henrick, lakenkoopman, 66
 Suderman, syndicus van de Hanze, 61, 62, 67
 Swarthamel, Henrick, ijzerhandelaar, regent, 57
 Sweers, Jan, wijnhandelaar, 64

T

Thomas, stadsmetselaar, 147
 Thorn, 109, 110
 Tiel, 59, 117
 Toenen, Jan van (Thoenen), wijnhandelaar, 63, 64
 Tollicht, Lambricht, 56
 Tonnissen, Derick, kramer en bakker, 196
 Touman, Jan, handelaar, regent, 31, 57
 Tricht, Michiel van, schipper, 78
 Trier, 62
 Triest, Jacob van, wijnhandelaar, regent, 57, 64

Triest, Jorden van (Tryst), wijnhandelaar,
regent, 57, 63, 64
Triffens, Daniel, wijnhandelaar, 63

U

Ubbergen, 22, 70
Utrecht, 16, 53, 59, 110, 114, 115,
185, 186, 187, 188, 189, 197, 198, 203
Utrecht, Cornelis van, schilder, beeld-
houwer, 149
Utrecht, Unie van, 11, 20, 60, 65, 67, 122
Uwens, Claes, schipper, 78
Uwens, Jacob, handelaar, regent, 57

V

Veltgensz, Peter, timmerman, 195
Venlo 16, 59, 64, 67, 114, 182, 183,
184, 185, 188, 189, 197, 198, 200, 201
Verbolt, Henrick, wijnhandelaar, 63
Verdonck, Johan, kuiper en bakker, 196
Verfoirt, Arndt, lakenkoopman, 66
Verfoirt, Cornelis, lakenkoopman, 66
Verfoirt, Henrick, lakenkoopman, 66
Verheyden, Abraham, organist, 161
Verheyen, Goessen, wijnhandelaar, 63, 64
Verheyen, Jacob, wijnhandelaar, 63
Vermasen, Johan, schipper, 78
Vermeer, Johann, timmerman, 195
Vermoelen, Clais (Claes), wijnhandelaar,
63, 64
Vermoelen, Henrick, ossenhandelaar,
regent, 57
Vermoelen, Jacob, wijnhandelaar, 63, 64
Vianen, Thomas van, wijnhandelaar,
schipper, 64, 78
Viborg, 60
Viegh, Claesz., timmerman, 195
Vlaanderen, 53, 59, 108, 110, 187
Vleeschhouer, Jacob den, slager, 29
Voordt, Diederik van, patriciër, 120, 123,
175
Vorwuyt, Giesbert, schipper, 78

W

Waal, 10, 58, 66, 74
Wachtendonck, Johan van, schipper, 78
Wageningen, 59
Walborg, Derick van, stadstimmerman,
148, 168
Walden, Henrick van, lakenkoopman, 66
Wanders, Henrick, schipper, 78
Well, 64
Welij, Thenis van, bakker, 196
Wemmersz, Jacop, timmerman, 195
Wesel, 62, 64
Wessels, Johann, timmerman, 195
Westfalen, 107
Willem, hertog van Gulik, 62
Wintgens, Jacob, wijnhandelaar, regent,
57, 64
Wirdt, Johan van, rector Latijnse school,
45
Worckmans, Ott (Worckman, Uth), 63,
64
Wouters, Wilhelm, schipper, 78
Wycken, Derick van (Wichem, Dirck
van), wijnhandelaar, 63, 64
Wycken, Walraven van, handelaar,
regent, 29, 57
Wynssen, Gerytt van, schipper, 78

X

Xanten, 182, 186, 187, 188, 189

Z

Zaltbommel, 59
Zeeland, 64, 101
Zellar, Arndt van, handelaar, regent, 57
Zellar, Derick van, handelaar, regent,
30, 57
Zutphen, 16, 59, 60, 62, 182, 184,
185, 188, 189, 197, 199, 201, 202
Zweden, 109
Zwolle, 16, 59

L'histoire de Nimègue a été décrite dans plusieurs publications. Néanmoins une étude historique de l'aspect économique sociale de la ville manque encore. Cette étude-ci traite les structures d'une société organisée principalement corporativement, où les différences entre les classes sociales se manifestaient dans le domaine politique et social sur des niveaux stables.

Le choix de l'époque traitée a été plus ou moins déterminé par les sources, car à l'exception de l'histoire moderne, on ne trouve ni avant 1550 ni après 1600 de données complètes sur les salaires et les prix dans les archives. Pourtant c'est une coïncidence heureuse que la période de 1550 à 1600 est d'une importance capitale dans l'histoire de Nimègue. Importante surtout au sens négatif du mot. Car la glorieuse ville impériale de jadis fut réduite à une petite ville de province au fond de la République à cause des événements de la guerre de quatrevingts ans.

Quelles ont été les conséquences de ces événements pour la société de Nimègue? Comment est-ce que le niveau de vie s'est développé pendant cette période? Ces questions ne se posent pas ici dans une étude isolée de salaires et de prix, mais dans le cadre d'une histoire économique sociale aussi complète que possible. Ceci veut dire que nous nous demandons comment la société urbaine était structurée. Qu'est-ce que la société faisait pour ses membres moins fortunés? Quelles étaient les dispositions sur le plan social, y comprises les institutions de l'enseignement?

Nimègue était avant tout une ville commerciale à cause de sa situation sur les grandes rivières. Rien d'étonnant que la guerre de quatre-vingts ans ait eu des conséquences désastreuses pour le commerce interurbain de Nimègue. L'industrie se trouvait également compromise ce qui avait pour résultat que les corporations de métier devenaient moins nombreuses et plus rigides.

L'essentiel de cette publication se trouve dans l'étude de l'évolution des salaires et des prix et de l'évolution consécutive du niveau de vie. Ce n'est qu'ainsi que nous pouvons constater, par le fait, les différences entre les classes sociales et exprimer leur pouvoir d'achat en aliments et en marchandises de luxe. De cette façon nous pouvons démontrer également à quel point les événements de la guerre et d'autres calamités ont influencé la vie quotidienne des citoyens de Nimègue.

Il n'est pas facile de répondre à la question quelle était la structure sociale de Nimègue pendant la période en question. Il n'y a presque pas de sources

sur les relations démographiques et la stratification sociale. En nous basant sur les quelques données dont nous disposons et sur les comparaisons avec d'autres villes, nous pouvons conclure que Nimègue comptait quelque dix mille habitants et que 30 % de la population étaient indigents et que le nombre de ceux qui étaient organisés corporativement était d'environ 40 %. Le droit de cité privilégiait les citoyens par rapport aux étrangers mais sa valeur diminuait par la crise économique de la ville. De la participation des citoyens organisés à la direction de la ville, telle qu'elle se manifestait dans le contrôle de la direction par la „Sinterclaesgilde”, par les corporations de métier et les confréries, il n'était plus guère question vers la fin du siècle.

L'assistance publique était pour la plus grande partie de ce siècle pratiquée par les institutions privées, en général religieuses. Elles organisaient, une fois par semaine, des distributions de nourriture et de vêtements mais, au comble de la misère, elles se voyaient obligées, faute de revenus, d'abandonner les pauvres. Après la „Reductie” de 1591 l'autorité de la ville se chargea de la direction des institutions. Par conséquent l'assistance publique prit un caractère plus organisé. Non seulement les confréries et les institutions religieuses mais aussi les deux hospices et l'orphelinat furent contrôlés par l'autorité à partir de 1592. Avant cette date le magistrat exerçait quelque surveillance par les „provisoren” (contrôleurs) que étaient élus dans le conseil municipal et qui contrôlaient la balance générale financière de l'année. Ses pouvoirs s'arrêtaient là.

Les plus indigents, les débiles mentaux et les lépreux étaient au sens propre du mot les parias de la société. Bien que le sort des mendiants ne fût pas enviable aux temps normaux, pendant les périodes de hauts prix les mendiants étrangers furent chassés sans merci hors de la ville. Les prisonniers étaient traités selon leur classe sociale. Celui qui était pauvre était soumis au régime du pain et de l'eau, le riche pouvait faire bonne chère à ses propres frais.

Comme ville moyenne Nimègue disposait des types scolaires normaux: les écoles primaires libres, les „fransse en duytsche handelscholen” (écoles commerciales libres) et le lycée classique ou „Latijnse school” (école latine). Cette école atteignit son apogée dans les années soixante-dix lorsque quelque mille élèves la fréquenterent. Quatre professeurs s'y chargeaient de l'enseignement en sept classes. Les élèves n'étaient pas tous originaires de Nimègue. Les externes étaient logés dans des pensions ou pensionnats des „Broeders van het Gemene Leven” (Congrégation de la vie Commune).

La structure économique de Nimègue était déterminée par le commerce interurbain, le marché de la ville, les corporations et les corps de métiers. Les marchands et surtout les commerçants de vin constituaient un facteur important dans le magistrat de Nimègue. Au moins 47 % de tous les

membres du magistrat pendant la période 1550-1600 étaient des commerçants.

Parmi les articles de commerce qui provenaient de la ville, mentionnons surtout la bière („mol”) et les boeufs. C'est surtout avec Anvers que le commerce de la bière éprouvait de grandes difficultés, tandis que Cologne disputait à Nimègue ses privilèges hanséatiques. Non seulement le commerce du vin mais aussi celui des boeufs étaient en cause. Aussi le fait que Nimègue se désintéressait de plus en plus des affaires hanséatiques se comprend-il facilement. Le commerce du vin avec Dordrecht lui paraissait plus avantageux. Mais cette ville-ci voulait profiter pleinement de sa taxe d'entrepôt et rehaussait l'accise. Dans la lutte prolongée qui suivit, les commerçants de vin de Nimègue perdirent leur commerce et leurs marchandises. Le commerce de drap d'Angleterre rencontrait également des difficultés grandissantes.

Tous ces obstacles commerciaux furent causés avant tout par l'état de guerre. A partir de 1568 Nimègue était coupé soit de l'ouest soit de l'est et du sud. Parfois même des deux côtés. Par surplus, le souverain interdisait tout commerce avec l'ennemi. Bienque cette interdiction fût violée à maintes reprises, les commerçants y perdaient beaucoup. Par conséquent la ville était éliminée comme port de transit important.

La politique du marché urbain fut dominée par le souci de l'autorité d'approvisionner ses citoyens en produits alimentaires relativement rares. C'est pourquoi régnait le principe de l'échange direct sans commerce intermédiaire. Cependant il faut se demander si toutes ces prescriptions mini-tieuses concernant le marché ont été suivies si rigoureusement en dehors des périodes de hauts prix. Ce qui est certain, c'est que la ville avait des contrôleurs qui agissaient sévèrement contre le „voorkoop” (la vente avant l'heure fixée du marché). Pendant les périodes de disette l'autorité prit des mesures supplémentaires. Elle achetait du blé, obligeait ses citoyens riches de s'approvisionner en blé et en interdisait l'exportation. La qualité des vivres était garantie par un règlement strict concernant l'état et la vente du blé, du poisson, de la viande et du sel. La ville s'efforçait de maintenir les prix et la qualité pour ses citoyens.

Les corporations formaient, pour ainsi dire, la colonne vertébrale du corps urbain. Abstraction faite des deux grandes corporations (bateliers et merciers), on distinguait à Nimègue les quatre grands corps de métier (forgerons, charpentiers, tailleurs et cordonniers) et les petits corps de métier, distinction plutôt traditionnelle que réelle. Dans la plupart des industries il y avait une certaine contrainte corporative. Le droit de cité constituait la première exigence pour l'entrée au corps. Les fils des maîtres étaient favorisés par rapport aux étrangers, en premier lieu, par une réduction importante du droit d'inscription, ensuite, ils n'avaient pas à faire de chef d'oeuvre de maîtrise. Au fur et à mesure que la situation s'aggravait, on augmentait les

droits d'inscription, de sorte que l'entrée au corps devenait presque impossible pour les autres.

Les relations internes étaient réglées de telle façon que les maîtres y occupaient une place privilégiée. Eux seuls étaient les vrais membres du corps. Les compagnons et les apprentis étaient liés à leur maître au moyen d'un contrat. La violation de cet accord amenait automatiquement l'exclusion du corps. La seule rémunération des apprentis pour leur apprentissage de deux ans était le logement et la nourriture chez leur maître. Celui-ci les exploitait indubitablement. Dans certains métiers les compagnons étaient devenus presque indépendants. Pourtant ils ne disposaient pas de leurs organisations ayant des assurances mutuelles.

Le chef d'oeuvre de maîtrise garantissait la qualité des produits. Les heures et méthodes du travail étaient fixées dans le règlement du corps, contrôlé par l'autorité. Le nombre des compagnons était également prescrit. Cette élimination de la concurrence à l'intérieur du corps doit être considérée avant tout comme une protection de la position des maîtres en place. Il serait impossible de rechercher si le consommateur en profitait également.

Voyons maintenant de plus près l'évolution du niveau de vie à Nimègue pendant la deuxième moitié du seizième siècle. Commençons par un aperçu de l'histoire des prix.

Tous les prix sont exprimés en monnaie de compte locale: le „Brabantse stuiver” (patard). Celui-ci était basé sur une monnaie réelle: le sou d'argent, l'un vingtième du Carolusgulden en or. La valeur intrinsèque de cette pièce était variable. En théorie il y avait aussi „het pond” (la livre) ou „de schild” (l'écu), dont la valeur était basée sur des pièces de monnaie à valeur fixe qui n'étaient plus frappées. Toutefois la plupart des prix sont exprimés dans les sources par le „Brabantse stuiver”.

Or, il y avait deux types de manipulations pratiquées par l'autorité, par lesquelles le cours du change de cet argent qui avait en principe une valeur fixe pouvait changer: la fixation du cours du change de l'argent d'autres villes, en général de peu de valeur et constituant une menace pour la valeur de son propre argent et la réévaluation de son propre argent pour compenser l'effet de la loi de Gresham. A Nimègue cet argent était nommé „faluirt geld”. En outre il existait la monnaie de compte qui gardait sa valeur nominale: „lopend geld”. „Faluirt geld” avait une valeur qui était de 1,125 supérieure à celle de „lopend geld”. En 1580 on mit fin à cette situation compliquée. Tout „lopend geld” et „faluirt geld” devaient se valoir désormais.

La question se pose s'il est exact d'exprimer les prix et les salaires dans la monnaie locale puisqu'elle était sous l'influence de la politique monétaire (l'effet Malestroit). Pourtant il est impossible d'exprimer les prix et les salaires dans leurs équivalents en or et en argent à cause du manque des

données et, de plus, il vaut mieux rendre le mouvement à court terme des prix et des salaires dans la monnaie locale. De cette façon nous avons suivi la réalité autant que possible.

L'autorité urbaine avait tout intérêt à maîtriser les prix des vivres les plus importants parce que, en cas de disette relative constante, il se produirait facilement des calamités. C'est pourquoi on proclamait pour les vivres des prix maximum. Ceci comptait pour les prix du pain et de la bière, liés à ceux du blé, fixés une fois par semaine. Ceci comptait moins souvent pour les prix de la viande et du vin. Depuis 1568 il y avait un rapport constant entre les prix du seigle et ceux du pain. Les poids et mesures étaient également fixés, jaugés et contrôlés par l'autorité. Bien qu'elle surveillât donc de près le marchand, elle haussait les prix par son droit d'accise. Nous sommes très mal renseignés de cette forme de perception d'impôts.

Pour déterminer le niveau de vie, il faut au premier chef des moyennes annuelles pour les prix du blé et du pain. A Nimègue on dispose de données de prix fréquentes et bien répandues sur toute l'année de sorte que la fixation de moyennes arithmétiques se justifie. Nous avons usé, comme source principale, des „Raadsignaeten”. Pour rendre possible une comparaison des prix avec les moyennes annuelles des salaires, nous avons choisi les prix de l'année civile et non pas ceux de l'année de récolte. De quelques années il manque les „Raadsignaeten”. Les moyennes de ces années-ci sont moins exactes mais sans aucun doute dignes de foi.

L'exploitation statistique primaire des chiffres n'a pas été suivi par une exploitation secondaire. Les indices comparatifs des prix ne sont pas valables dans une histoire économique de cinquante ans. Pour l'étude du mouvement à court terme la méthode des moyennes mobiles ne correspond pas à la réalité non plus. Pour une comparaison des séries de prix basés sur leurs indices la plupart des séries ne sont pas assez véridiques.

Si nous comparons l'évolution des prix des blés et du pain, nous constatons une augmentation uniforme évidente. Les périodes de cherté étaient les années 1556, et 1557, 1565 et 1566, 1572 à 1574, 1586 à 1588 et la période de 1590 à 1600, à l'exception des années 1592 à 1594. La cherté de 1556 et 1565 existait partout aux Pays-Bas. En 1572 la présence à Nimègue d'un grand nombre de soldats espagnols amenait une forte augmentation des prix. En 1577 et en 1585 la ville était coupée de l'ouest. Ajoutons la crise générale de 1586, qui était la plus forte du siècle. A Nimègue se vendait un „malder” (muid) de seigle 36 florins et plus, tandis qu'en 1551 un „malder” (muid) de seigle coûtait 2.67 florins et 8.65 florins en 1600. Dans toute la période les prix des céréales triplaient ou quadruplaient.

La plupart des moyennes des prix de la viande ont été empruntées aux „Raadsignaten”. Il ne faut pas se fier trop aux autres moyennes. Pourtant il est permis de conclure que le mouvement des prix de la viande ressemble à

celui des prix du pain mais qu'il est plus stable. Parmi les autres vivres seulement les prix de la bière et du vin sont dignes de foi. Les prix de la bière suivent souvent le cours des prix du blé. Les prix du vin montaient pendant la période en question pour atteindre parfois leur sextuple. Les données des prix des combustibles, du textile et de la chaussure sont très rares. On peut tout de même constater qu'un doublement ou un triplement des prix en 50 ans est un phénomène général. Le taux des loyers de cette période à Nimègue ne nous est pas connu.

En étudiant les salaires, seules les journées des artisans au service de la ville se trouvaient être utiles. Le type salaire choisi est la moyenne annuelle de la journée sans pension. Les salaires annuels et mensuels et les payes ne sont en général pas dignes de foi pour déterminer le niveau de vie. Le salaire réel, à savoir la salaire nominal, déduction faite des jours non-ouvrables, se monte à Nimègue à $\frac{250}{365}$ du salaire nominal. Les gratifications et les revenus supplémentaires ne jouaient pas de rôle important pour les salaires des artisans. Dans les sources on ne fait pas de distinction entre les salaires d'été et les salaires d'hiver.

Il vaut mieux suivre l'évolution des salaires des artisans au service de la ville dans le graphique II. La comparaison des salaires des artisans donne le résultat suivant: Pendant une grande partie de la période de 1550 à 1600 les maçons gagnaient plus que les charpentiers et les couvreurs mais pendant les années quatre-vingt-dix les salaires de tous les artisans se trouvaient au même niveau. La différence entre les salaires des maîtres et ceux des compagnons était petite. L'aide-maçon augmentait son salaire considérablement: de 200 % environ. Les salaires des ouvriers non qualifiés présentaient de grandes fluctuations. Ceci se comprend, étant donné que leurs salaires devaient correspondre au mieux aux mouvements des prix. C'est qu'ils avaient de la peine à se procurer le minimum vital. Les appointements du magistrat, des employés et des fonctionnaires d'autorité ne sont mentionnés que pour rendre possible une comparaison avec les salaires des artisans. Ils ne jouent aucun rôle pour la détermination du niveau de vie.

L'évolution du niveau de vie dépend du pouvoir d'achat des salaires. Comme types de salaires nous avons choisi la journée d'un maître-maçon comme type-salaire des artisans les mieux payés; la journée d'un compagnon-maçon comme type-salaire des compagnons les mieux payés; la journée du maître-charpentier qui correspond aux salaires des autres maîtres et compagnons; et le salaire des ouvriers non qualifiés représentant les salaires des moins payés. Ce salaire-ci correspond également à la journée de l'aide-maçon qui est pourtant quelquefois un peu plus élevée. Le pouvoir d'achat de la journée de l'ouvrier non qualifié représente le niveau de vie le plus bas des ouvriers

adultes. Tous ceux qui gagnaient moins étaient du nombre des pauvres.

Parmi les trois catégories des prix, fixées par la „International Scientific Committee on Price History”, seule la catégorie des vivres entre en ligne de compte pour déterminer le pouvoir d'achat des salaires de Nimègue. De cette catégorie le prix du pain de seigle était décisif pour le niveau de vie des ouvriers. La moitié ou plus de leur budget alimentaire y passait. Aussi les prix de la viande, du poisson et de la bière étaient d'une très grande importance pour le menu quotidien de l'ouvrier. Ce n'était pas par hasard que le magistrat fixait les prix de ces vivres-là.

On peut déduire l'évolution du pouvoir d'achat du graphique I (le pouvoir d'achat de la journée, calculée pour la période d'un an, d'un maçon, d'un charpentier et d'un ouvrier, exprimé en livres de pain de seigle), III (le pouvoir d'achat de la journée, calculée pour la période d'un an, d'un compagnon-maçon, exprimé en livres de pain de seigle, en litres de bière et nombre de harengs) et IV (le pouvoir d'achat de la journée, calculée pour la période d'un an d'un compagnon-maçon, exprimé en livres, d'agneau et de lard).

Une étude plus poussée de la répartition du budget pour les articles usuels ne pouvait pas être réalisée étant donné que nous ne disposons d'aucun budget à Nimègue. Nous nous bornons ici à un examen plus détaillé du pouvoir d'achat exprimé en livres de pain de seigle. Prenons comme exemple le pouvoir d'achat d'un compagnon maçon qui présente une évolution moyenne. *Relativement* chères pour ce compagnon étaient les années pendant lesquelles son pouvoir d'achat restait au-dessous la moyenne de la période 1550-1600. C'étaient les années 1552 et 1553, 1556 et 1557, 1565 et 1566, 1571 à 1574, 1578 et 1579, 1585 à 1588, 1590 et 1591, 1595 à 1600. C'est à peine si le pouvoir d'achat diminué pour les livres de pain était compensé par le pouvoir d'achat augmenté pour les autres vivres. Seul le hareng offrait pendant les périodes de cherté quelque compensation sur le plan de l'alimentation.

A cause des lacunes statistiques il nous est impossible d'examiner l'évolution *absolue* du niveau de vie. Les budgets manquent, les prix des vêtements, de la chaussure, du chauffage, de l'éclairage et des loyers ne nous sont pas suffisamment connus. Nous ne pouvons pas examiner les prix de la plupart des aliments usuels non plus parce que nous n'avons pas assez de données pour calculer les prix des calories des différents aliments. La composition des familles nous est également inconnue.

En nous servant des données d'Anvers, nous pouvons examiner de plus près la part du seigle dans le budget alimentaire. Nous prenons comme point de départ que la nourriture totale prenait 75 % du budget. Quand le compagnon-maçon de Nimègue mangeait par jour 8000 calories sous forme de pain de seigle, ce qui est une hypothèse vraisemblable, cela lui coûtait

budget total. Il pouvait dépenser environ 29 % pour d'autres aliments. Admettons que la moitié du budget fût dépensée au pain de seigle. 6.47 livres de pain de seigle contient 7997 calories. Si nous divisons le pouvoir d'achat total du compagnon maçon en deux, nous pouvons calculer l'écart de la moyenne de 6.47 livres. Ainsi nous découvrons les années de cherté absolues 1552, 1565 et 1566, 1572 à 1574, 1579, 1586 à 1588 et 1595 à 1600. Juste au-dessus de cette moyenne se trouvaient les années 1556, 1571, 1578, 1590 et 1591. Ce résultat confirme l'impression que nous donnent les années de cherté relatives.

En résumant nous constatons que le niveau de vie des artisans les mieux payés a diminué au sens absolu pendant la période de 1550 à 1600, que les classes moyennes devaient éprouver une légère regression et que seuls les moins payés avaient des difficultés à maintenir ou améliorer leur niveau de vie. Mais comme l'augmentation des salaires avait toujours un retard sur l'augmentation des prix, la famine doit avoir été un phénomène familier à Nimègue pendant les époques de crise. En général l'appauvrissement des citoyens de Nimègue s'est accru jusqu'à la fin du seizième siècle.

Une comparaison du pouvoir d'achat des salaires de Nimègue avec celui des autres villes hollandaises n'a du sens que si on peut consulter des sources uniformes. Ceci est possible pour les villes d'Arnhem, de Venlo, de Zutphen, d'Utrecht et de Xanten. Les deux dernières villes ont été choisies parce qu'on en a publié des données de salaires et de prix. Nous comparons le pouvoir d'achat des journées nominales d'artisans au service de la ville (ou au service du chapitre canonial) exprimé en litres de seigle. Nous avons pris les moyennes décennales, étant donné que les données des prix des villes diffèrent quantitativement d'une année à l'autre ce qui est moins gênant pour une comparaison décennale. D'autre part pour la ville de Xanten il n'y avait que des salaires décennaux.

Les conclusions des chiffres disponibles sont: Le pouvoir d'achat exprimé en litres de seigle était le plus faible dans les années soixante-dix et quatre-vingts. Le pouvoir d'achat des compagnons et des charpentiers de Nimègue, d'Arnhem, de Zutphen et d'Utrecht montait légèrement ou restait au même niveau pendant la période de 1550 à 1600. La grande regression financière du maître-maçon de Nimègue ne se présentait pas dans d'autres villes. Le pouvoir d'achat des aide-maçon et des ouvriers non spécialisés était moins fort à Nimègue que dans les autres villes. A Nimègue, Venlo et Zutphen il montait quelque peu; à Arnhem et à Xanten il diminuait. L'aide-maçon de Xanten gagnait au début plus que ses collègues dans d'autres villes. Pour le reste l'évolution du pouvoir d'achat de Xanten offre une grande ressemblance à celle de Nimègue. Dans toutes les villes la dernière décade du seizième siècle amenait une légère amélioration du niveau de vie en comparaison des années précédentes.

Il est impossible de comparer le niveau de vie de Nimègue à celui des villes des Pays-Bas du Sud en se basant sur les salaires et les prix publiés parce qu'ils appartiennent à des catégories trop différentes. Néanmoins nous pouvons constater que les artisans des Pays-Bas du Sud avaient un niveau de vie plus élevé que leurs collègues de Nimègue. L'impression que nous fait le niveau de vie des artisans de Nimègue est en général sombre. Il restait presque toujours en arrière sur celui des artisans des autres villes examinées. Pendant la période de 1550 à 1590 le niveau de vie de l'ouvrier de Nimègue regressait presque constamment et le redressement des années quatre-vingt-dix procurait seulement à l'ouvrier non qualifié une légère augmentation de son pouvoir d'achat. L'époque glorieuse de jadis était définitivement passée.

** De samenvatting werd vertaald door F. Th. M. Diels die ik daarvoor mijn grote erkentelijkheid betuig.*

STELLINGEN

I

R. R. Post meent ten onrechte dat de Broeders van het Gemene Leven zich pas in 1475 in Nijmegen vestigden. Al in 1470 worden vier provisoren genoemd van het Fraterhuis te Nijmegen (Akte van 13 januari 1470, inv. oud-archief der Nijmeegse broederschappen).

R. R. Post, Studiën over de Broeders van het Gemene Leven II, Nederlandsche Historiebladen II (1939), 136-162, pag. 154.

II

De stelling van F. Gorissen: „De last – de grootste en meest verbreide inhoudsmaat en daarom voor het vergelijken van maten het meest geschikt – mat 18 Nijmeegse malder”, is aanvechtbaar. Gelderse bronnen uit de 16e en 17e eeuw noteren als graanmaat van de marktprijzen steeds het malder. Het aantal malder per last: 18, wordt slechts globaal opgegeven. Een last graan van Venlo bevatte 18 malder, 1 summer of 18,33 malder (Inv. oud archief van Venlo, inv. no. 1670). *F. Gorissen, Stede-atlas van Nijmegen, Arnhem 1956, Inhoudsmaten, pag. 67, zie ook noot 3.*

III

H. Soly meent, dat Antwerpen in de 16e eeuw vooral binnenlands bier importeerde. Hij houdt echter onvoldoende rekening met de Antwerpse definitie van binnenlands bier. Zo gold Nijmeegs bier te Antwerpen als binnenlands bier, omdat het over land werd ingevoerd. *H. Soly, De brouwerijonderneming van Gilbert van Schoonbeke (1552-1562), Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis XLVI (1968), 337-392, pag. 348.*

IV

De opmerking van H. van der Wee: „tijdens het Ancien Régime wijzigde men – bij schommelende graanprijzen – niet de prijs van het brood, doch het gewicht”, gaat in zijn algemeenheid niet op. In Nijmegen b.v. was de prijs van het vijf-pondsroggebrood gekoppeld aan de stijging en de daling van de roggeprijzen (Inv. oud-archief van Nijmegen, inv. no. 3113).

H. van der Wee, Prijzen en lonen. Methodologische handleiding, Bijdragen tot de Prijsengeschiedenis I, Leuven 1956, pag. 22.

V

H. F. M. Peeters schetst een te gunstig beeld van het humanistisch onderwijs. In werkelijkheid was het formalistisch en wereldvreemd, het legde de nadruk op klassieke reproductietechnieken en bevorderde de concurrentie onder de leerlingen. Het was elitair door een volstrekte afwijzing van de volkstaal. Bovendien eiste het zoveel van leraren en leerlingen, dat het in opzet noch methode uitgevoerd kon worden.

H. F. M. Peeters, Kind en jeugdige in het begin van de moderne tijd (ca. 1500-ca. 1650), Hilversum/Antwerpen 1966.

VI

De opzet van R. Hueting om de waarde van het leefmilieu in geld uit te drukken, toont aan dat schone lucht en water op het punt staan waren te worden. Want behalve gebruikswaarde krijgen ze ruilwaarde, het equivalent van de hoeveelheid arbeid die maatschappelijk noodzakelijk zou zijn om ze te produceren.

R. Hueting, Wat is de natuur ons waard? Een econoom over milieu-verslechtering, Baarn 1970.

VII

Verhoging van het loonniveau die de vakbeweging nastreeft, zal niet bijdragen tot opheffing van de arbeidsvervreemding. De in loon omgezette arbeid is immers de maatschappelijke veruiterlijking van de gealiënerde arbeid. Loonsverhoging kan slechts een kwantitatieve en geen kwalitatieve verandering van de vervreemde arbeid teweeg brengen.

VIII

Het kernprogramma van de Franse Revolutie: *Vrijheid, gelijkheid en broederschap*, zou minder utopisch zijn geweest, als er meer aandacht was geschonken aan de juiste volgorde van de begrippen: *Gelijkheid, broederschap en vrijheid*.

IX

Het geschiedenisonderricht in het voortgezet onderwijs moet veel meer aandacht schenken aan de sociaal-economische achtergronden van de historische feiten.

X

Het is tekenend voor de werkwijze van een overheidsdienst als Rijks-waterstaat, dat bij de totstandkoming van de plannen voor de Waal-bochtverlegging bij Nijmegen zandbankvorming *wel* als obstakel gezien werd en daardoor de keuze mede bepaalde, terwijl een vitale leefgemeenschap als Groenlanden *geen* obstakel vormde dat de plannen wezenlijk kon beïnvloeden.

XI

Conservatisme is de maatschappelijke uitdrukking van de biologische doodsangst.

